

Ukrainian World

Special Issue

1992

WORLD FORUM OF UKRAINIANS

НАШІ ПРЕДКИ ЗНАЛИ РЕАЛЬНЕ БЕЗСМЕРТЯ 9-12

ДОРУСЬКА ПЕРЕДІСТОРІЯ УКРАЇНЦІВ-СЛОВ'ЯН 28-30

"ДУНАЮ, ДУНАЮ, ЧОМУ СМУТЕН ТЕЧЕШ?"... 60-62

ЯК ПОДОЛАТИ ПРОВІНЦІЙНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ? 66-69

УКРАЇНСЬКИЙ СВІТ

Спецвипуск

ВСЕСВІТНІЙ ФОРУМ УКРАЇНЦІВ

ВІД РЕДАКЦІЇ

"УКРАЇНСЬКИЙ СВІТ" — часопис для всіх, хто має потребу в життєво необхідному дієвому знанні. Ми прагнемо бути провідниками безвічного духовно-господарського досвіду українців, набутого в процесі етнокультурного добору за багатовікову історію Українського Світу в єдності його духовної й природної сфер.

"УКРАЇНСЬКИЙ СВІТ" — це вияв творчих можливостей і нинішніх інтелектуальних сил України та українців, які мешкають поза рідним краєм.

Наше видання спрямоване на відродження й саморозвиток української культури в її духовно-матеріальній цілісності, в нерозривності духовної й господарської практики; ми висвітлюємо взаємозв'язки Українського Світу в його унікальному етно-географічному розмаїтті з іншими етнічними світами.

Часопис рекламує найновіші здобутки в усіх сферах нашого життя.

Ми враховуємо Ваші особисті зацікавлення, і Ви знайдете необхідне Вам знання в таких рубриках:

ДОВІРА — осягнення духовних першооснов Українського Світу, неперебутної історії українського духу через спадкоємність етнічної самосвідомості; вихід на шлях суспільної злагоди, духовної єдності нашого народу силою власної етики і вселюдської моралі, снагою особливої волі до життя.

ДІЄПИС — осмислення української історії через зовнішні події, зафіксовані в літописах, політичних актах та інших писаних джерелах, з погляду народної етики, звичаєвого права й традиційної політичної культури українців.

СЛОВО — сфера міфології як усного вияву нерозчленованої релігійної свідомості, цілісного духовно-природного буття наших предків; це й красне письменство давнини та сьогодення; міфопоетичний словник української мови; історія нашої писемності; походження наших власних імен та географічних назв нашої материзни.

РОДИНА — це родинні обряди, звичаї; гігієна інтиму; культура сімейних взаємин та домашнього побуту; етнопедagogіка; традиційне харчування.

ЛАД як універсум Українського Світу охоплює всі сфери цілісного буття українців: обрядове коло річного святково-трудоного циклу в його регіональному розмаїтті, космогонічні знання. Це також лад нашої музичної культури в єдності традиційного народного виконавства, академічного мистецтва й розважальної музики. Це давні й нинішні методи ладування-зцілення нашого духу та тіла.

ГОСПОДА — культура ведення господарства: будівництво та обладнання житла, знання з рільництва, інші традиції українського господарювання на моральних засадах.

ІНТЕГРАЛ виявляє з позиції духовної доцільності здобутки природничих і точних наук, народної інженерії й нинішньої техніки, економіки, менеджменту, екологічних знань.

МАЛЬВА — образотворче мистецтво (декоративно-прикладне, станкове, монументальне) в традиційних та новітніх формах; народні строї й нинішні моделі одягу.

ПУЛЬС інформує про події й факти нашого сьогоденного буття.

Шановний читачу, просимо Вас долучати й свої знання до помноження досвіду предків — утвердження безвічного життя Українського Світу.

Ви можете передплатити наш журнал на друге півріччя 1992 р. й на весь 1993 рік.

Індекс — 74511.

ЗМІСТ

Щомісячний культурологічний універсальний ілюстрований журнал. Рік 1, число 3-6

Головний редактор
Олександр Шокало
Головний художник
Віталій Мігченко
Відповідальний секретар
Ольга Бенч
Літературний редактор
Василь Клічак
Перекладач англomовних
текстів
Сергій Сингаївський
Коректор
Світлана Короненко
Технічний редактор
Андрій Салуянов
Заступник гол. ред.
з питань комерції
Гліб Петлін

Співзасновники:
Творчий колектив
редакції,
банк "Галицький"

Зареєстровано Державним
комітетом України по пресі,
серія КП, №400
Видається з 1992 р.
Поштова адреса редакції:
252023, Київ-23, а/с 364.
Віддруковано з фотоформ
комп'ютерного набору на
комбінаті друку видавництва
"Преса України"
252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.
Зам. 0153206
Ціна договірна

З питань розміщення рек-
лами в нашому журналі
звертайтеся по тел.:

(044) 277-23-28
(044) 413-18-30

На першій сторінці
обкладинки:
Петро Ганджа.
"Мати-Україна".
Кераміка, 1991
На другій сторінці обкладинки:
Володимир Федько.
"Кобзар Михайло Кравченко".
Ліва частина gobелена-
триптиха "Українська народна
пісня", 1983

ВСЕСВІТНІЙ ФОРУМ УКРАЇНЦІВ		5
ДОВІРА		
Олександр Шокало. Український Світ: 3. Основа й осердя Українського Світу		6
Земля заговорила		
Юрій Шилов. Брама Безсмертя: Українські Спасителі. Наші предки знали реальне безсмертя		9
Степан Наливайко. Індійський міф про Європу		13
Духовний родовід		
Володимир Шаян. "...Шукаю прародків моєї душі": Скворода й духо- ве обличчя України у 18-му сторіччі		16
Дмитро Чижевський. "Філософія серця" Памфила Юркевича: 2. Іdealізм і матеріалізм; 3. Платон і Кант; 4. "Ідея"		19
Юрій Пелешенко. Українська культура й ісихазм: 2. Духовний і політичний ісихазм		22
Юрій Легенький. Національне відродження або Один вечір з Олексієм Лосевим		27
Олексій Лосев. Антропологізм Григорія Сквороди		27
ДІЄПИС		
Григорій Василенко. Від первісної громади до держави: доруська передісторія українців-слов'ян		28
Олена Радакова. Українські козаки на Ладозькім каналі		31
МАЛЬВА		
Олена Шестакова. Дивосвіт Марії Приймаченко		34
СЛОВО		
До відкриття університету "Києво-Могилянська Академія" Петро Нестеренко. Доля книг і книгозбірень: Розповідають маргіналії		42
Микола (Ніко) Марр. Яфетичні зорі над українським хутором		44
РОДИНА		
Лідія Артюх. Поминання й поминальні трапези. Поминальні страви		46
Олена Добровольська. Що чекає на жінку в XXI віці?: 2. Цілителька душі й тіла		48
Прикмети-повір'я: Їжа й посуд до неї		49
Етнопедagogіка		
Євгенія Сявакко. Народні принципи виховання у педагогіці Софії Русової		50
Світочок		
Купальські забави		51
ЛАД		
Ладовіра		
Олександр Шокало. Річне обрядове коло: 3. Купала — свято буяння життя		52
Степан Наливайко. Купала, Крішна, Аполлон — тотожність кризь віки		53
Ці дителі		
Зоряна Болтарович. З досвіду народного лікування: 2. Від простуди		56
ГОСПОДА		
Хата		
Тамара Косміна. Жінка й хата		57
Прикмети-повір'я: Житло, господарське начиння		59
ІНТЕГРАЛ		
Екологія		
"Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?"...		60
Економіка		
Ніна Петровська. "Вчення про цінність" Михайла Туган- Барановського або Чого ми варті?		63
Геннадій Дмитренко. Свіжий погляд на економіку незалежної України: 3. "Дайош ринкову економіку!" або Помилка, якої можна було не до- пустити; 4. Нова орієнтація суспільства і його економіки?		64
Олександр Коновець. Як подолати провінційність української науки?		66
ПУЛЬС		
Поштові марки України		70
Наші спонсори:		
Виробниче об'єднання "Придніпровський Хімічний Завод" Інститут "Укргазпроект"		41

CONTENTS

A culturological illustrated monthly. Vol.1, Special Issue (3-6)

Looking Forward to World Forum of Ukrainians.

- Contains information on Ukrainian settlement in the world reprinted from the press release of the Forum Organizing Committee.

CONFIDENCE

- Oleksandr Shokalo. The Ukrainian World: 3. The Basis and the Hub of the Ukrainian World. 6
 • This part of the essay deals with the traditional spiritual and economic life of the Ukrainians.

What the Earth Relates

- Yuri Shylov. The Gates of Immortality. 9
 • Ukrainian Saviors: Our ancestors knew the secret of immortality. The psychological mechanism of ethnic self-regulation of Aryan society.

- Stepan Nalyvaiko. The Indian Nyth of Europe 13
 • Mythological origins of our continent's name revealed in Indo-Aryan linguistic material.

Spiritual Genesis

- Volodymyr Shaian. "Looking for the Roots of My Soul..." 16
 • Skovoroda and the Spiritual Aspect of Ukraine in the 18th century.

- Dmytro Chyzhevsky. The "Philosophy of the Heart" of Pamfyo Yurkevych. 2. Idealism and Materialism. 3. Plato and Kant. 4. The "Idea". 19

- Yuri Peleshenko. Ukrainian Culture and Hesichasm: 2. Spiritual and political Hesichasm. 22
 • The article deals with little-studied aspect of our spiritual practice of late Middle Ages.

- Yuri Lehenky. National Renaissance, or One Evening with Alexei Losev. 23
 Alexei Losev. Anthropologism of Hrihoriy Skovoroda. 27

- Both articles trace Skovoroda's spiritual influence on Alexei Losev — a major Russian philosopher of this century.

ANNALS

- Hrihoriy Vasylenko. From Primary Community to State: Pre-Rus history of the Ukrainian Slavs. 28
 • Well-known historian and economist proves high level of state development in Ukraine back in 5th cent. B.C.

- Olena Radakova. Ukrainian Cossacks on the Ladoga Canal. 31
 • The author uses documents to show Peter I's destructive policy toward Ukraine.

MALLOW

- Olena Shestakova. The Wonder Worlds of Mariya Pryimachenko. 34
 • An article on the unique art of the Ukrainian folk artist.

WORD

For the Opening of Kiev Petro Mohyla Academy University.

- Petro Nesterenko. The Fates of Books and Book Collections: Marginalia Speaking. 42
 • On the tragic fate of spiritual books in Ukraine.

- Nikolai (Niko) Marr. Japhetic Stars Above the Ukrainian Hamlet. 44
 • World-known linguist proves millennia-old history of the Ukrainian language.

FAMILY

- Lidiya Artyukh. Remembering the Dead. Remembrance Repasts. Remembrance Food. 46
 • Well-known ethnologist reveals the essence of the Ukrainian remembrance ritual.

- Olena Dobrovolska. What Awaits Women in the 21st Century? 2. Healer of Body and Soul. 48
 • Physician-astrologist reflects on woman's calling in the salvation of the world.

- Omens and Beliefs: Food and Tableware 49

Ethnic Education

- Yevheniya Syavavko. Traditional Education in the Teaching methods of Sofiya Russova. 50

Svitochok

- Merrymaking on Ivan Kupalo Night. 51

HARMONY

Harmony-Faith

- Oleksandr Shokalo. The Annual Ritual Circle. 3. Kupalo — Holiday of the Joy of Life. 52
 • This part of the essay probes deep into the mythological consciousness of Ukrainian summer rites.

- Stepan Nalyvaiko. Kupala, Krishna, Apollo: Continuum Through Ages. 53
 • The author reveals continuity of traditional beliefs of Ukrainians, Hindus and Ancient Greeks.

Healer

- Zoriana Boltarovych. Traditional Medicine Recommends: Natural Tonics 56

HOME

- Tamara Kosmyna. Woman and Home. 57
 • On spiritual groundwork of the traditional Ukrainian dwelling and woman's place in it.

- Omens and Beliefs: Household 59

INTEGRAL

Ecology

- "Why art thou troubled, Danube?" 60
 • President of Ukrainian environmental R&D center "Perun" tells about integrated water quality analysis techniques.

Economics

- Nina Petrovska. Mykhailo Tuhan-Baranovsky's Teaching on Value, or What Are We Worth? 63
 • On the synthetic theory of value of a prominent Ukrainian Economist.

- Hennadiy Dmytrenko. A New Look at the Economy of Independent Ukraine. 3. "Give Us Market Economy!" Or A Mistake That Could Have been Avoided. 4. New Orientation of Society and Its Economy. 64
 • Economist analyzes "mistakes" of Gorbachevian perestroika and ways of rectifying them.

- Oleksandr Konovets. How To Overcome Parochiality of Ukrainian Science? 66
 • Analysis of crisis in Ukrainian science.

PULSE

- Ukrainian Postage Stamps. 70

OUR SPONSORS:

- Prydniprovsky Chemical Works Production Association 41
 Ukrgasproekt Institute

Хто й коли облікує, скільки ж нас лишилося і скільки згинуло в світових бійнях, голодоморах, небачених за масштабами депортаціях українців під час так званих розкуркулювань, викорчування "бандерівщини" чи в операції "Вісла"? А в сталінських і гітлерівських катівнях?!

За секретними даними Міністерства внутрішніх справ колишнього СРСР, тих, хто в різноманітних документах у графі "національність" пише "українець", — 86 мільйонів. Офіційна ж статистика засвідчує лише близько 50 мільйонів, з них в Україні — 37,2 мільйона, у країнах Америки, Австралії, Західної та Східної Європи — понад 5 мільйонів, ще 7 мільйонів — у країнах СНД і Прибалтики.

Найбільше їх (майже 4,4 мільйона) проживає на території Російської Федерації, 900 тисяч — у Казахстані, 620 тисяч — у Молдові, 300 тисяч — у Білорусі, 200 тисяч — у Прибалтиці, понад 100 тисяч — в Узбекистані та Киргизстані.

Сьогодні в Магаданській області українці складають 16% населення, в Ямало-Ненецькому національному окрузі — близько 18%, у місті Кишиневі — близько 14%, в Кустанайській області — 17%. А як не згадати, що 1926 року в Шмаковському районі Владивостоцького округу українці склали 67%, у Чернігівському — 70%, в Калінінському районі Хабаровського краю — 75%.

А що вже казати про такі українські оази (правда, на жаль, жорстко випалені асиміляційними суховіями), як Берестейщина в Білорусі, Кубань чи Зелений Клин у Росії, Казахстан і Середня Азія!

З великим болем змушені констатувати, що українці на території колишнього СРСР, чи, як ще їх називають, східна діаспора, практично нічого не мають для задоволення своєї духовності — навчальних закладів, кіно, театру, телебачення. Адже навіть на етнічних українських землях (Кубань, Зелений Клин), а також у прилеглих до України районах Білгородської, Брянської, Воронезької, Курської та Ростовської областей, де українці становлять значний відсоток серед усіх жителів, ще напередодні другої світової війни були повністю ліквідовані і досі не поновлені українські школи, припинено видання української періодики, що призвело до посилення асиміляції.

Тим часом як у Західній Європі, Північній та Південній Америці, Австралії, приміром, у 1972—1974 роках друкувалося 477 різних українських видань, зокрема 217 — у США, 116 — у Канаді. З них 2 виходили щоденно, 33 — потижнево, 70 — щомісячно, 55 — щоквартально, 205 видань були періодичні.

Значних успіхів досягли зарубіжні українці

в розвитку багатьох актуальних напрямів наукового українознавства і народознавства. Велику роботу ведуть зокрема Наукове товариство імені Тараса Шевченка в Торонто й Українська вільна академія наук у Вінніпегу (Канада), Центр українознавчих студій при Гарвардському університеті (США), Український вільний університет у Мюнхені (ФРН), Європейський відділ Наукового товариства імені Тараса Шевченка і Головна редакція енциклопедії українознавства в м. Сарселі поблизу Парижа (Франція), Наукове товариство імені Тараса Шевченка (Австралія).

І тільки тепер, коли Україна робить перші, але впевнені кроки по розбудові своєї державности на шляху до політичного, духовного, економічного відродження, наші стосунки з обома діаспорами стали міцнішими, наповнюючись вагомим змістом. Лише протягом двох останніх років в Україні відбулися світового рівня конгреси Міжнародної асоціації українців, Світової федерації українських лікарських товариств, фестиваль української поезії "Золотий гомін", симпозіум "Голодомор—33" тощо. Створено Міжнародну школу українистики для підготовки молодих політологів, триває обмін студентами вузів, стажування науковців. Перший набір студентів розпочала відроджена Києво-Могилянська академія зі статусом університету, програма якої складена з урахуванням досвіду зарубіжних вузів і передбачає активну участь у викладацькій діяльності вчених діаспори.

Україна налагодила тісні зв'язки з багатьма національними українськими товариствами в різних регіонах колишнього СРСР. Серед них найвідоміше товариство імені Т.Г.Шевченка в Санкт-Петербурзі, "Славутич" у Москві, "Дніпро" в Ризі, асоціація українців у Білорусі "Ватра", "Кобзар" в Уфі, українське земляцтво в Естонії, товариство "Зелений Клин" у м. Спаськ-Дальний Приморського краю, громада українців Литви тощо.

Для зміцнення зв'язків з українськими громадами за межами республіки, подальшої консолідації всіх наших братів і сестер та надання допомоги у задоволенні їхніх духовних потреб 22—23 січня ц.р. у давньому Києві було проведено I Конгрес українців незалежних держав колишнього СРСР.

Всесвітній форум українців проводиться 21—24 серпня у місті Києві в Палаці культури "Україна". На ньому репрезентовані українські культурні товариства, релігійні конфесії, об'єднання й спілки з-поза меж України, а також делегації з усіх областей України. Всього — 750 осіб.

З прес-релізу Оргкомітету Форуму

Олександр Шокало

Кожна рубрика часопису має свій символ-модуль, що їх дібрано за образно-символічними асоціаціями з розмаїття архетипів давньої української культури.

Символи-архетипи вписуються в послідовно розгортвану низку яйцевидних форм: коло — овал — коло, що в них виявляється світородна пульсація й простежується самооновлення Всесвіту в динамічній структурі: Світ — Яйце-Зародок — Світ.

Символ "двох рибок" наші предки не запозичували в Китаї чи Японії, він виник на Придніпровській пра-материні орієнтації у праорійську добу української історії (понад 7 тисячоліть тому), і його зображення знаходимо на ритуальному посуді, на писанках. Основа знаку "Довіри" — яйцевидне зерно як протоелемент світородного Космічного Яйця (Яйця-Райця), як первісний знак-архетип українського аграрного світогляду. Цей першозародок Світу утворюють у гармонії взаємної довіри й любові дві життєродні первини — чоловіча першотворча (духовна) й жіноча відтворююча (природна). Чоловіча первина є носієм світлої енергії Духа і знаменує час як Безвічність. Жіноча первина є носієм речовинної енергії Природи і знаменує земний простір. Напряму взаємного руху задає Всединний Дух. Модуль "Довіри" символізує початок циклу Творіння. А в слові Довіра живе праорійський архетип Вірадж-Віра — Сяйво Душі Спасителя, Просвітлення безсмертних душ. Довіра буквально: До Ора (Всеєдиного Духа Світла), До Просвітлення, До Злагоди.

УКРАЇНСЬКИЙ СВІТ

Есея про екологізацію природи й ноосферизацію свідомості

3. ОСНОВА Й ОСЕРДЯ УКРАЇНСЬКОГО СВІТУ

Духовний досвід людства безвічний, він виявляється в різні епохи в різних поняттях і формах, та суть його єдина — осягнення людиною достовірного знання як Закону Всеєдиного Буття й реалізація того духовного відання в своєму неповторному земному бутті, що й зветься життям в Істині. Цей дієвий принцип своїми витокami сягає материка орійської культури як духовно продуктивного способу життя людини на своїй питомій Землі. Орійська духовно-господарська практика є осердя й першооснова стародавньої української культури. Звідси основа Українського Світу — наша традиційна господарська практика, а осердя — практика духовна. Єдність обох практик у житті людини віками збалансовувала й животворила триверстову суспільну структуру, забезпечуючи життєздатність Українського Світу. Наша традиційна духовно-господарська практика зветься орійським шляхом життя в Істині або ведизмом (похідне од відання) — шляхом достовірного, духовного знання (не плутати це знання вищого рівня з емпіричним, мирським). Реальне духовне знання відкривається лише морально зрілим людям.

Хто володіє таким знанням, той володіє самим собою. А на внутрішній злагоді здорового людського ества тримається згода в суспільстві. Традиція передачі безвічного знання виявляється в різних етнічних культурах по-різному, залежно від форм обрядовості й життєвої практики, а суть усіх виявів єдина — духовне знання може осягнути безпосередньо кожна чистосердечна людина, маючи власну свідому волю до життя в Істині.

Орійський шлях або ведизм — спільна для всіх народів орійської культури духовно-природна практика одкровення, що являє собою триєдність істинного слова, істинного думання й праведного діяння та об'єднує вільних індивідів у єдиному духовному устремлінні. Осердя ведизму є заснована на достовірному знанні дієва віра, що виявляється у свідомій волі людини до життя. Провідний життєвий принцип ведичної практики — гармонійне поєднання в людському світі чоловічої й жіночої, духовної й матеріальної, небесної й земної первин бінарної структури Всесвіту, які реалізуються в життєздатну триєдність Єдиносущого. На основі одвічної ведичної практики розвинулися нові великі недержавні релігії: буддизм, зороастризм і наша духовно-природна ладовіра (світлославлення), прозвана церковниками поганством або язичництвом.

Слово язичник виникло від спотворення штучною церковно-слов'янською мовою етноніму язиг або ясак (те саме, що сак — світлоносний, царський сколот), тожого етнонімічному найменню козак, яке означає — життєва сила сака або нащадок сака. Язигами-ясаками називалася чисельна людина України в IX-XV ст., усвідомлюючи себе людьми світлоносної орійської культури й сильно протидіючи чужому мовно-ідеологічному гнітові. Однак в оцерковленій свідомості це самоозначення нашої етно-культурної самобутності набуло супротивного політизованого сенсу — ворожого християнській ідеології релігійної практики. Але ж люди нашої духовно-природної ведичної практики світлославлення не агресивні, у них відсутній антагонізм, їхній спосіб життя миротворчий. Наші предки сповідували моральний принцип взаємодопомоги як закон Всеєдиного Буття. Тому заповідь Христову про любов до ближнього (напроти вагу жорстокому старозавітному "око за око") як основу християнської моралі наші предки прийняли як свою, незважаючи на ідеологічний прес християнських церковних догм на нашу традиційну культуру. Однак Христова проповідь покори перед насильниками й містифікація масової психіки явленням месією дива (чудотворення) не відповідають свідомій індивідуальній волі до життя наших предків-світлославців. А по суті Христове моральне вчення є популяризацією в середовищі іудейської культури ведичної духовної практики. Та його не слід плутати з пізнішим церковним християнством, яке трансформувалося в офіційну державну релігію — стало політичною ідеологією Риму, Візантії, а згодом і всієї Європи й третини планети. Будь-яка державна релігія за своєю суттю догматична, вона гнітить природно релігійність — духовну практику вільної людини. У політизованому християнстві людей неприховано цинічно нарекли — "раби Божі", "овеча отара", яку пасе церковний пастух-пастор. Державна релігія проповідує масовий страх перед Богом, тоді як у духовно-природній релігійній практиці індивідуальна любов до Всеєдиного Духа-Творця є найвищою життєтворчою і ладуючою силою. Тому для українців, які одвіку сповідують без-

посереднє єднання із Всеєдиним в індивідуальній практиці одкровення, церковне політизоване християнство стало зовнішньою ритуальною релігійністю, але індивідуальній духовній практиці українця органічно близьке моральне віровчення Христа. Ім'я Христос має в собі світлоносний архетип ор-хор, що споріднює його з іменами попередників (Рам, Крішна, Гермес, Орфей, Заратустра) — провідників священного ведичного першознання-першослова.

Недержавність духовно-природних релігій полягає в невизнанні влади однієї людини над іншою як соціальної сили, що суперечить законові саморозвитку Всесвіту. А державні релігії як політичні ідеології проповідують богоданість влади одних над іншими, що є суттю політики, обстоюють абсолютне право державців цілковито розпоряджатися людським життям, проповідують покору перед земними владцями й страх перед караючою небесною силою та закликають покладати надію лише на месію-спасителя, якому ніби-то єдиному дано досягнути Істини й відкрити її людям. Такі релігійні системи (до них належать іудаїзм, християнство, іслам) звуться месіанськими. Месіанізм як рабське схиляння перед пророками виникає серед невольних людей з потьмареною свідомістю, уярмленим духом. Містифікована ілюзія маса творить сама своїх кумирів-диктаторів і нові форми державних релігій (як теїстичних, так і атеїстичних). А який сенс омасовлювати, політизувати одвічно вільну, індивідуально неповторну духовну практику людини? Адже до спільности в сфері буття етнічного духу кожен приходить своїм шляхом завдяки особистій волі жити в Істині, бо людині дано власними зусиллями реалізувати в собі Всеєдиний Дух. І в кожного свій спосіб внутрішнього руху, сповнений особистісного сенсу. І в кожного своя держава — родина, і в кожного свій храм Духа — серце. З цього зародився людський світ. З цього й маємо почати його відроджувати.

Месіанські ідеологічні доктрини провідну роль у суспільстві відводять не тільки духовним месіям, а й політичним вождям, державним системам і окремим народам. Державні релігійні системи, аби заволодіти людською волею, тримають люд у страхові чи омані, проповідуючи або апокаліптичний догмат небесної кари — "кінець світу", або ж матеріалістську ідеалістичну доктрину земного раю, де "блага потечуть нескінченним потоком". Впадаючи в страх або піддаючись ілюзії, людина втрачає свідому волю до життя в Істині і для неї настає кінець її особистого духовного буття — кінець її індивідуального світу. Апокаліптичне кінецьсвітнє потьмарення — реальність передусім індивідуального плану, і здолати той морок люди можуть зусиллям особистої волі жити в Істині.

Політизовані релігії, колективізуючи людей у соціально-ідеологічному плані, роз'єднують духовно, зневіряють, позбавляють життєвої волі. Це суперечить самій суті духовно-природної релігії одкровення як реальної духовної практики, яка доступна кожній людині й, сприяючи гармонізації в ній розуму й серця,

духовних та біологічних потреб, забезпечує цілісність людського єства, етносу й людства у Світовій Всеєдності.

Прадавня ведична релігійна практика сповідує одвічну ідею реалізації Всеєдиного Духа в неповторному розмаїтті індивідуальних та етнічних людських світів; вона просвітлює душу кожної практикуючої людини, а весь люд єднає на всеземному духовному рівні¹. Ведизм — велика спільна для всіх орійських народів дієва життєтворча віра.

Хто ж такі орії й коли й де виникла орійська культура? Орії (вживається й написання арії) — самоназва першотворців аграрної світлославної миротворчої культури Євразійського материка. Орійська культура відродилася в польодовикову пору, близько десяти тисячоліть тому, в найсприятливішому для хліборобства гео-кліматичному просторі Південно-Східної Європи — Середньому Придніпров'ї, де з новою силою виявилася традиція світової аграрної культури, вік якої на Землі налічує близько 40-50 тисячоліть. Згодом оріями стали зватися всі хліборобські народи Євразії, які, успадкувавши генотип прапредків, утворили велику етно-культурну спільність індо-орійських (індоевропейських) народів-колін. Сонячний архетип прапредківського імени простежується в їхніх етнонімах (іранці, ірландці, германці, романці, хорвати, серби, українці, словаки, поляки, литовці, латвійці, вірмени (ормени), грузини та інші). Самоназва орії походить від священного архетипу ор (ур, ра, ол, ір, іл), що знаменує енергію Всеєдиного Світла й Сонця — джерела земного життя. Звідси ж походить і наймення Духа Всеєдиного Світла й Сонця в індоорійських народів — Ор або Ра (є й форми Ол або Ла — звідси давньоукраїнська теонімічна пара Олель — Олеля, Лад — Лада)² та його різномовні варіанти (індійський Асура, іранський Ахура, слов'янський Хорс). Отже, орії — це орачі-оратаї, люди, які орють-осонцюють землю й вірять у духотворчу снагу Всеєдиного Світла, що його безпосереднім небесним виявом є Сонце. Сонячне теофорне наймення орій означає духовну міць людини, і ним називали людей добродійних, світлонашажених, яких не годні здолати ніякі темні сили. Високоморальна сутність світлоносного імени наших прапредків засвічена в іранських мовах архетипом ор, що означає людську честь, гідність, а в інших індоевропейських мовах ар — чоловік. Сонячну етимологію має й збірний етнонім слов'яни, що походить від етрусько-латинсько-слов'янської назви життєдайного небесного світила — Усел-Сол-Со(л)нце³, а звідси й духовне поняття слово — носій світлої сили. Тобто орій і слов'янин — світлоносний або сонцянин⁴. Залежно від фонетичної традиції вживаються форми орій або арій (порівняймо, наприклад, наші слова орати, орю з латинськими agere, ago). В українській вимові природньою є форма орій.

Орії, орійці — культурна, духовно-господарська спільність різних аграрних народів. Та в ХХ ст. слово арієць стало одіозним (не-

нависним) політизованим поняттям. Одначе орійська культурна традиція не має ніякого відношення до арійської політичної доктрини — расової ідеології німецького фашизму, заснованого на винятковості германського етносу. Орійська духовно-господарська практика — явище світової культури, а арійський націонал-фашизм — явище німецької політики⁵. Культура, як відомо, має моральний, внутрішній сенс — вільний духовний саморозвиток людського світу в розмаїтті індивідуальних і етнічних виявів, а політика — спосіб зовнішнього, сторонньо-зверхнього керування суспільним організмом через масову психіку. Провідний моральний закон орійської культури ("орійський шлях", що ним ішли такі великі духовні подвижники, як Заратуштра й Будда) — це принцип зрілості людської особистості, що полягає в триєдності істинного слова, істинного думання й праведного діяння. Згідно з моральним законом оріїв, кожній людині належить відповідати за долю власної душі й поділяти спільну відповідальність за долю Світу. Суть орійської духовної практики — вільна самореалізація індивідів і їхнє духовне єднання на етнічному й загальнолюдському рівнях. А фашистська політична практика — об'єднання одних людей за партійно-етнічним чи партійно-космополітичним принципом задля насильства над іншими людьми. Фашистська політика ніяк не може виникнути з орійської культури, оскільки орійська духовно-природна релігійна практика одкровення передбачає для кожної людини рівні можливості самореалізації в Істині. А фашистську політичну практику (національну й інтернаціональну) засновано на месіанських засадах державних релігійних систем, з яких виникають різні форми владарювання над масовою психікою. Всупереч свідомій волі вільної людини орійської культури фашистська політика утверджує диктаторську сваволю вождя. Заснований на масовому страхі авторитет вождя гнітить особисту волю людини. Вождь-диктатор претендує на єдиний незаперечний авторитет у цілому суспільстві, й ніхто не має права навіть сумніватися в істинності того, що проповідує самозванець. Фашистські ідеологи намагаються звести високі ідеї, досягнуті орійськими народами протягом тисячоліть духовного саморозвитку, до рівня примітивних гасел, розрахованих на сприйняття одурманеною людською масою. Одначе орійський світогляд, орійський спосіб життя, провідним моральним принципом якого є свідомо особиста воля людини-творця до духовної зрілості, протидіє всяким формам політичного диктату, всяким різновидам фашистських режимів.

Орійські землі. Від священного сонячного архетипу ор-ол походять і астральні⁶ наймення хліборобських країн Євразії (Іран, Ірландія, Італія, Ракуско-Австрія, Хорватія, Сербія, Україна, Полонія-Польща, Литва, Латвія, Гурджія-Грузія...), а від них — відповідні етноніми. У назвах історичних орійських країн: Орава (Словаччина), Моравія (Чехія), Орасанія або Хорасан (Іран), Орісса (Індія) збереглося архетипне ім'я праматірньої землі оріїв — Оратанія (Ором благословенна земля), що в Авесті

("Основне знання" — священна книга іранського коліна оріїв) зветься Арамаїті (Оріїв мати-земля), а в індоорійських Ведах — Арадеша (Благородних земля). Ймовірно центром праматірньої землі оріїв був острів у колишньому міжрукав'ї Дніпра (нині частина Черкащини в міжріччі Дніпра, Ірдину і Тясмину).

¹ Цей одвічний моральний принцип орійської культури виявився в ХХ ст. у вченні про ноосферу (сферу всеземної свідомості) українського природознавця В.І.Вернадського й французького теософа Тейяра де Шардена, яке вони відкрили майже одночасно й незалежно один від одного.

² Від архетипу ор-ур-ра походить глибинний сенс духовного поняття культура, що з грецької означає саморозвиток; а великий знавець орійської культури М.К.Реріх прочитує тут культ Ура — шанування Світла. Звідси моральний Реріхів принцип — "Мир — через культуру" — передбачає реалізацію безвічного духовного Світла в людських душах. Від архетипу ір походять українські духовні поняття віра й довіра — прагнення людини до Всеєдиного Світла, а від іл — Ілля як осучаснена форма Олель. Від теонімів Олель та Род утворилися тотожні теофорні поняття; давньоорійське — оле та слов'янське — народ.

³ Звідси наймення птаха-посланця Духа Сонця — Бусел-Лелека.

⁴ Споріднений з ними й теофорний етнонім варвар, що має свої витоки в іменах духів Сонця в грузин (Барбаре), у вавилонців (Бар-Бар), та в праорійському архетипові вар — світлий або сонячний захист. Тобто варвар — світлозахисний, що спростовує чужинецьку трактовку цієї етнічної самоназви.

⁵ Поняття фашизм походить від латинського фашіс — в'язка хворостиння або лозиняччя, і означає зв'язаність, організованість одних людей з метою насильства над іншими. Фашизм як політичне явище має різновиди, залежно від методів дії на людей (ідеологічний фашизм і психофашизм) та мотивів організації (інтернаціоналфашизм та націоналфашизм). Перші націоналфашистські організації виникли 1919 року в Італії та Німеччині як реакція на інтернаціоналфашизм більшовиків у Росії, агресивна політика яких спрямована на всесвітню революцію з метою насильної комунізації всього людства.

⁶ Астральний (від грецького астрон — зірка) — зоряний, що є символом астра-ла — вищої сфери Всеєдиного Світу, яка складається з тоншої за фізичну світлоносною субстанції. Це сфера людської просвітленої свідомості й надчуттєвості. (Космічними орієнтирами в тому позаземному, позаземному Світі є зорі). І коли йдеться про астральне походження імени Україна та інших орійських країн, то мається на увазі та найвища сфера духовно-господарської практики наших предків, їхньої зрілої етнічної самосвідомості, що її й закодовано в найменнях етнічних світів.

(Продовження — в подальших числах)

Українські Спасителі

1. Гандхарва

У пониззі Дніпра, вздовж його берегів, — степами, луками та гаями тече кілька річок і проток під назвою Конка. Подекуди прозивають їх Конськими водами. Почуєш, згадаєш сю назву — та й уявиш собі табуни здичавілих баских скакунів! Хто не доглядів, хто їм дав волю: скіфи, половці, запорожці, які пішли за Дунай?..

Від них, од лицарів України залишилися на цій землі легенди та міфи. Прочитаєш про сховану змієм під землею царівну, про велета-визволителя, про трьох їхніх синів — і впізнаєш у нехитрій нібито казочці еллінський сюжет про змієногу богиню дніпровських Плавнів Гілею, до печери якої забрів, шукаючи своїх коней, могутній Геракл... Або ось ще: про козака-характерника, себто чаклуна, або, як зараз говорять, екстрасенса, чий кінь вибив золотим копитом джерело з геть висхлої землі; в ім'я народу, селян, що гинули від спеки! А то ще про Савур-могили, Савурюгу, у якій нібито поховали отамана Сірка-Праворучника (пам'ятаєте: "Запорожці пишуть листа..."?). Старі люди переказують, що каміння для неї навозив перед смертю предковічний козак, поховав його кінь — що й донині, буває, вихоплюється з черева Могили, озирає з її вершини змінені далі, й скаче ланами нових, невідомих йому сіл...

Вітер віс-повіває,
По полю гуляє.
На могилі кобзар сидить
Та на кобзі грає.

Де ті кобзарі, де хранителі мудрости предків?..
Дозвольте мені від їхнього імени...

***

Ні, не табуни дали ім'я Кінським водам. Те давне ім'я збереглося у непримітній річечці Кокань. Таке собі ім'ячко — проте ж від арійського Ка-Кан... Уклоняємось тобі, Річко Сонця, Річко Душі, Річко Радости. Слава й щастя землі, яку зрошують ось такі річки!

І Савур — це, мабуть, від Сувар тих же прапра-

щурів. Сувар — золото, небо, сяйво й краса. Відсіль слов'янський Свар-ог(нь): Небесний Вогонь, Сяйво-Вогонь... Можна гадати, що поховано у Савурюзі прапредка, якого засипали золотом. А може й ні. Може бути й таке, що названо курган на згадку про Сувар-югу, Золоте покоління. Ото були люди! То від них збереглось, записано у Рігведі (Річ відати) аріїв, які почасти переселились з Дніпра до Інду:

*Ми хочемо прикликати неворожі Небо і Землю,
О боги, дайте нам багатство — героїв!
І був серед них той, хто став Богом
(Щасливою долею).*

Невиразна пам'ять про нього збереглася в образі Козака Мамає — лицаря й бандуриста, самотнього вершника й оборонця народу, сіромахи-бурлаки й жаданого гостя кожної української хати... Чим далі углиб покоління, тим величніший прообраз Мамає, Байди, Голоти. І ось, сходячи на гори перекопаної археологами землі, прилучаючись до збережених нею останків, вчитуючись у священні тексти Індійських племен, ми вступаємо до храму Небесного Вершника. Елліни закарбували його у вигляді Кентавра, арії — в образі Гандхарви.

Він — перший у плеяді СПАСИТЕЛІВ.

2. Козаки-характерники

Що ж оповісти про Нього? Може повідати про зображення Гандхарви з Кам'яної Могили на річці Молочній чи про могилу-голгофу над Новосільською переправою через Дунай?.. а може, краще не про арійського Гандхарву, а про слов'янського Масленицю — знайденого у зольному пагорбі над зображенням лебединої зграї біля Полтави?.. Спробую по суті, без зайвих емоцій.

... Це відбувалось тоді, коли будувались найперші зікюрати Шумера й піраміди Єгипту, за 4—2 тисячоліття перед Різдом Христовим.

За звичаєм предків, зголошувався герой, який бажав стати наступним втіленням Вершника. На рік виїжджав він з рідного племені — блукати наодинці арійськими просторами, щоби зректись марноти і стати втіленням Всесвітнього простору-й-часу.

Його одноплемінники протягом року будували

святинище — черево-йони праматері Вічності-Адіті. Призначеного дня усі вони збиралися тут — і з'являвся Гандхарва. Він віддавав себе і коня на заклання, уподібнюючись тим Батькові Створінь Праджapati. А кожен з народу повинен був уподобити себе з Ним, зі СПАСИТЕЛЕМ.

*Тому, хто дає тіло і душу;
тому, чий наказ шанують усі, навіть боги верховні;
чия тінь є безсмертя,
чия тінь є загибель, — Батька Створінь шануємо жертвою! —*

прорікав один із жерців. Другий членував Гандхарву-Праджapati і причащав ним народ. Третій — мовчки і непорушно споглядав подію, лише зрідка подаючи ледь помітні знаки; він накопичував у собі суть, живу енергію довоколишніх дій, і спрямовував нею людей.

*Тому, хто став єдиним володарем Світу, з його зором і подихом;
тому, хто має під владою двоногих і чотириногих,
— Праджapati приносимо ми сії приношення...
ОМ! Голова жертви — то воістину час світання,
око — то Сонце, дихання — вітер...*

Під ці слова другий жрець складав на олтар частки жертви, згадані в гімні. Вони ставали частинами Всесвіту та й у Всесвіт же висівались... А народ, доведений причастям і всім ритуалом до шокowego стану, справді починав відчувати, що саме він — кожен і всі, — саме він є Батьком Створінь, що саме його голова стає небом, стопи — землею, дихання — вітром!..

Таким чином жерці за допомогою СПАСИТЕЛЯ вмילו відкривали підсвідомість своїх одноплемінників, витягаючи з неї пренатальну пам'ять — "спогади" про предків народу й людей взагалі, про зародження життя і початок планети (а може і Сонця, і навіть цілого Світотвору?!). То був цілком реальний, біопсихічний шлях у безкінечність-і-вічність Всесвіту.

Але треба було, закріпивши цей екстрасенсорний стан, безперешкодно повернутись до звичайного буття.

*... То є Всесвіт,
який він був і який він буде.
Він так само владарює над безсмертям,
Бо ж завдяки...*

Під ці слова Гандхарва-Праджapati збирався і воскресався — як і врожай засіяної вчасно ниви. Але, воскреслий, він не мав уже речовини-тіла, бо перетворювався на дух-поле, що називалось Віраджем-Сяйвом.

*Від нього Вірадж народилась,
Від Віраджі — знову (Гандхарва).*

З отим народ злучався з вітчизною, прилучався до безсмертя.

*О тривке! ти є принесене...
Небо — то твоя велич; сузір'я — то форма; сонце — пишнота...
О тривке! ти є принесене... Земля — твоя велич;
трава і дерева — форма; вогонь — то пишнота.
Цій величності — Батькові Створінь приношу тебе; свага! Свага-хвала! віднині й довіку.*

***

Кажуть — земля напоена потом і кров'ю предків, угноена плоттю людською. Авжеж, так і є. Світ є жорстокий? — Ні, він є космічний. І збагнувши це набагато глибше, ніж ми, пращури докладали воістину титанічних зусиль, аби відповідати Космосові, жити у злагоді зі Всесвітом.

Смертю змагаючи смерть... схитнувши несхитне — святі слова! І не тільки, й не так слова...

Я ЦЮ
ЗЕМЛЮ
ЛЮБЛЮ

НАШІ ПРЕДКИ ЗНАЛИ РЕАЛЬНЕ БЕЗСМЕРТЯ

Це — частина того матеріалу, що не ввійшов до моєї книжки "Космічне таїнство курганів" (М., 1990, серія "Еврика"). Коли писав — думав, що для шухляди. А нині публікацій про безсмертну душу стає дедалі більше. Тож хочу поділитися своїми міркуваннями.

Мені відомий "світляний тунель" між життям і смертю, я там побував. Одного разу — сам, і не раз — досліджуючи творіння пращурів.

Сам — опівночі з 22 на 23 вересня 1989 р., ще до знайомства з книжкою Раймонда Мууді "Життя після смерті" і подібною літературою. Я тоді готував до друку "Записки археолога" й десь на початку передруку повісти "Поле Скошених Маків" приліг перепочити. Отоді-то й скоїлося зі мною...

Стан був настільки незвичайний — надзвичайний! невимовний! — що я вирішив його закріпити. Пішов до кімнати, де співробітники експедиції (а діялося це на базі Херсонської експедиції Інституту археології АН України) додивлялись телевизор, і проголосив буквально так: "Слухайте!.. Я здоровий і не п'яний, ви ж мене знаєте... Завтра я, може, зрікатимуся своїх слів. Але ви запам'ятайте, що я скажу вам зараз: "ТОЙ СВІТ ІСНУЄ! Є безсмертя, є!.."

Непросто, погодьтеся, сказати отакі слова — та ще солідному дядечкові, остатечнілому історикові з "тим іще" вишколом... Я вийшов на подвір'я — прохолодну. Від близького Дніпра здіймався туман, було тихо, світло — повня ж. "Невже й тоді було так само?" — подумав, згадавши "Поле Скошених Маків". Я ж був додрукував саме до того місця, де героїня моєї документальної повісти утопилася. Сталося це в ніч із 22 на 23 вересня, в котрійсь із численних експедицій. "То ось у чім річ! — с'януло мені. — То це від тебе, Ларисо, вітання?!"

Із повісті "ПОЛЕ СКОШЕНИХ МАКІВ"

Світлій пам'яті вчительки Лариси О. присвячую

Вибудувати цю повість годилося б не так, а інакше. Спочатку варто було б розповісти, як довго брів я осінньою розкислою ріллею, потім про те, що дощ, нарешті, трохи ущух і в сірій млі завидніли ясні затони — й отоді-то відкрилося мені Поле Скошених Маків! Це для вступу. Далі треба було б розповісти про нашу весняно-літню роботу в місцях раніше проведеної розвідки, про те, як було все нелегко й непросто, однак вквіталося мені відкопаним в кургані щось таке, що виправдало всі наші муки й надихнуло на всю решту життя. А наостанок: пшеничне поле, розцятковане маками, що насіялися минулого літа.

Так було би правильно і майже відповідало б істині. За винятком сумірності волі людей і величі світу.

Я спробую без винятків, дозволите? Позаяк гадаю, що Простір-і-Час потурань не робить і що треба звикати бачити повсякчас свою з ним сумірність.

***

Наталка пішла в ніч — і вже ніколи не повернулася.

Так просто: встала від багаття, зазирнула на хвилинку до намету, а тоді несквапно — ніби прогулюючись чи ще з якої потреби — подалася через город, понад скопаними картоплящами; пішла й щезла.

Наступного дня, післяобід, почали шукати. Знайшли щоденника й записку: "Прошу нікого не звинувачувати й дуже-дуже прошу НЕ ШУКАТИ".

Пошуки, звісно ж, розпочали — з міліцією та водолазами. Обнишпорили всі довоколишні лісосмуги й дно Дніпрові протоки, що протікала повз Водославку. Через тиждень викликали з Полтавщини матір. Вона, ще в дорозі відплакавши-відридавши, теж почала

шукати: ходила понад схололою прозорою водою, розсуваючи палицею померхлий осінній очерет. Начальник загону, напочатку вельми боячись за Марфу Семенівну, виділив їй провідника — але потреба в ньому швидко відпала. Ця сухорлява, навіть у скорботі владна жінка поставилась до зникнення старшої дочки спокійно, мовби давно вже була готова до чогось такого. "Химерна дівка... Подруги з парубками, а вона знай книжки та книжки. Та й подруг у неї, вважайте, не було..."

Вона ж її знайшла.

Якось повернулась аж чорна, підійшла до Єрофеева й мовила без сліз: "Отам... між вербою і каменем. Осока там і човен розбитий."

Попросила послати трьох-чотирьох, хто дужчий... Тільки тут і заплакала. Мимохідь, ніби соромлячись.

Єрофеев, начальник загону Херсонської археологічної експедиції, виділив до місця машину, райвиконком і ДАІ посибли з пальним на проїзд до хутора Гайового на Полтавщині, туди й назад...

В загін Єрофеева я потрапив під завісу цієї історії, вже після комісій та проводжання. Доти я мав свої клопоти й складнощі, свій загін у тій самій Херсонській експедиції. Роботу я виконав, людей розрахував (за винятком Кості-водія); лишилося зробити розвідку на майбутній рік — а перевалочною базою я вибрав загін Єрофеева.

Настрій тут був тривожно-піднесений. Я спочатку був вирішив, що на звичайну солідарність живих перед мертвим і підсвідому радість, що ми, хвалити Бога, поки що тут, наклалося почуття, протоколами цілком узаконене, — повної невинності членів загону: дівчина була з міражами й, здається, побувала в психдиспансері. Від цієї першої своєї думки я не відмовився й згодом, а проте... Знаєте, є таке поняття: жертва. Дуже давнє, але не віджило і в наш цивілізований вік, вельми широке, містке. Від самопожертви — до "козла відпущення", від очищення — до звинувачення. Знаєте?.. Я теж — не дуже. Але мені в цьому довелося розбиратись. Не з обов'язку чи там цікавості, а так... затягло...

Двомісний намет стояв трохи осторонь від інших і входом був обернений не до порога зданого колгоспом для потреб експедиції будинку (точніше, літньої хижки), а в бік урвища й річки, що попід ним протікала... Від спальних мішків — в один з яких я вліз, а іншим укrywся, тягло тривожним, хвилюючим духом. Але дуже хотілося спати, я радий був теплу — й тому притлумив здогад, що зароджувався.

Засинаючи, я бачив за колихливою брезентовою запоною величезні жовті зорі й чув, от ніби під собою, — плюскіт риби й шерехи струменів, пошепти очерету та безмовність м'якого листя... І це величезне, безконе, вічне, що дихало, кликало злинути вгору й водночас вабило втіхою супокою, постало зненацька над парусиною намету й ПОКЛИКАЛО.

"Я готовий!" або "Я ще не готовий!" — мав я відповіді йому.

— Не... не... — здається, промимрив я на відповідь. І поплив у напівсні, напівдрімоті.

Ось до цього місця я додрукував — літера в літеру. Описано так, як було насправді. Але "ПОКЛИКАЛО" 1983 року було лише слабкою подобиною того "тунелю", в який почало втягувати мене 1989 року. Я злякався і важко силкуючись вийшов із цього моторошного незвичайного стану...

Ну, а зараз про кургани. Конкретніш: про деякі поховання й конструкції нижньодніпровських курганів першої половини II тисячоліття до Р.Х., що їх лишили по собі предки греків та аріїв.

Напочатку треба познайомитися з давніми магами, найліпше — з розкопок того самого 1989 року.

Поховання № 14 головного в групі інших кургана

№ 1 біля села Каїри ми обстежили напередодні першого на те спекотне літо дощу. Зібрався він якраз після розчищення могили, де покоїлись останки чародійки (від "чар/ш/а" й "діяти"): молодої, але геть беззубої жінки з гострющими як ніж шелепами; при ній була чаша з перемелених мушель — явно для викликання вологи, себто дощу. І він не забарився!..

Я ледве встиг закінчити креслення і сховався в кабінку виділеного для розкопувань бульдозера; робітники дременули до лісосмуги. "Чи не залле нас у траншеї?" — прокричав я між перекотами грому. "Доцент" (як прозвали бульдозериста за розумну мову) відігнав трактора на пагорбок над могилою. Тільки цей пагорбок і зоставалося прибрати — курган був майже весь розкопаний. "І закінчити не дав!" — поремствував на зливу Доцент. "А знаєш, хто винен? — здумав я пожартувати. — Ось ця чаклунка!.." — "Ну то ми її зараз успокоїмо!" — не лишився в боргу бульдозерист. І, зачерпнувши лопатою землі, посунув її в зяйливу катакомбу. Вона всмоктала розкислу глину — й це зітхання злилося з громовим ударом. Останнім. Доц раптом перестав. За якусь мить все навколо залило сонячне світло. "Ти ба-а!.." — протяг бульдозерист, із острахом поглядаючи на тремтячий відвал. "Збіг обставин, — відказав я без посмішки. — Їх у нас таких чима-ало!.."

Пагорбок таїв поховання № 13, останнє. Тут був похований майстер із набором інструментів та сировини для виготовлення стріл; поклали й готові наконечники, 7 — масивні, крем'яні, покриті витонченою ретушю. Але вразило не це, а слід обряду, вчиненого над похованим — думим чоловіком літ 25—30. Десь за рік до смерті (очевидно, самопожертви) йому перебили лобкові кістки, себто позбавили статі. А коли помер (чи був умертвлений), то йому відтяли голову, виїняли очі і вставили в очниці жарини. Тіло ж поклали на перехрещені ґратами колоди й підпалили. Потім обгорілі останки помістили в підземелля, що своєю конструкцією нагадує матку, й надали їм ембріонального положення. Інструменти й інші речі призначались, певне, для потойбічного використання... але ж ні! — руки "майстра" були зв'язані. При цьому використали його ж, мабуть, нашійного ремінця з амулетами: бронзовими трубочками, трьома оленячими зубами й рогатою кулькою з оленячого рогу, прикрашеною хрестиком у колі. Цей останній виріб — відомий символ Тельця. Тоді 7 стріл — символізують його головні зірки Плеяди, а три зуби — знак "пояса Оріона". Володіючи таким ключем, нескладно розшифрувати ритуал, пов'язаний із ним міф і навіть образ, втілений у небіжчику. Він виявився втіленням... Аполлона Таргелія — "Переможця Соція"!

Але я відхилився від теми. Про Аполлона й Зевса з Каїрського кургану № 1 у пониззі Дніпра — іншим разом, в іншому місці. А тут, як для знайомства з творцями курганів, — досить; сподіваюсь, читачі вже відчули духовну могуть первісних жерців. Зараз про залишені ними "тунелі" — шляхопроводи з життя в безсмертя.

Найвизначнішого з них розкопав В.А.Грінченко в 1929 р. при будівництві Дніпрогесу, біля острова Кичкас.

Тричастинний насип завдовжки 65 м, із розширеними до 25 м у кінцях і посередині, був орієнтований із заходу на схід (за віссю рівнодень) і оснащений досить виразними кам'яними конструкціями. Будівництво починалося з майбутнього центру — з розімкненого кола, увінчаного переплетеними головами двох зміїв; дуга в їхньому кільці символізувала, напевне, Місяця чи барку. Потім зробили насип, і на його поверхні (покритій згодом тонким досипом) виклали з каміння нові фігури. Коло з оберненими на

захід рогами означало, вірогідно, знайомого нам Тельця (але, може, й Овена), володаря нічного неба й зодіаку; в центрі його споруджено квадрат — символ Землі. Дуги вздовж північної та південної сторін кола символізували, напевне, Місяця, що народжується і вмирає. Цей комплекс споруд у вигляді Тельця — Місяця — Землі можна вважати мандалою А ("одвічною ідеєю"). З двох її дуг вирости на схід прямий і звивистий вимісти. Їхні кінці обмежувались двома рядами каменів: паралельними (біля першого, північного вимісту) й розбіжними (біля другого). Причому останній виміст явно наслідував змію з роззявленою пащею — отже, перший зображав змію в стані спокою. Між ними спорудили семикутного кам'яного ящика, куди поставили посудину й, вірогідно, офірного стовпа — "вісь світобудови", або ж "дерево життя"...

Дві змії довкола стовпа? Ну, звісно ж, це йогічні "вени" — наді Пінгала й наді Іда! Тоді мандала А — це "Вмістилище кореня" Муладхара, а ящик — "гора" Меру?.. Не будемо квапитися з відповідями, ходімо далі.

Далі — центральний насип, що перекрив вищеописане кільце з парою зміїних голів. Слід гадати, що тут з'єдналися Пінгала й Іда. Чи випадково порушено послідовність подій? А чи виникла потреба початок і кінець тих "вен", еманцій змії Кундаліні, помінати місяцями, аби подолати причинно-наслідкові зв'язки, односпрямований потік Часу? Останній здогад підтверджується тим, що над кільцем — на поверхні насипу, що його перекрив, спорудили подібизну обсерваторії календарного типу. Вона являла собою 3 й 2 плити, вкопані далі на південний захід та північний схід вершини, які, очевидно, фіксували заходи зимового й сходи літнього сонця (сонцестоянь?); трохи далі на південний схід і північний захід уклали 3 плити й зробили округлий виміст — для спостережень за сходами зимового й заходами літнього сонця (а також місяця?). Це — мандала Б. Вона, без сумніву, була пов'язана з "ніздрями", куди виходять присвячені сонцю й місяцю Пінгала та Іда. Але це ще не кінець! Він — у мандалі В, що завершує комплекс із сходу. На давніх розкопках кресленнях досить чітко зафіксовано кільце з колом у центрі та якісь відгалуження, — можливо, Кундаліні довкола світила чи яйця.

Тепер можна звести все в одно. Знаючи, що кургани біля Кичкаса (як, зрештою, більшість курганів IV—II тис. до Р.Х. Південно-Східної Європи) залишили арії, для розшифрування їх слід залучити ритуали й тексти, що збереглися й розвинулися в Індії, куди в середині II тис. до Р.Х. перекочувала частина арійських племен. Вище це розшифрування ми вже почали, тож лишається його закінчити.

Отже, як ключ для розшифрування Кичкаського кургану можна використати йогічну доктрину про "кільця"-чакри та змію Кундаліні, що до пори до часу спочиває в нижній чакрі — "земній мандалі" Муладхари. Але ось жерці розбудили її (у нас — на початку очолюваного Тельцем чи Овеном року, при особливому стані Місяця, надвечір у період весняного рівнодення), й вона перетворилася на Пінгалу й Іду. Вони закрутили спіраль часу та буття справа наліво (з півночі на південь, від "країни безсмертних богів" до "краю демонів" або ж "смерти"). Можна гадати, що мандала А поєднувалася при цьому з I—II чакрами (таз і живіт), а ящик і стовп — із III—IV (грудина й серце). У чакра (горло) — неспокою і надії, віри й радості — асоціювалася, ймовірно, з нижньою частиною мандали Б; передуючи спорудженню А, вона мовби стимулювала й розгорнула її, викликала з небуття. VI чакра (чоло з його "оком мудрости") — осягнення єдності буття — порівнянна, безперечно, з обсерваторною частиною тієї ж мандали Б. I, нарешті,

III чакра (аура над тім'ям людини) — що відає зв'язками людини й космосу — втілена була в мандалі В, зверненій до сходу весняного, новорічного Сонця.

А де ж "тунель"? У розглянутому кургані його втілено в тих спорудах, що простяглися із заходу на схід. Особливо наочний коридор поміж двох рядів каменів (Пінгалою та Ідою). Його можна порівняти з сушумною та ваджрою чітріні — брахманаді, які дедалі витончуються і по яких (вздовж і всередині хребта) проходять два основні потоки життя.

Як з'явилось все це в курганах, навіщо? — Внаслідок розвитку давньої і вельми розгалуженої шаманської традиції, простежуваної принаймні від VII тис. до Р.Х., — традиції, що до середини II тис. до Р.Х. охопила носіїв усіх діалектів індоєвропейської мовної спільноти: від Анатолії до Скандинавії, від Британії до Індії. Що ж до розглянутих пам'яток, то їх створили за умов надзвичайної біосоціальної активності, обумовленої парадом планет 1710 р. до Р.Х. й супровідними йому катастрофами, потужними міграційними рухами (що привели, зрештою, до появи ахейців на Криті, а аріїв — в Індії). Ці обставини надзвичайно посилили екстазно-шаманські культури. А вже шамани видобули з підсвідомості образи пренатальної ("передуючої народженню", захищеної в спинному мозкові й органах відтворення) пам'яті й зуміли створити їх зображально-архітектурно-ритуальні еквіваленти. І ми тепер навчимо бачимо "тунель безсмертя", можемо вивчати його оречевлені форми...

Форм дуже багато! Я міг би розповісти ще про Сонце й про Місяць, поєднаних Чумацьким (Божим) Шляхом (Висока Могила біля Старосілля, курган Неб біля Малої Білозірки), про змія Шешу, що підтримує собою Всесвіт (курган № 6 та курган Гарман на Чонгарі), про гігантську ступню бога-мандрівця Вішну (Скворцовський курган біля Каховки), про зародження в Нижньому Подніпров'ї індоарійського вчення про "Ритуал"-Кальпу чи про "день Брахми" (перелічені вище та інші кургани)... Все це — брами безсмертя, що їх залишили пращури на нашій землі, в південно-українських степах. Чи зуміємо ми скористатися цим неоціненним спадком? А чи розкопаємо, розоремо, зрівняємо "для потреб виробництва"?!?

1983 рік, осінь. Тільки-тільки відвезли хоронити Ларису О. — студентку-заочницю з полтавського села, молоду вчительку. Втопилася вона, згідно з протоколом, "у стані безпричинної депресії". Але ж ми, співробітники археологічної експедиції, знаємо, що причина була. Дівчина все життя готувалася стати археологом, мріяла про розкриття зв'язків культури, витоків народности, — і ось потрапила, нарешті, в експедицію. А що тут? Тут — як скрізь: "виробництво", турботи про хліб насущний, інтриги. І, головне, чистісінький глум над зверненнями й пам'яттю предків; не зловмисне — але буденне знущання над пам'ятками, наукою, культурою, духовністю, нищення минулого-теперішнього-майбутнього...

1983 рік, осінь... Я об'їжджаю поля — роблю розвідку "об'єктів розкопувань" на наступний сезон. І впереміш із записами про кількість і стан курганів накидаю на перепопочинках "Поле Скошених Маків"...

Все так і було: і Мати-Земля в кургані № 1, розкопаному восени 1983 року біля Водославки, і... Але ми з В. Єрофеевим усе таки помилились: матеріали розкопувань не зробили аніякого перевороту — ні в науці, ні в культурі, ні в справі охорони курганів; вони потонули — як і багато чого, "переважна більшість" — в архівах та фондах.

А тим часом такі факти, їх розроблення — потрібні. Дуже! Зараз! І на віки вічні!.. Чи пощастить витягти їх вчасно із безодні небуття?

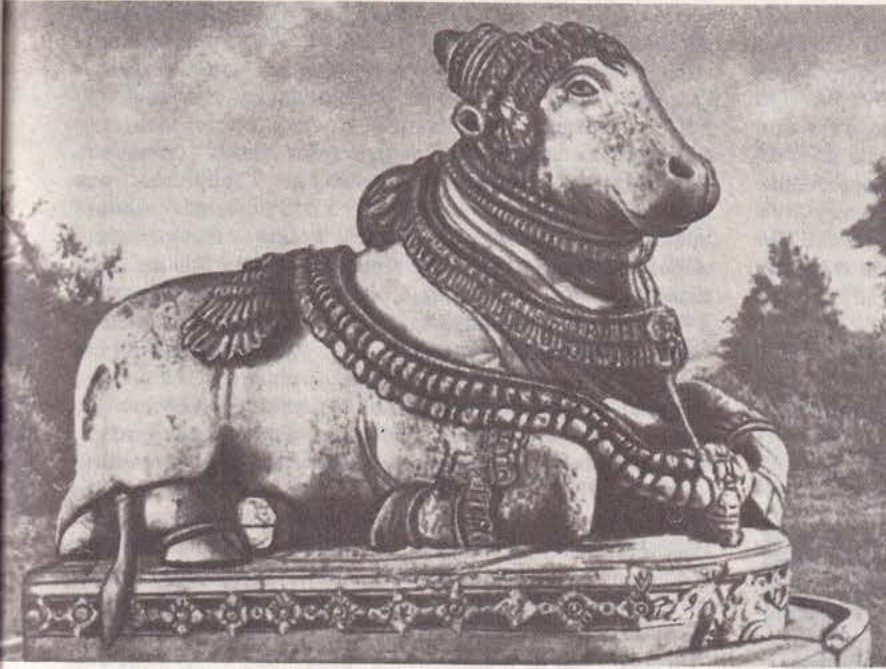
Степан Наливайко

ІНДІЙСЬКИЙ

МІФ

ПРО
ЄВРОПУОбраниця Зевса і скарб
мудреця Васіштхи

Нандін. Камінь. VIII ст. Халєбід

"Махабгарата" мовить, що Сурабга — праматір корів і взагалі великої рогатої худоби — перебуває на сьомій, найнижчій підземній сфері, названій Расатала. Сурабга, яка виникла при створенні Світу, постійно цідить молоко — вияв шести життєвих соків Землі, що творять її живлющу, незрівнянну вологу. З одного струменя молока Сурабги утворилося величезне озеро — Молочний океан, береги його вкриті піною, ніби завітчані. Тут живуть найправедніші з самітників, так звані *пхенани* — "ті, що п'ють піну" (санскритське *пхена* — це наше "піна" з основою *ні* — "пити"); вони живляться лише молочною піною.

Від Сурабги народилося чотири корови, що живуть у чотирьох сторонах Світу, підтримуючи кожна свою, через що називаються Хранительками сторін Світу. Донька Сурабги на ім'я *Сурупа* підтримує східну сторону, друга, *Хансака*, підтримує південну. Західну сторону, що перебуває під заступництвом Варуни, підтримує уславлена *Субгадра*, яка набула вселенської форми. Четверта корова, *Сарвакамадугха*, підтримує північну сторону Світу — благочестиву, яку охороняє бог багатства і приятель Шіви — Кубера. Батько Кубери (український Купала) — ріші-мудрець Вішравас (пор. слов'янське ім'я *Всеслав*), а дід — великий ріші Пуластья, через якого Брахма (Творець Світу — в тризубі уособлює правий зубець, тоді як Вішну й Шіва відповідно лівий і середній) передав людям пурани (слов'янські "билини"). Крім того, в епосі уточнюється, що Сурабга випускає своє цілюще молоко на Заході, де океан обступили золоті скелі, й несе золоті води.

Тож бачимо, що з чотирьох корів, дочок пракорови Сурабги, в іменах двох — *Сурупи* і *Субгадри* — наявний той же префікс *Су*, тотожний грецькому *Єв*. Ім'я *Сурупа* означає *Прекрасна, Досконала*, а *Субгадра* — *Благословенна, Щаслива*. Причому ці обидва імені й зараз дуже поширені жіночі імена; ім'я *Субгадра*, наприклад, мала сестра Крішні. А це підтверджує правомірність вбачати в імені Сурабга компонент не *Сура-*, а *Су-*.

То що ж у такому разі означає другий компонент — *рабга*. Очевидно, слід шукати саме такого значення цього слова, яке б відповідало ролі й значенню в індійській міфології чарівної корови Сурабги, яка, судячи з усього, уособлює собою землю.

Показово, що Сурабга не тільки праматір худоби, а й дружина мудреця Каш'япи й мати бога Рудри. Щодо постаті мудреця Каш'япи (варіанти *Кассана, Касап*), то не виключено, що саме в ньому — розгадка прізвиська росіян — *кацани*, при тому, що в румунів і молдаван і досі в ужитку прізвища *Касапа, Кассана*. Що ж до Рудри, то це надзвичайно давнє, ще ведійське божество, якому відповідає слов'янський Род, уособлення родючості й чоловічої снаги, іпостасю якого теж є бик. У гирлі Росі колись існувало місто *Родень*, назва якого цілком може пов'язуватися зі слов'янським Родом. У світлі цього цікавою є згадка в "Рігведі" про те, що асури (старші брати богів, уособлювачі первозданної водної стихії) колись украли в Індри корів і сховали в далеких краях за річкою Раса (в "Авесті" Раха). Назва *Раса* перегукується з нашою *Россю*. А матір'ю асурів, що вкрали Індриних корів, була Дану, тотожна слов'янській

Дані; відлуння імен обох богинь і досі бачимо в назвах річок *Дон, Донець, Дунай, Дністер, Дніпро*.

Сурабга має ще одне ім'я — *Шабала*, яке означає *Пістрява, Ряба*. Що несомніть наштовхує на думку, що українське слово *ряба*, санскритське *рабга* та грецьке *ропа* можуть бути споріднені й первісно сходити до поняття землі, яка усвідомлюється як корова, на противагу бикові, який уособлює небо.

З цього боку цікавий ведійський міфологічний персонаж *Прішні* (досл. *Пістрява, Ряба*), жіноче божество, що має подобу корови, власне — божественна небесна корова. Прішні — дружина Рудри, про якого ми вже згадували і який своєю іпостасю має бика. Зі свого сяючого вимені вона привела на світ *марутів*, божеств вітру й бурі. У подоби вродливих юнаків вони мчать на колісницях зі сліпучими списами-блискавками або золотими топірцями. Що несомніть навіть на згадку вираз зі "Слова о полку Ігоревім" "*се ветри, Стрибожі внуци*", де бачимо

Дівчина з дзеркалом. Храм Кандар'я. Махадева

виняткову тотожність марутів вітрам, Стрибожим внукам. З чого випливає, що Стрибог тотожний ведійському Рудрі, оскільки марути — його сини. Цікаво й те, що на Київщині й досі побутують прізвища *Марута*.

Із Прішні пов'язана символіка води як родючої сили. Ім'я *Прішні* мають деякі важливі жіночі персонажі. Наприклад, про Девакі, дружину Васудеви й матір Крішні, мовиться, що вона була знову народжена на світ як Прішні. Прішні, як персонафікація води, відбилася в назві ріки *Прішні* (інший варіант *Парушні*). Ця особливість Прішні дозволяє ввести її до ряду божеств, пов'язаних з родючістю, і намітити міфологічні зв'язки й аналогії. Сюди належить міфологічний персонаж *Прішнігу* "Той, що має пістрявих (рябих) корів". У "Рігведі" *прішні* називається плем'я, вороже аріям. В іранській міфології імені *Прішнігу* відповідає авестійське *Паршатгауш* "Той, що володіє рябими коровами/биками", а ведійська міфологія знає персонаж *Прішадашва* "Той, що володіє рябими кінями". Це змушує звернути увагу на поширені українські прізвища *Рябоконт, Рябокляч, Рябовол*, а також *Рябоштан, Рябошапка, Рябо, Рябчук, Рябуха, Рябченко, Рябчинський* тощо, що певною мірою мусять свідчити про спільність уявлень індійських, іранських та слов'янських народів, які сходять до сивої індоєвропейської давнини. Найчастіше у "Рігведі" фігурують бик і корова. Проміння вранішньої зорі, хмари, води порівнюються з коровами. Нерідко богині ведійського пантеону виступають у подоби корів, як і Прішні. Земля в "Рігведі" часто називається коровою. У ній прямо мовиться, що пістрява, ряба дійна корова — це земля, а бик із прекрасним сім'ям — небо. У ведах уже відчутне обоження корів, хоч прямої заборони вбивати корів ще не виражено. Образ молочного достатку, відбитий у спільноіндоєвропейській міфологічній традиції, властивий численним метафорам ведійської поезії, він наявний в етимології давньоірландського *дуан* "пісня", "вірш", яке сходить до того ж кореня, що і санскритське *духа* "давати молоко", "доїтися", "молоко" (до речі, санскритське *духітар* "дочка" теж утворене від цього кореня). У "Рігведі", гомеровському епосі й латині слово "вим'я" означає водночас і "достаток". Шумерський Енку — божество води й мудрости, сотворитель Усесвіту, постає як ярий бик, що з'єднується з рікою в подоби дикої корови.

У близькосхідних і грецькій міфологіях відомі розповіді про богів, які закохуються в корів, приклади чого вже наводилися вище. Щодо Зевса, то це підтверджується історією з Іо, в яку він закохався і яку, щоб уберегти від гніву ревнивої Гери, своєї дружини, перетворив на білосніжну корову. Та й сама Гера має виразні зооморфні риси. На це вказує ще Гомер, називаючи її "волокою", точніше, "коровою", і те, що в жертву їй приносилися саме корови і що в Аргосі їй поклонялися саме в подоби корови. Тож це саме могло цілком стосуватися і Європи, котра, як це засвідчують індійські факти, теж могла сприйматися як корова, уособлення Землі.

Таким чином, компонент -рабга в імені індійської Сурабги та компонент -ропа в імені фінікійки Єврхопи може пов'язуватися із значенням "рябий",

"пістрявий" і означати плодючу, квітучу землю, що в образі пістрявої дійної корови дає достаток людям.

В той же час, слово рабгас має ще одне значення: "втіха", "радість". А тоді ім'я Сурабга стає семантично, значеннєво тотожним імені корови мудреця Васіштхи, доньки Сурабги Нандіні, оскільки в основі її імені теж лежить значення "втіха", "радість" (нанд). Тобто виходить, що Сурабга і Нандіні мають однакове значення в своїх іменах, які тлумачаться як "Та, що невимовно тішить", "Та, що невимовно радує". І таке означення цілком природне щодо землі, яка буває, квітує, щедро родить і приносить багатство.

Цікаво відзначити й те, що коли чудесна корова Нандіні в "Махабгараті" називається саме Нандіні, то вже в іншому індійському епосі, "Рамаяні", вона називається Шабара, Шавара або й Шабала. А ці слова знову-таки означають "пістрявий", "рябий". Епос засвідчує і народ під таким іменем, і епітет бога Шіви, наступника Рудри, тотожного слов'янському Родові. У санскриті, до речі, слово "нандіні" означає ще й "дочка", тобто "та, що приносить радість". Що теж не суперечить нашому тлумаченню, оскільки, за міфами, Нандіні якраз і є донькою пракарови Сурабги.

Очевидно, щодо імен Сурабга та Європа слід прийняти ті обидва значення, про які щойно говорили, тобто і Прекрасна Ряба/Пістрява, і "Найутішливіша", "Найрадууючіша", маючи на увазі, що обидва ці епітети стосуються Землі, яка виступає в подоби Божественної Корови.

На початку статті зазначено, що мудрець Васіштха — син Варуни й небесної танцівниці Урваші, яка спустила багатьох богів та святих мудреців. Як мовлять міфи, за ту провину вона мусила стати дружиною земного царя Пурураваса, першого з царів Місячної династії, які володіли країнами Заходу. Пуруравас правив багатьма великими країнами, а також островами. Ці острови могли бути в Середземному морі, оскільки йдеться про Захід і про океан, а покровителем Заходу якраз і був Варуна, тотожний і Посейдону, і Дажбогу. Ще один епітет Варуни — *Сіндгу*, тобто Річковий. А останній із укладачів історії Аттики — Філохор (III ст. до Р.Х.), повідомляючи, що на острові Лемнос живуть пеласги, вносить цікаве доповнення, що там вони називаються *сінтіями*. Це не може не співвідноситися з *сіндами*, які жили на Таманському півострові, а також з етрусками, слідів яких багато у Північному Причорномор'ї. За Діодором Сіцилійським, пеласги першими запозичили створені фінікійцями знаки лінійного письма й дещо видозмінили його характер (нагадаємо, що Європа була донька фінікійського царя Агенора). Цим письмом, що отримало назву пеласгічного, користувалися поети до Гомера. З огляду на ці факти, варто навести уривок із книги Джона Стойка "Листи до Ока Божого" (розділ "Пошуки слов'янської писемності"), яка побачила світ 1978 року в США.

"Всі пошуки слов'янської писемності дохристиянського періоду втішних висновків не дали. Писемні джерела засвідчували в один голос, що слов'яни не знали ніякої писемності, доки не прийняли християнство, хоча, як уже зазначалося попереду, мої пошуки й міркування щодо цього засвідчили якраз протилежне. І я вирішив розшифрувати щось досі не розшифроване чи навіть почасті

розшифроване, виходячи із своєї теорії про слов'янські мови, і таким чином довести, що вона правильна.

Розповідь про одну таку писемність було опубліковано в "Сайенс дайджесті" за квітень 1973 року. Авторкою статті була Барбара Форд, а називалася стаття "Бразильський камінь: давня загадка починає нову боротьбу". У тій статті Барбара Форд відзначала нову хвилю зацікавлення до написів, знайдених 1872 року в Бразилії; написи були на камені. Як випливало зі статті, написи ті зробили фінікійські мореплавці понад два тисячоліття тому.

Спершу я відчув навіть розчарування, що фінікійську писемність знайдено десь у Південній Америці, а не в Європі чи поблизу неї. Тисячі запитань відразу зародились в моїй голові. Я мав підстави гадати, що немає ніяких сподівань, що це саме та писемність, якої я так уперто шукаю. Бо, врешті-решт, два тисячоліття тому світова історія знає лише один слов'янський народ — македонців. Інших слов'янських народів, як це випливає з різних джерел, тоді ніби не існувало. Та й ніяких свідчень ніде, що Александр Македонський переплив Атлантичний океан і добувся Південної Америки. Бо, як засвідчує історія, йому вистачило Африки та Азії, щоб обезсмертнити своє ім'я...

... Через кілька тижнів я спромігся дочитатися до восьмого рядка того тексту. Я був вражений, бо мова виявилася слов'янською, хоч зовсім не македонською... Проте восьми рядків явно замало, аби зробити певні й вагомні висновки. Тому й вирішив поки не публікувати своїх міркувань і спостережень, та й мав деякі сумніви щодо походження того бразильського каменя. Атож, я був далекий від того, аби гадати, що камінь той було списано в Південній Америці. Навпаки, я був певен, що камінь той був завезений туди якимись невідомими людьми.

А міркував я так ось чому. Написане, схоже, було своєрідним листом, що його написав воїн, якому пощастило уникнути загибелі, яка спостигла загін. Воїн той, як, певно, і ще деякі рештки озброєного загону, рятувалися в лісі від ворога і місцевого населення. Проте ніякої такої військової виправи в ті місця в Південній Америці доколумбова історія нібито не знає. Отож невідомо, правда написане чи неправда. Але це для мене не так істотно. Істотніше інше: дешифрований напис свідчить передовсім, що він мусить бути фінікійського походження. А одночасно моя версія засвідчує, що напис — слов'янського походження. Ось у чому полягала різниця, якої я докопався. І ця різниця привела мене до іншої реальності: все, що написане і вважається фінікійським, може читатися і тлумачитися як слов'янське. І навпаки..."

Коли усе справді так, як каже Джон Стойко, то тут є над чим замислитися. І по-новому постає давньогрецький міф про доньку фінікійського царя Європу, яка дала своє ім'я землям, що на них живемо ми з вами; по-новому тоді постає і слов'янська історія.

ДУХОВНИЙ РОДОВІД

Володимир Шаян

"...ШУКАЮ ПРАКОРЕНІВ МОЄЇ ДУШІ"

СКОВОРОДА Й ДУХОВЕ ОБЛИЧЧЯ УКРАЇНИ У 18-МУ СТОРИЧЧІ

Уривок із праці

"Григорій Сковорода — Лицар Святої Борні"

Своє найяскравіше оформлення, погану наявність своїх цілей і метод досягає царська політика за Петра I-го.

Ось лист його міністра Голіцина:

"Задля нашої безпеки на Україні треба насамперед посягти незгоди між полковниками й гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади як Мазепа, то, надіюсь, буде приходити з доносами. При цім не треба поводитися з донощиками суворо; якщо двоє придуть із брехливим доносом, але, коли обійтися з ними ласкаво, то третій прийде вже з правдивим доносом, а гетьман з старшиною будуть боїтися. Як раніш я до Вас написав, так і тепер кажу: треба, щоб в усіх полках були полковники незгідні з гетьманом; якщо між гетьманом і полковниками не буде згоди, то всі справи їх будуть нам відкриті".

Цинічна перверсія, повне усвідомлення злочинності своєї роботи, викликування найнижчих інстинктів страху, зависти, брехливості, злоби, свідоме викликування розкладу.

Філософів, що сумнівалися б у існуванні радикального зла, треба відіслати до царських архівів, бо наведений лист не є єдиною квіткою. Історія знає таких документів безліч.

Тільки святі лицарі правди могли б устояти проти встрявання втілених чортів у людську історію. Кожна їхня слабкість веде просто в обійми неволі — духової і фізичної.

Сотки тисяч найкращих козаків і селян гинуть при осушуванні багон, благородними кістками вимощують болото для закріплення царської величі. Власними кістками будують фортеці свого закріплення. Посилається козаків на війну саме з метою їх винищення. В тій цілі не забезпечується їх ані підмогою, ані поставанням. Клясичним прикладом такого винищення "власного війська" було полководство злославного Мініха у кримському поході 1735 р.

Справедливо запалює Шевченко вогонь святого гніву проти царату у своєму "Сні". Цей вогонь розгориться по всьому світі.

А рівночасно із фізичним нищенням розкладається козацтво морально. "Краших" з-поміж старшин — тобто податливих на зло — нагороджується достоїнствами,

мастками, владою, фальшивим блиском царського дворянства. Цей рух щораз більше прибирає на силі.

Сковорода стрінеться з царським двором віч-на-віч. Дістане чин від Єлисавети і цей чин відкриє йому дорогу до великої кар'єри. Але побут на царському дворі не тільки не знищить його морально, але навпаки, він виїде з цього бою скріплений пробою Геракла.

Філософська діяльність Сковороди припадає на час Катерини 2-ої. 18-те століття — це великий тріумф цієї розбещеної відьми на царському престолі. Дух народу, Шевченко, в геніальному прозорінні засудить дитину за те, що усміхнулася, як ця вовчиця іхала відвідувати Україну. Ця подробиця достаточо сильно змальовує усю грозу і жадливість її панування.

Це вона завершує політику Петра I-го. Це вона остаточно закріплює Україну і торжественно проголошує свій тріумф.

Цей тріумф — це обдарування України грамотою про вільність дворянства 1785 р. Після повного і цілковитого розгрому навіть залишків козацтва, проголошує російський деспотизм волю дворянам:

— "Вільно вам, закріпаченим закріплювати докінця закріпачених вже козаків і селянство, бо, закріплюючи їх, ви ще грубші накладаете кайдани на закріпаченого вже духа, на вас самих і на цілий ваш закріпощений нарід". — Такий був справжній, духовий зміст глумливої грамоти про вільність дворян, що завершувала цілі століття царської політики. Це тріумф монгольського деспотизму.

Новоспеченому українському дворянству приноситься в жертву інтереси всіх інших верств населення за ціну забуття скасованих вже навіть останків самобутнього ладу української козацької держави.

Це завершення важливого етапу борні України з царатом, борні двох світів, двох ідей, двох духів. Духове обличчя Катерини зовсім ясне. Це втілення розбещеної відьми. Її ідея — це ідея монгольського деспотизму. Вона хоче знищити саму назву "гетьман", не тільки "Січ", — щоб сама назва забулася, щоб сама пам'ять пропала. Вона виразно бореться не з людьми, а з самою ідеєю козацького ордену.

Де ж її ворог? Де її абсолютний антагоніст, дух так само сильний як і вона, але ясний і добрий?

Як вона уявляла собі можливість своєї перемоги? Дати маєток, мільйони гектарів роздарувати, дати владу, дати блиск дворянства, дозволити закріпачувати, — чи може ще чогось іншого прагнути людина? Як бачимо, це матеріалістичний світогляд лежить в основі панування і ладу, що його собі уявляла Катерина 2-га. Заспокоївши матеріальні прагнення козацької верхівки, думала вона покласти тверду основу під своє деспотичне панування. Їй це вдавалося там, де стрічалася з таким самим матеріалістичним по суті розумінням цілей народу, чи козацтва.

Але цей її світогляд, що був основою для її діяльності, зовсім не знайшов філософського завершення (хоч її симпатії для французького раціоналізму не були випадкові). Вона не усвідомлювала собі повністю філософських принципів свого панування. (Треба буде ще дальшого розвитку подій. Треба буде ще деспотизму спертого саме на матеріалістичному, усвідомленому і розвиненому світогляді. Треба буде ще продовжувача її "великого" діла. Треба буде ще Сталіна).

Не забудьмо цього. Розкладава сила царів в усіх злих силах людської душі. Розкладава сила Катерини в матеріалістичному розумінні історії. Розкладава сила царів це — грубе, практично-матеріалістичне сприймання світу. Сили, на які вони спираються, це страх, ненависть, зависть, злоба, прагнення наживи, заслплення "блиском" двору, заслплене прагнення влади. Їх найглибша сила — це теміння — або в мові філософії — матеріалістичний світогляд.

Не забудьмо про це, коли будемо шукати абсолютного ворога Катерини 2-ої.

Як був можливий її тріумф? Покажім це на історичних фактах.

Своє панування завдячує вона між іншим т.зв. "українському гетьманові" Кирилові Розумовському. Щоб опанувати царський престіл мусіла відьма скинути з престолу свого мужа, Петра 3-го. Саме в цій ділі допомагає їй т.зв. "гетьман" Кирило Розумовський.

А що, якби Катерина вийшла заміж за Розумовського? А він, коли помагав усунути мужа Катерини, може й сподівався цього, що стріне його доля брата. Тоді кожний цар Росії був би козацьким гетьманом? Чи цього бажав Розумовський?

Але навіщо царям марний додаток до титулу військового ватажка одного із його військ? Смішно! Їм вистачить один — цар!

Щоб навіть ім'я гетьмана забулося в Україні — скаже колись Катерина.

У доказ своєї вдячності цариця наказує йому... "добровільно" зректися "гетьманського уряду" (серед обставин, що їх згодом розглянемо). Вона ж бажає дослівно, "щоб навіть сама назва гетьмана зникла, а не те, щоб якусь особу вибрали на цей уряд".

Вона бажає, щоб навіть сама назва "гетьман" зникла. Бо міг би настати колись гетьман, що пригадав би собі козацькі традиції. Вона хотіла б — і вона це зробить! — ще більше. Вона хотіла б і сліди після Січі зорати, — бо ідея хоч і зовсім слабого в той час Лицарського ордену проминіє і стає атракційним центром навіть серед чужинців. Відомий німецький математик Ойлер (Euler) вважав для себе честю належати до Козацького Ордену. Вона хотіла б, щоб і сліду Січі не стало.

Що ж робить мурина Розумовський? Він слухає покійно своєї цариці і 1764 р. видає цариця маніфест, що Кирило Розумовський добровільно зрікає свого уряду (так, це був урядник), а задля добра українського народу засновується (на ново!) Малоросійську Колегію з генералом Петром Румянцевим начолі.

Дивно лагідно розплачується цариця з Розумовським. Чи він мав рідке щастя мурина ще сорок літ брати велику пенсію і управляти величезними дарованими йому маєтками? Що більше, після зруйнування Січі Розумовський дістає ще додаткового хабаря із поділених земель, що були власністю січового козацтва (напр., Вяземський — в ласках — дістає 200.000 десятин — князівство!; Потьомкін 150.000; а Розумовський — на милий спомин колишніх ласк цариці — тільки 35.000 десятин).

З таким помічником розплачуються звичайно інакше. Але він мав щастя, — чи цариця мала до нього таку велику слабкість, — чи може справді він був такий зовсім немужеськи не небезпечний і сорок літ не встрявав дослівно в ніякі громадські справи і жадна іскра протесту не спалахнула в ньому проти цієї безсоромної грабежі земель козацьких?

Ось вам, малоросі, наука від цариці Катерини. Збагачуватися вам вільно, збирати землі, закріплювати селян і козаків вам вільно, — але встрявати у політичні справи царату — ніколи!

Такий ганебний був кінець т.зв. "гетьмана" Кирила Розумовського.

Але який був його початок? За які бойові і лицарські заслуги висунули на чоло такого славного з традицій козацтва саме такого завязаного і безстрашного лицаря... Катерини 2-гої?

Отже його вибір був такою самою ганьбою, як його кінець.

Одна цариця дала, друга забрала. Кирила Розумовського видвинула на "гетьмана" примха, ласка чи слабкість іншої цариці.

Простий козак із Козельця причарував своїм чудовим голосом царівну Єлисавету. Від цього факту належить велика слава українській пісні, співацькому хистові козаків, а головне, слава їх мужеській красі і всезаповнюючій сексуальній силі. Але що цей факт має спільного з гетьмануванням над козаками? Знаємо про них, що вони на свою Січ не допускали жінок саме тому, щоб не мішати громадських і політичних справ із справами сексуальної принадливості.

Не було ще в тому ніякого лиха, коли бравий співак

і козак став мужем цариці. Але при чому тут гетьманування? А отже молодшого брата цього козака відривають від його пастушого діла і посилають за границю на науку. Тут за кілька років він настільки лизне цієї західної культури, що вона зможе його зіпсувати. Вісімнадцятилітнього хлопця призначає цариця... президентом Російської Академії Наук. Цей глум із науки залишимо російським історикам. В розумінні цариці на це становище надається кожний, що його стріне така ласка цариці з божею ласки.

Але цього дотепного "парнішку" мають зробити гетьманом України.

Тут стій! Тут не руш! Гетьман — це святе діло українського козацтва і любовні історії цариці тут зовсім ні при чому. Це заборонено основною заповіддю запорізької чесноти: не мішати бабу до бойових справ козацтва.

І відбулися вибори немов на глум. Всі знають, що таке і воля цариці і годяться на жакливу комедію виборів єдиного царського кандидата. (Вже були вибори під наказом царя. Але вибори Розумовського були першою комедією виборів, що нею залюбки буде відтак послуговуватися Сталін).

Ясно, що такі вибори (хоч здавалося козакам, що принесли полегшу), скріпили тільки розкладову силу царського абсолютизму.

І ось Катерині треба за ці вибори заплатити.

Відбувається остання дія історичної драми.

Козацька старшина вносить на руки Катерини громадне прохання, щоб гетьманат став династичним у роді Розумовського.

Це був вершок моральної капітуляції козацьких старшин. До такого прохання їх ніхто ані не змушував, ані не спонукав. Вони думали, що натякаючи на династичний принцип, знайдуть ласку і спільну мову з деспотичною царицею.

Це було немов би лизунство і підлешування sua sronte розбещеній відьмі. Це була капітуляція української ідеї перед ідеєю монгольського деспотизму.

— Так от що! — подумав злий дух царизму. — Ви, козаки, поклоняєтеся перед династичним принципом! Пхаєтеся в династію! Так навіщо вам творити нову династію? Адже маєте її готову. Ось вам наша свята, російська, самодержавна династія. Пливе в нас чиста кров різних графських кушарок. Різні егери і начальники гвардій, міцно побрязкуючи острогами, допомагали династам у їх святій династичній роботі. Ось вам наші славі предки. Навіщо вам династичного гетьмана? Династія — це ми!

Настав єдиний момент в історії, в якому російський деспот зміг устами відьми цинічно висказати свого прагнення.

— Щоб навіть ім'я гетьмана забулося в Україні...

Династичний гетьман козацький — це нісенітниця і внутрішня суперечність, це вода і вогонь, або повне заперечення ідеї козацького гетьманства.

Дивним дивом є ще українські політики, що боронять цієї суперечної в собі ідеї.

Або цар, або вождь святого ордену — ось два суперечні принципи, що борються втілені в антагонізм України і монгольського деспотизму.

Устами Розумовського, "вбраного гетьмана" України проголошено капітуляцію. Відьма тріумфує. Зло заціплене в матерію зла видало овочі. Настав час жнив. Руйнується вквортці Січ. Це обильне жниво довгої боротьби. Щоб сліду не стало!

Розумовський добре заслужив собі на ганьбу нужденного сорокалітнього вмрання. Дивіться! Ваш "вбраний гетьман" — живий труп із власної волі!

Чому був можливий цей тріумф зла?

Зачинаємо розуміти правдивість слів Самійла Величка.

Погоня за виключно матеріальними інтересами, за почестями, за бліхтром влади і потуги, ці лиха не раз розкладали козацтво знутри, доводили до зради і до чорної ради.

Чи усвідомили собі козаки, що пхалися в дворянство, де є межа їх станових інтересів і інтересів цілого народу?

Чи сила їх свідомости була досить велика, щоб витримати вогневу пробу зустрічі з монгольським деспотизмом?

Вдалося! Страшне слово! Вдалося порізати станіві інтереси, вдалося заграти на низьких струнах прагнення майна, страху, злоби, зависти, жаги почетеї, влади і достоїнств і таким чином довести до заперечення духового ідеалу козацтва.

Яка на це рада? Що повинен зробити дух народу? Де є противник Катерини?

Він мусить відродити нарід духово, пробудити його. Ворог Катерини буде боротися із грубим, матеріалістичним світосприйманням. Буде вчити про оманність і брехливість матеріалістичних ідеалів майна, засліпленого прагнення влади чи погоні за почетами.

Його дух мусить бути чистий навіть від тіні якогонебудь лиха, що розклало душу народу.

Він вродиться в козацькому роді, бо це найздоровша і найсильніша духом верства народу, але він не буде ніяким козацьким достойником, бо ця твердиня вже була втрачена.

Він буде пробудником народу. Від нього зачнеться його справжнє, духове відродження.

Історичним противником Катерини 2-гої, втіленням духа народу в добу його найбільшої руїни буде ясна, продуровлена постать пророка і філософа.

З черги пригляньмося іншим верствам народу.

Здавалося б, що може в духовенстві знайдемо якусь підставу чи ґрунт для духового відродження народу.

Пригляньмося дещо духовенству.

Після смерті одного єпископа (що з ним стрінувся в житті Сковорода), залишилися ось які предмети: багато золотих та срібних грошей, багато виробів із золота та срібла, карета й коні, велика кількість одягу і непочатої матерії в штуках, в льоху під церквою бочки з закородними винами, наливками (як вишнівка, дулівка, яблунівка), 4 бочки горілки (простої, доброї й найкращої), барила горілки в коморі, 53 пляшки різної горілки з ярликами, де зазначено було сорти, в льохах штофи з простою й солодкою горілкою ратафією й у крайній келії до церкви в шафі пляшки розхожої, кардамової, соснової, солодкої горілки, запаси чаю, цукру, цукерок, заядок, коріння та приправ, в льодовику запаси пісного й скоромного, — осетрини, білужини, білорибичі, чабака, шук, коропів, свинячого сала, шинки 21 окорок, гусячих повтів, скоромного та пісного масла, 2 бочки лимонного соку, 3 барила пива.

Очевидно треба поглянути на цей список очима 18-го стол. Видно, що тоді цими духовними напитками підтримувала духовна верства відповідний для спасення власної душі духовний настрій.

Сам життєпис Сковорода дає нам багатий матеріал до характеристики духового обличчя тодішнього духовенства.

Ось один чернець з дорученням єпископа обіцяє Сковороді велику кар'єру, достоїнства, почетеї й становище, славу і достатки, взагалі щасливе життя, дружньо, щиросердечно намовляючи його до чернечого стану.

— Хіба ви бажаєте, — відповів Сковорода — щоб я побільшив число фарисеїв? Іжте ласо, пийте солодко, одягайтесь м'яко і ченційте.

Дуже цікаве світло кидають на духовенство конфлікти зі Сковородою.

Вороги Сковорода зачали розповсюджувати вістки, буцімто він вороже ставиться до уживання вина і м'яса. Ось тут — здавалося ченцям — їх життєві інтереси загрожені в самій основі. Такої страшної ересі годі дарувати ворогові християнству. Вино і м'ясо — ось догма, за якої ненарушимість боялися ченці. Поведено наступ на еретика. Обвинувачено його в маніхействі. Для скріплення атаки твердили ще, що Сковорода засуджує самі по собі золоті, срібні і коштовні речі і інші дари божі, — а це відоме богохульство. Золото, срібло, вино і м'ясо — ось їх догма. Сковорода мусів прилюдно вияснювати, Сковорода мусів прилюдно виправдуватись.

Ясно, що від цієї верстви не тільки духовного відродження, а взагалі нічого доброго не можна було ждати.

Але чейже не всі монастирі були розложені сибаритизмом, п'янством, чи навіть розпустою.

Напевно не всі. Були такі монастирі, що в них кінчили свій вік славні і чесні запорожці, компанійці, а навіть козацька старшина. Були такі монастирі, що підтримували гайдамаків. З-під одного з таких монастирів вирушить, як відомо, Максим Залізняк. Були такі монастирі, що в них Сковорода знайшов би опору, підмогу, а навіть тверду підставу для заснування нового руху. Але в тому проявляється сутність Сковорода, що він не є ніяким реформатором християнства, ані основником якої-небудь секти.

В житті Сковорода аж надто багато фактів про його принципіально негативне відношення до християнського духовенства.

Його намовляли стати окрасою і стовпом славної і святої Печерської Лаври. Сковорода відповів принципово:

— Я стовпотворіння собою умножити не хочу, досить і вас стовпів неотесаних в церкві божий.

І далі виголошує Сковорода принципову тираду проти ризи.

Відношення Сковорода до християнства дасться зрозуміти повністю тільки у світлі його власної філософії. Зовнішній факт наявного зіпсуття церковних осередків християнства в добу Сковорода ще не пояснює його принципово негативного відношення до них. Тут творить Сковорода пояснюють його життєпис, а навіть історичне тло, а не навпаки. Буде про це мова при розгляді життєпису і творів.

Тут слід ствердити тільки, що духові народу мусило бути затісно в сферах духовенства, у світі закостенілих догм і форм. Даремна і зайва річ сподіватись відсіля відродження народу. Тут слід ствердити тільки, що причиною негативного відношення Сковорода до всіх спроб приєднати його до християнського духовенства були глибокі, принципові розходження великого народного філософа з християнською церквою.

Селянство 18-го стол. могло спромогтися на стихійні вибухи гніву й бунту, які були лиш далеким відгомном всенародних повстань очолюваних козацтвом. Селянство 18-го стол. не змогло спромогтися на витворення із себе провідника народу. Це сталося можливим щопиш у 19-му стол. Але не забуваймо, і підкреслимо цю обставину, що Шевченко, а зокрема його визволення, його ріст, його перші літературні кроки були можливі (щоб проявитися назовні) тільки тому, що існували наявні і підземні ліберально-поступові течії в українському і російському народі. Цей рух був наслідком духового пробудження, що доконалося під кінець 18-го і на початку 19-го століть.

Подвижником цього духового пробудження був саме Сковорода. І навіть у цьому зовнішньому зміслі Сковорода підготував ґрунт для Шевченка.

Пестру мозаїку картин, що складаються на духовий образ епохи, дав нам сам Сковорода у вірші, що стався народною піснею: "Всякому городу нрав і права".

В погоні за чинами витирає Петро угли у панських передпокоях, Федько купець ошукує при аршині, цей буде дім на нову моду, той жене за грішми і позичкою, цей стягає ґрунти, той худобу, цей собак на ловлю, у того дома гуде як у корчмі, цьому в голові любовні дурощі, а той пише брехливий панеґірик, цей молиться до тузів у картах, а той біжить до суду як на свадьбу, студентам голова тріщить від диспути, і т.д. і т.д. ...

І тільки Сковорода думає про справи вічні. І тільки той не боїться смерти, плює на гостру сталь її коси, в кого совість чиста як хрусталь.

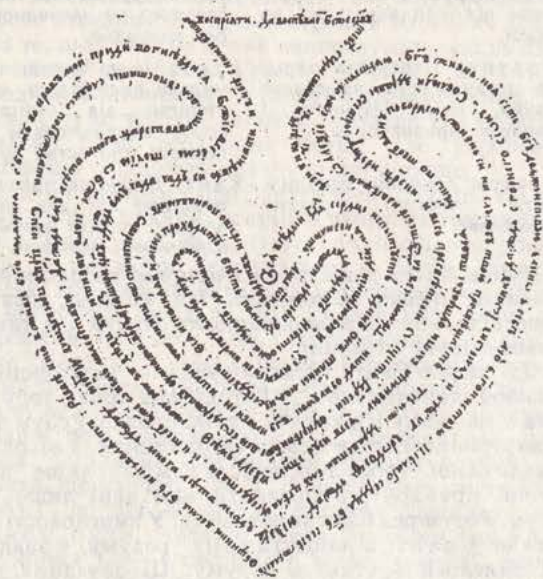
"Гетьман", що дворянствував собі у Глухові, — це сумний образ упадку лицарського духа козаків.

В глухому глухові бездуховности спала вся квітуча Україна в твердому, летарґічному сні. Відсутність духового життя — дарма, що розквітали культура і наука — означала таку ж відсутність життя політичного.

Пробудження до духового життя було основною передумовою відродження України.

Зачинаємо розуміти, чому дух народу прибирає в таких умовах постать мандрівного філософа...

СѢ ИЗБЫТКУ СРЦА УСТА ГЛАГОЛЯТЪ.

Семеон Полоцький.
"От избытка сердца уста глаголят".
Рисуночне письмо. Середина XVII ст.

2. Ідеалізм і матеріалізм

І для сучасників, а почасти і для нащадків, постать Юркевича була постаттю борця з матеріалізмом. Критика матеріалізму здавалася їм основним його ділом. Критиці матеріалізму присвячені, мовляв, і головні твори Юркевича, критикою матеріалізму він займався і в публічних своїх лекціях, головними ворогами Юркевича були матеріалісти.

Але ми знаємо, що в університетських своїх лекціях Юркевич не менш ґрунтовно і не менш різко критикував і ідеалізм, який вважав протилежністю матеріалізму (пор. виклади Юркевича у згаданих листах Ключевського). А у своїх друкованих творах Юркевич сам згадує, що однаково помилковими, однаково хибними є з його пункту погляду обидві скрайні протилежні теорії — матеріалізм та ідеалізм. Юркевич виступав більш рішучо і більш публічно проти матеріалізму лише тому, що матеріалізм на ті часи з надзвичайною впертістю і надзвичайним догматизмом проголошували ті, за ким йшло "прогресивне суспільство", що вбачало — невідомо чому — в матеріалізмі підпору радикалізмові політичному і соціальному. Матеріалізм був загально-прийнятий із мотивів зовсім не філософського характеру. І коли Юркевич звернувся до суспільства з критикою матеріалізму, він хотів більше, ніж "спростувати", розбити помилкову метафізичну теорію, він хотів змусити це суспільство віддати собі відчит, усвідомити собі, в чому власне основні вихідні точки тих метафізичних поглядів, яких це суспільство у масі трималося. Він хотів, щоб прокинулася філософська свідомість "некритичних матеріалістів", що прийняли матеріалізм з чужих слів, під впливом авторитету і мотивів не філософського характеру. "Критика матеріалізму" Юркевича відзначається тим, що критик сам підкреслював, виявляв, в чому заслуга матеріалізму, в чому його історичне значіння, яка його роль. І уважний читач помітить в критиці матеріалізму у Юркевича можливість з певними відмінами направити цю критику і проти ідеалізму (та іноді Юркевич це сам підкреслює), бо і один і другий пункт погляду здаються

Дмитро Чижевський

"ФІЛОСОФІЯ СЕРЦЯ"

ПАМФИЛА

ЮРКЕВИЧА

Юркевичу однаково помилковими. — Що епоха була глуха і сліпа до такої критики — було виявом внутрішньої слабости її ідеології, виявом її філософської байдужости, виявом її безнадійної інертності і її культурної незрілости.

Матеріалізм хоче рішити в інших формах те саме завдання, яке вже, як виявилось, не був в силах рішити "абсолютний ідеалізм". Він, як і ідеалізм, є переконаний, що пізнанню все приступне, що для пізнання усе є прозоре, немає нічого непроникального. В цьому відношенні матеріалізм виявляє характер епохи, що хоче з'ясувати, вивести усе навіть і в душевному житті із знаття, викинувши із душевного життя "духовні інстинкти" і "вимоги серця" — почування, поезію, релігійність. В той час, як ідеалізм бажає дістати пізнання із чистого мислення, матеріалізм звертається до чистої наглядности. Ідеалізм хоче з'ясувати буття із мислення, матеріалізм об'являє буттям те, що дане нам в чистій наглядности. Об'єкти, що приступні наглядному пізнанню (зору, слуху, дотику і т.д.) об'являються дійсним буттям. Матеріалізм правий в тому, що він хоче дійти до пізнання дійсного буття, виходячи від наглядного пізнання. Але він не помічає тут жадних труднощів і просто проголошує дійсним об'єктивним буттям фізичну матерію.

Тому матеріалізм заплутується в труднощах, коли робить спробу із свого поняття матерії з'ясувати душевне буття. Не можна негувати, що між приступними нашому пізнанню матеріальним, просторовим та душевним, непросторовим є зв'язок. Але матеріалізм від цього зв'язку зразу переходить до ствердження генетичного походження душевного із тілесного. Проте, тілесне приступне нашому пізнанню лише через душевне. Самі з'явища органічного тілесного життя не існують для нас поза формами суб'єкта, що їх пізнає і розуміє. Визнання переходу фізичного в психічне є ніби поворот до мітології, ще гіршої, ніж мітологія первобутної людини. "З'явища" тому і є з'явища, що вони зумовлені формами наглядности і уявління пізнаючого духа, а тому є повна нісенітниця — з'ясувати самий дух із об'єктів, які

відомі нам лише, як зовнішні з'явища. Саме поняття матерії "само по собі" є лише абстракція від нашої наглядності (думку цю висловлював не лише Гегель, а й такий матеріяліст, як Ф. Енгельс).

Ще глибші труднощі, які зустріває матеріялізм при вирішенні основних проблем буття світу. Пояснення того, що є, може йти двома шляхами — можна пояснювати з'явища лише із причин, себто із впливів буття, зовнішнього у відношенні до даного з'явища, можна з'ясувати з'явища із внутрішньої природи речей, із їх ества. Ідеалізм з'ясовує усі зміни в світі, виходячи із ества, із "внутрішнього" (поняття "саморозвитку"), механістичний матеріялізм звертає увагу виключно на "зовнішнє". Але світ не є тільки "збірне місце" для зовнішніх причин та умов, він має зміст, який означений в собі, внутрішнє. Юркевич вважає за потрібне визнати подвійну зумовленість всього — зумовленість зовнішніми причинами — з одного боку, і означеність у собі, внутрішнє. З'явище, яке породжують зовнішні причини, носить на собі відбиток ідеї, є в собі розумне і доцільне. — Може здаватися, що поняття атому і несе в собі думку про внутрішню зумовленість усього в світі. Юркевич показує, що це не так, що атом механістичного матеріялізму тих часів (а цю оцінку можна перенести і на сучасні спроби механістично-матеріялістичної філософії) є лише абстрактним, порожнім поняттям, що атом не має власної "натури", ества, що із себе щось би породжувала (— в сенсі natura naturans). Означення атому — чисто негативне і весь світ матеріялістам таки доводиться виводити виключно із зовнішніх причин та умов. — Людська психіка є добрий приклад однакової зумовленості зовнішнім причинам та внутрішнім еством. Психічне життя людини не обмежується "емпірично-психічним" життям. Людина здібна ставитися "критично", активно, виходячи із себе самої до усього того, що приходить до неї зовні. Та про це згодом (§§ 5—6).

Юркевич зазначає, що так само, як ідеалізм (див. у Ключевського) і матеріялізм має певні заслуги і на полі метафізики. Це зокрема підкреслення значіння конкретного (Фоєрбах), піднесення ролі індивідуального в бутті. Але матеріялізм був нездібний розвинути і цю плодотворну і значну ідею, був нездібний дійсно протиставити ігноруванню конкретного з боку раціоналізму та ідеалізму ясну і послідовну позицію. — Отже "абстрактність" ігнорування конкретного індивідуального є однаковою хибною ідеалізму й матеріялізму.

3. Платон і Кант

Юркевич підходить ближче до означення своєї власної філософської позиції через блискучий і глибокий розгляд центральних пунктів розвитку античної та новітньої філософії — філософських теорій Платона і Канта ("Разумь по ученію Платона и опыть по ученію Канта"). Два і лише два основних переконання є можливі відносно людського пізнання. Можна вважати, що пізнанню доступна сама правда, а можна думати, що пізнання здібне досягнути лише загальнозначних відомостей. Перший погляд в класичній формі репрезентовано філософією Платона, другий — Канта. Від Платона до Ляйбніца думка Платона панувала нероздільно. Кант утворив цілком нову і протилежну теорію. Юркевич вважає можливим провести порівняння позицій Платона і Канта в антитезах.

Платон: Лише невидиме і позазмислове ество речей доступне пізнанню. Кант: Лише видиме і змислове з'явище доступне пізнанню.

Платон: Сфера досвіду є поле тіней та мрій: лише стремління розуму у позазмисловий світ є стремління до світла знаття. Кант: Стремитися розумом у світ позазмисловий значить стремитися у поле мрій і тіней; діяльність у сфері досвіду є стремління до світла знаття.

Платон: Дійсне пізнання маємо, рухаючись мисленням від ідей через ідеї до ідей.

Платон: Царствена наука є пізнання ества людського духа, його безсмертя і вищого призначення.

Платон: Пізнання правди є для чистого розуму можливе.

Кант: Дійсне пізнання маємо, рухаючись від наглядного до наглядного через наглядне.

Кант: Це не наука, а формальна дисципліна, що застерігає від безплідних спроб висловлювати щось певного про ество душі.

Кант: Пізнання правди неможливе ані для чистого розуму, ані для розуму, що збагачений досвідом.

Думка Канта загострена в напрямі твердження, що пізнання правди неможливе. Ми можемо досягнути лише пізнання загальнозначного. Наука і є таке загально-значне пізнання.

Цю теорію Канта Юркевич вважає "всестороннім та грозним скептицизмом". Протилежна точка зору Платона є, на думку Юркевича, єдина правда. Розум шукає не внутрішньої згоди в своїх твердженнях, а абсолютної правди самої. Через змисловість нам дані лише "психологічні примари", а предмети нам дані лише через розум. Розум реалізує змисловість. У змисловості предмети не є дані, а лише задані розуму, є завдання, які змисловість ставить розуму. Ці завдання розум розв'язує в сфері ідей, що є сферою об'єктивності. Кант міг, якби він послідовно продумав питання, сам прийти до висновку, що нам лише здається, що ми зустріваємо предмети в досвіді, а справді предмет усього пізнання є завше єдиний та позазмисловий. Образ змисловості є до безмежності змінний, а самий предмет ми маємо як теж саме, завше рівне собі самому. — Щоб досягнути ідеального предмету пізнання, треба вивести категорії із основних правд розуму. Категорії можна прикладати не лише іманентно (як вважає Кант), але і "рефлексивно" (на що вказував уже Платон), себто перевести розумом критику досвіду, піднімаючися від нього до загальних предметів пізнання. Шлях до метафізики і є, мовляв, критика розумом самих форм досвіду.

Юркевич безумовно несправедливий до Канта. Ліпше сказати, він дуже глибоко і вірно оцінив хибі Канта; його характеристика Канта (яку ми могли тут накреслити лише в дуже загальних рисах) належить до найяскравішого, що написано про Канта в світовій літературі. Але він не помітив, або не досить їх підкреслив — тих позитивних рис кантівської філософії, що відіграли величезну роль в покантівській філософії (і які в цілому вірно були одмічені Гогоцьким). Але без огляду на цю несправедливість, ми повинні дуже високо оцінити ту позитивну будову, що на цьому критичному ґрунті поставлена (а критика Юркевича безумовно дуже боляче потрапляє і дещо у самого Канта і ще більше у тих кантіанців, що почасти жили і писали пізніше, ніж Юркевич, і які якраз ці слабші сторони кантівської думки зробили основою своєї філософії). Позитивні думки Юркевича попереджають де в чому на десятикі років відродження платонізму, напр., в феноменології Гусерля (перший нарис 1901 року), і дуже подібні до сучасної Юркевичу спроби нового розуміння Платона у Лотце.

4. "Ідея"

Позитивна конструкція Юркевича тісно зв'язана з його інтерпретацією Платона. Нам ще, на жаль, не є доступна метафізична система Юркевича в цілому (рукопис її залишився серед паперів Юркевича і досі ще не виданий). Але він намітив основи своїх думок ще в одному з перших своїх творів ("Ідея").

Предмети пізнання нашого розуму — "ідеї" не є продукти розуму. Навпаки — вони не визначені творчістю суб'єкта, а визначають усю діяльність і творчість суб'єкта. "Правду не можна ані утворити, ані

вигадати, їй належить вічне "є", і мислення особи є лише стремління до пізнання ідеї, яка існує незалежно від цього пізнання. — Але центр ваги Юркевич покладає на те, щоб уникнути тих непорозумінь, які зв'язані з поняттям "ідеального буття" та "ідеї" і які немало нашкодили платонізму в історії людської думки. Тут Юркевич дуже тонко і дотепно розвиває ті думки, які одночасно були розвинені Лотце, але увійшли в філософічну свідомість лише значно пізніше.

Коли ми говоримо про "буття ідеї", про те, що ідея "є", ми ніяк не повинні розуміти цього, як твердження, що ідея "існує" так, як "існують" зміслові, матеріальні об'єкти, або психічні переживання, — діючі і страждаючі речі, або живі об'єкти з їх індивідуальною долею. Ідея має буття ідеальне, яке складається лише з її правдивості. Ідея не є щось субстанціональне і дійсне, а лише "мислиме". Вона є зразкова форма дійсності, а не сама дійсність. Зміслово буття відноситься до ідеального, як суб'єкт змислу до об'єкту. Суб'єкт — видимі, випадкові речі зміслового світу, предикат — один, простий, загальний і незмінний предмет розуму. Усі предмети, що існують, що "є" в змісловому світі є лише подібні до ідеї, є лише її "частина"; ідея є те, чим повинен бути предмет, ідеал, праобраз (ми б сказали "норма"). — Отже ідея є лише "вимога", норма. Її буття не є таке буття — "існування", як усяке інше. Вона "не є сила", — каже Юркевич.

В уявлінні, яке складається на підставі суб'єктивних асоціацій, маємо певний образ речі, в якому більше одбивається людина сама, ніж річ. Необхідність уявління є суб'єктивно-психічна. Об'єктивну свідомість про річ ми дістаємо в понятті, де виключене суб'єктивне свавілля і встановлений необхідний загальний зв'язок і відношення елементів. Коли ж ми пізнаємо ество явищ і знаходимо в ньому розумну необхідність, то ми переходимо від поняття до ідеї, — тут думка піднімається над механічною стороною предмету і бачить його розумне і одинокі ество. В понятті мислення і буття зв'язані одно з одним, але цей зв'язок їх залишається зовнішнім. В ідеї мислення і буття утотожуються одне з одним, — думка або розум визнається об'єктивним еством речей; ідея пізнається, як основа, закон і норма з'явища. Іншими словами — розум постається дійсним, а дійсність — розумною. В ідеї нам приступна не тільки зовнішність речі, а її внутрішній розвиток, що базується на законі і типі, які ми усвідомлюємо в ідеї (Юркевич має на увазі те, що можна назвати "логікою речі"). В той час як в понятті знання розбите на множиність різнородних сфер, в ідеї з'явище розуміється в "цілісному образі", в гармонії та повноті, як вияви одної основи, як роти та ступені одного безмежного життя. Ідея є, говорячи словами декого з новіших філософів, "металогічна", — стоїть вже поза межами логічного знання.

В емпіричній сфері, в галузі досвідній, ми користуємося раціональною методою, — в формі силогізму. В сфері ідей метода пізнання має бути інша. Це "спекулятивна метода", як зве її Юркевич, а власне "діалектична метода" Платона, якою в символічній її інтерпретації користувався Скворода (Юркевич не вживає слова "діалектичний", мабуть, щоб уникнути змішування цієї методи з діалектикою Гегеля). Ця метода вбачає в ідеях основи, що радикально відрізняються від "основ" емпіричних причин (це розрізнення значно пізніше було проведено також Марбурзькою школою, що розрізняє "Grund" та "Ursache"). "В силогізмі ми "підводимо" нижче поняття під вище, в спекулятивній методі ми розвиваємо поняття до тих форм, які є дані на речах або в речах, і дійсне існування яких ми робимо розумним, з'ясовуючи те, що є, із того, що повинно згідно з вимогою ідеї". Ідеї є таким чином не причини існування речей, а основи, з яких речі з'ясовуються. Ідея зовсім не здійснює себе сама, вона є свій власний

виконавець в світі речей, — "вічна правда не є сила, — вона є правда" і цим вичерпується її буття".

Чому ж і як ідеї все ж здійснюються в світі? Як ідея, не будучи силою, опановує світ? Треба одріжнати ідею від тих чинників, завдяки яким вона стає причиною. "Потік речей підлягає вимогам ідеї в залежності від передозначення творчої волі, яка поставляє цей світ, як "влада виконавча". Але між ідеями та з'явищами стоїть не тільки творча воля Бога, а і люди. Юркевич відрізняє три сфери буття: царство ідей, або вічної правди, — царство ноуменальне, царство розумних істот — реальне і царство примарного існування тілесного світу — феноменальне. Буття дійсних живих розумних істот не вичерпується тим, що ми в них пізнаємо. Тому що ідеї є система загальних основ, ми напевно діалектично ніколи не введемо з них індивідуального буття світу, життя, руху, розуму і душі. Хоч існування цього світу є можливе лише на загальних ідеальних основах, але його дійсність не обіймається логічною ідеєю ества, бо цей світ розумних істот може бути обґрунтований не на естві, а на надсутньому ("сверхсущественное"). Факти ми можемо — не тільки в природознавстві, а навіть у філософії — дістати лише шляхом спостереження та індукції, а не із априорних основ. Факти тому і є факти, що в їх змісті є щось, чого не можемо звести на ідеї розуму. "Буття розумних та живих істот є нечеканий для діалектичного мислення подарунок благої істоти". Якби навіть цілком пізнали усю систему ідей, і тоді б буття індивідуальних, живих та розумних істот представлялося б нам незрозумілою долею. Знання про те, що є, залишало б нас в повній незнаті про те, хто є. Лише через пізнання ідеї добра нам стає зрозумілим по меншій мірі, що "те, що може бути, (ідея) переходить в те, що існує (дійсність) через те, що повинно бути (*to aravon*)".

Вже це вчення про ідею веде Юркевича до обмеження значіння досвіду і розуму. — Ідея власне фунгує в досвіді, як недоведена передпосилка ("початки позитивної науки є гіпотези, основ яких наука не вказує"). Лише філософія піднімається до безумовного, негіпотетичного ("непередбаченого"). Досвід лише схоплює можливість повстання в суб'єктивні поняття. А правда, що дається в понятті, пізнається чистим розумом, розумінням самої природи речей. Єдине, що в понятті зв'язує ознаки речі, залишається і в досвіді і для формальної логіки лише вимогою єдності, і філософія розуміє цю єдність, — для неї ідеї є об'явлення вищого ества речей (божественного). Але обмеженим є розум. Його межа — там, де починається конкретне і індивідуальне.

Юркевич не залишив нам закінченої філософічної системи. Ми знаємо лише, що його думка притягалася в минулому до Платона і Ляйбніца та до "теософської" лінії розвитку думки, до якої найближче стояв і Скворода — до великих філософів нових часів Юркевич зараховував Я.Беме, Сведенборга. — Але ті основи, які він розвинув, є дивним зразком чистої і прозорої філософічної думки. І якщо ідеї платонізму і теософії Юркевич був здібний розвинути в такій саме позитивній, обґрунтованій і кришталіно-прозорій формі, то треба сказати, що і наша сучасність багато втратила від того, що спадщина Юркевича так і залишилась під спудом філософічної некультури.

Один пункт своєї філософії Юркевич розвинув дуже детально і многобічно. Цей пункт важливий і центральний для філософії Юркевича — питання про ество людини. Для християнського мисленника, яким був Юркевич, проблема антропологічна є центральна та основна (як це було, напр., і для Сквороди або Гоголя).

(Продовження — в подальших числах)

Юрій Пелешенко

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА Й ІСИХАЗМ

2. Духовний і політичний ісихазм

На Україну ісихазм проникає майже одночасно з поширенням цієї філософсько-богословської течії у Візантії та Болгарії і пов'язаний з діяльністю Київського митрополита, грека за походженням, Феогноста (помер 1358 р.), який хоча й мешкав постійно в Москві, але принаймні двічі відвідував Волинь, а, можливо, й Галичину.

Поява ісихастських ідей на Україні була тісно пов'язана з поширенням візантійської оригінальної та перекладної літератури. Важливу роль у перенесенні на українські землі містично-аскетичного світогляду Григорія Сінаїта та Григорія Палами відіграли вітчизняні ценці-книжники, що відвідували Афон і столицю Візантії — Царград, читали грецькі і слов'янські книги, вивозили деякі з них на батьківщину, а інколи й працювали тут як переписувачі (зокрема писар Тимофій у 1420 році зробив список творів Ісаака Сірина для єпископа Володимиро-Волинського Герасима). Характерно, що розповсюдження ісихастських ідей у XIV-XVI ст. виявлялось не тільки у появі творів Григорія Сінаїта та Григорія Палами, скільки у перекладі на переписуванні теологічної літератури, яку рекомендували для читання теоретики ісихазму. Саме у XIV-XVI ст. більшість рукописних збірок на східнослов'янських землях містить твори Іоанна Сінаїського, Ісаака Сірина, Діодоха Фотійського, Симеона Нового Богослова, Ісихія, Максима Сповідника, Василя Великого, Григорія Сінаїського, авви Доротея, Калліста, Ніла Сінаїського та ін¹.

Серед творів, що були співзвучними з новим світоглядом, слід назвати твори Псевдо-Діонісія Ареопагіта, які, до речі, справили певний вплив на ісихазм. Вони у повному обсязі з'явилися серед східних слов'ян наприкінці XIV ст. Їх привіз митрополит Кипріяну у копії, яку зробив з південнослов'янського перекладу, здійсненого на Афоні сербським ценцем Ісаєю 1371 року. Ареопагітики, які користувалися широкою популярністю і на Україні, були багатим джерелом філософських ідей пізньоантичного неоплатонізму, що відіграв значну культурно-історичну роль у розвитку європейського Передвідродження. Зокрема Псевдо-Діонісій всебічно розглядав проблему "благості" матеріального. Звертаючись до філософії Платона і Аристотеля, він твердив, що зло міститься не в матерії².

У XIV-XV ст. Афон — Свята Гора — переживав період своєї найвищої слави і служив взірцем для всього православнослов'янського світу³, а ісихазм виник як ідеологія Афону. Цей факт також пояснює популярність цього вчення серед східного слов'янства. Оскільки Києво-Печерський монастир у цей час був тісно пов'язаний зі Святою горою, то він і став центром ісихастської ідеології на Україні. Але на східнослов'янських землях засвоєння ісихазму було переважно практичне ("мовчальництво"), спосіб індивідуального подвижництва), тут користувалися результатами ісихастських диспутів, а вчення як таке не розвивалося⁴.

Свідченням того, що статут монастирів Афону та популярна серед ісихастів молитва Ісусова були відомі у Києві, є послання печерського архимандрита Досифея до священноінока Пахомія у монастир святого Спасу "на Володі в Прилуці". Твір датується кінцем XIV — початком XV ст. У своєму посланні киево-печерський архимандрит зокрема пише: "...А братя живуть, котрими по своим кельям, держати си правило равно: от начала и до конца живота своего по полу Псалтыри молвят на всяк день, а по 200 молитв Ісусовых: "Господи Ісусе Христе, Сыне Божий, помилуй мя грешна....."⁵

Погляди Григорія Сінаїта та Григорія Палами на слово і мову взагалі, вчення про "мовчальництво" лягли в основу так званої Євтимієвої реформи слов'янської писемности, яка стала розвитком емоційно-експресивного стилю у південно- та східнослов'янських літературах. "Безмовність" ісихастів тісно пов'язана з усвідомленням особливої таємничої сили слова і необхідності точного вираження в слові суті явища та із вченням про творчу здатність слова. За Григорієм Сінаїтом, слово повинне передавати суть явища, бути адекватним змісту поняття. Слова, які відображають поняття святого, самі мають бути святими, викликати благоговіння. Недаремно ісихасти в імені Божому бачили самого Бога. Це збільшує у свідомості письменників кінця XIV — початку XV ст. вагу цитат із Святого Письма і взагалі писемности, мистецтва слова. Характерно, що сам Григорій Палама порівнює світ з літературним твором.

Книжна реформа болгарського патріарха Євтимія Тирновського стосувалася основних засад перекладу з грецької мови, реформи церковнослов'янської мови, її правопису та графіки. Про зміст Євтимієвої реформи нам відомо з трактату його послідовника Костянтина Філософа Костенецького "Сказаніє ізъявлено о писменех", що датується початком XV ст.⁶ У своєму трактаті болгарський книжник надає великого значення кожному формальному явищу у мові та письмі. Костянтин, як і Григорій Сінаїт, вважає слово суттю явища. Тому найменша неточність у мові може породити ересь. Звідси бере початок ісихастське за своєю суттю прагнення Костянтина Філософа Костенецького до уніфікації мови та письма, до буквалізму перекладів. А оскільки істину може розкрити лише Біблія, то й цитати з неї мають передаватися з абсолютною точністю. Трактат Костянтина Філософа Костенецького "Слово ізъявлено о писменех" поширювався й на Україні. Зокрема відомо два його списки (буковинський і київський), що датуються кінцем XV — серединою XVI ст.⁷

З вченням ісихастів пов'язане й поширення емоційно-експресивного стилю (так зване "плетенія словес"), який з кінця XIV ст. почав застосовуватися східними слов'янами. Основний ідейний принцип цього стилю базувався на філософії ісихастів: ті письменники, що культивували його, намагалися знайти у матеріальному нематеріальне, виявити християнські істини в усіх галузях життя. Твори, написані в стилі "плетенія словес", помережані окличними реченнями, риторичними запитаннями, внутрішніми монологами, неологізмами, нагромадженням синонімів, епітетів, порівнянь тощо. Ці художньо-стильові засоби надають мовленню підвищеної емоційності й служать абстрагованості викладу. Автори багато уваги приділяють психології, намагаються сягнути у внутрішній світ людини⁸.

Емоційно-експресивний стиль виявився переважно у церковній літературі — житіях, проповідях і похвальних словах. Поширення цього стилю на Україні пов'язане з діяльністю двох видатних культурних діячів — болгар за походженням та ісихастів за поглядами — Кипріяна та Григорія Цамблака.

Кипріяну (бл. 1330—1406 рр.) одержав на свій час чудову освіту у Болгарії, в Константинополі та на Афоні. У Візантії він зближився з вселенським патріархом, прихильником ісихастського вчення

Філофеем Коккіносом, за завданням якого він і з'явився на східнослов'янських землях. У 1375 році Кипріяна було висвячено на Київського митрополита, а 1390 року і на митрополита всієї Русі, після чого він переїхав до Москви, де й прожив до смерті. Кипріян привіз із собою чимало сербських і болгарських книг, що рекомендувалися до читання ісихастами; він один із перших почав проводити в життя Євтимієву реформу на східнослов'янських землях, розвинув широку перекладацьку діяльність. У Москві ним було написано ряд оригінальних творів, серед яких виділяються "Житіє митрополита Петра" та "Повість про Митяя"⁹. На жаль, майже не збереглося матеріалів, які б засвідчували просвітницьку діяльність Кипріяна на Україні. Відомо тільки, що він був ініціатором відбудови на той час занедбаної Софії Київської¹⁰. Але зрозуміло, що протягом п'ятнадцяти років, проведених митрополитом у Києві, він не залишався бездіяльним.

Григорій Цамблак (бл. 1364—1420 рр.) до певної міри повторив шлях митрополита Кипріяна, якого він вважав своїм духовним батьком. Григорій з'явився в Києві 1409 року, де почав активну боротьбу за митрополичу кафедру. Але тільки 1415 року собор українських та білоруських єпископів обирає його на митрополита Київського і Литовського. Літературна спадщина Григорія Цамблака охоплює понад сорок творів різних жанрів: житій, похвальних слів, проповідей на різні церковні свята. Вважається, що в Україні письменник створив "Слово надгробне митрополиту Кипріяну", "Слово похвальне Євтимію Тирновському", п'ять проповідей, сповідь віри при посвяченні у митрополита та дві промови на Константицькому соборі.

Певний вплив ісихастських ідей відчувається й у "Похвалі князю Вітовту" (кінець 20-х років XV ст.) та у "Посольстві до папи римського Сікста IV від духівництва і від князів, і від панів руських" (1476 р.) отця Іоанна. Причому останній з них є найвищим зразком оригінального українсько-білоруського мистецтва "плетенія слів".

Усвідомлення вищезгаданими письменниками цінності слів, що мають точно виражати суть певних явищ, приводять до використання так званих "ключових слів". Зокрема отець Іоанн у "Посольстві до папи Сікста IV", бажаючи показати всю святість папи, а також підкреслити, що він є "світлом" для християн, у різних варіантах вживає слова з коренем свят і світ: "Вселенському папе, великому солнцю, всемирному світлинку, церковному світу, всесвятотому і все-святійшому..."¹¹ і т.д.

Як вже наголошувалося, тогочасні автори майже завжди пишуть про своє безсилля виразити словом усю святість персонажа свого твору, вагаються у виборі слів, усвідомлюючи їх цінність, намагаються знайти влучне і точне слово для характеристики того чи іншого явища або особи. Зокрема автор українсько-білоруської "Похвали князю Вітовту" пише: "...Хочю вам повідати о славном том государи (Вітовті — Ю.П.), но не мощно исповедати ни писанію предати діла великого государя"¹².

Исихазм і література кінця XIV — початку XV ст. просякнуті новим ставленням до людини, до її внутрішнього світу. Художні завдання, що ставляться письменниками цього часу, розширюються, описи стають динамічнішими. Тому однією з найхарактерніших рис у зображенні людей авторами, що користувалися емоційно-експресивним стилем, є, за визначенням Д.С.Лихачова, своєрідний "абстрактний психологізм"¹³.

Сполучення ісихастського вчення з політикою у візантійському суспільному та духовному житті XIV ст. утворило так званий паламізм. Виступи прихильників ісихазму на трьох соборах (1341, 1347, 1351 рр.) були спрямовані не тільки на утвердження практики "мовчальництва", а й на політику.

Ідеолог ісихазму Григорій Палама ніколи не виступав проти активної ролі в житті суспільства. Саме

активна громадянська позиція була притаманна багатьом діячам так званого "політичного ісихазму". Його прихильники — це ценці-споглядальники, які одночасно могли займати якусь значну посаду і брати участь у громадському житті. Цікавою постаттю "політичного ісихазму" у другій половині XIV ст. був константинопольський патріарх Філофей Коккінос — учень і товариш Григорія Палами. Коли Філофей зібрався відмовитись від громадської діяльності і стати пустельником на Афоні, то проти цього по-дружньому виступив сам Григорій Палама: "Хай не побажає цього той, хто займається громадськими справами"¹⁴. Загалом партія ісихастів відзначалася надзвичайною войовничістю і вносила дух нетолерантності до інтелектуальної атмосфери Візантії. Зокрема Філофей Коккінос підкреслював рішучість ісихастів боротися аж до пролиття крові¹⁵.

З Візантії політичний ісихазм проникає до Болгарії. У цій країні згідно з грамотою патріарха Калліста існувало дві партії: грецька і національна¹⁶. До грецької належали прихильники ісихазму, зокрема болгарський патріарх Євтимій Тирновський, Кипріян, Григорій Цамблак. Вони виступали за єдність як болгар, так і всіх православних народів у духовному житті й діях з греками, відстоювали чистоту вчення східної церкви. Ісихасти у Болгарії вважали основною своєю метою самовдосконалення кожної окремої особи, через яке можна досягти піднесення усього народу. Згодом ці ідеї Кипріяна та Григорія Цамблака перенесли на Україну, де активно включилися у церковне, а частково і політичне життя. Для них політична і релігійна боротьба зливаються в одне річчє — утвердження православної "держави духу", за висловом Д.С.Лихачова.

Стосовно Григорія Цамблака румунський вчений Ш.Чобану влучно зазначив, що той належить "всім і нікому", оскільки він служив інтернаціональній ідеї православ'я з мовою, якою користувалася грецька церква в багатьох країнах православного сходу — церковнослов'янською¹⁷.

¹ Див.: Соболевский А.И. Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV—XV вв.—СПб, 1894; Грушевський М. Історія української літератури.—К., 1926.—Т.5.—с.22; Лихачев Д.С. Развитие русской литературы X—XVII вв.—Л., 1973.—с.94; Історія філософії на Україні.—К., 1987.—Т.1.—с.152—153.

² Див.: Клибанов А.И. К проблеме античного наследия в памятниках древнерусской письменности. — ТОДРЛ.—М.—Л., 1957.—Т.13.—с.166.

³ Грушевський М. Історія української літератури. — Т.5. — с.22.

⁴ Див.: Прохоров Г.М. Исихазм и общественная мысль в Восточной Европе в XIV в. — с.107—108.

⁵ Послание архимандрита печерского Досифея священноинок Пахомию о святогорском уставе иноческого кельійного правила // Никольский Н.К. Материалы для истории древнерусской духовной письменности. — Сборник отделения русского языка и словесности АН.—Т.82, №4.—с.143.

⁶ Текст твору див.: Куев К., Петров Г. Събрани съчинения на Константин Костенечки. — София, 1986.

⁷ Ягич И. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке. — СПб, 1896. — с.287—293.

⁸ Детальніше див.: Лихачев Д.С. Развитие русской литературы XI—XVII вв. — Л., 1973. — с.83—92.

⁹ Див.: Словарь книжников и книжности Древней Руси.—Вып.2, ч.1. — Л., 1988. — с.464—475.

¹⁰ Рибинский В. Киевская митрополичья кафедра с половины XIII до конца XV века. — К., 1891. — с.59—67.

¹¹ Цит. за: Архив Юго-Западной России.—Ч.1.—К., 1887.—Т.7.—с.200.

¹² Цит. за: Полное собрание русских летописей.—СПб, 1907.—Т.17.—с.102.

¹³ Лихачев Д.С. Развитие русской литературы X—XVII вв. — с.90—91.

¹⁴ Див.: Прохоров Г.М. Исихазм и общественная мысль в Восточной Европе в XIV в. — с.95—99; Мейендорф Н.Ф. О византийском исихазме и его роли в культурном и историческом развитии Восточной Европы в XIV в. — с.294—295, 301—305.

¹⁵ Медведев И.П. Византийский гуманизм XIV—XV вв. — М., 1976.—с.30—31.

¹⁶ Див.: Егоров А.А. Митрополит Киприан и его время: К вопросу о политическом исихазме // Отечественная философская мысль XI—XVII вв. и греческая культура. — К., 1991. — с.219—229.

¹⁷ Ciobanu St. Istoria literaturii romane vechi. — Bucuresti. — Vol.1. — p.58.

Юрій Легенький

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ або ОДИН ВЕЧІР З ОЛЕКСІЄМ ЛОСЕВИМ

Людина — наш співвітчизник — від рання до смеркання бачить, як наввипередки змагаються політичні лідери за спинки порожніх крісел гігантського політичного театру. Всі цінності світу редуковано до політичних. Мораль скасовується. Дійсність набуває незвичайно видовищного, ігрового характеру. Граються програмами, ідеалами, лідерами, пам'ятниками, народами. В цьому світі немає місця індивідуальності. Поле її діяльності випалене і витопане.

Перепробувавши купу регулятивів, створених у кабінетах на горішніх поверхах влади ("перестройка", "человеческий фактор", "ускорение" і т.ін.), народи відкинули цю облудність. Нині, по суті, залишився один усезагальний і всеохоплюючий орієнтир. У повітрі носиться ідея НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ. Але й на цю ідею знов і знов намагають мундира політичного вояка, начіплюють короткозорі окуляри одиничності й відрубності...

Ідея Відродження завжди ширяла понад світами, відвідувала Цей Світ у його вирішальні хвилини. Це насамперед ідея вільних, окриплених людей. І ця ідея здебільшого гніздиться в тих, хто й сам живе ніби над Світом, начебто поміж світами, — в поетах, філософах, яскравих індивідах. Таким був Олексій Федорович Лосев. Останній російський філософ ХХ століття, що поєднав у собі два сторіччя. Витончений артистизм естета й музиканта, протестуюча душа табірною в'язня, самозаглиблене споглядання сліпого мудреця, титанічна праця й віра в Людину живили одну з його останніх книг — "Естетику Відродження". І хоча мова йде передовсім про конкретну добу, всюди прозирає сокровенне. Відродження — це вселенський, евангельський мотив породження духовністю (духом, ідеєю, ейдосом) матеріального світу (світу культури в цілому). Я розповім про свою зустріч із Лосевим і поділюся думками, що зародились при читанні його книг.

Москва, 1984 рік. Дача О.Г.Спіркіна. Сосновий ліс і галява з кленами. В холодку, в кріслі-гойдалці нерухомо сидить чоловік в академічній шапочці. Я малюю пастеллю. Сеанс триває півтори години, майже без слів. Потім Олексій Федорович прогулюється зі своїм секретарем. Я бачу: він високий на зріст і ледь горбиться.

Увечері приїхав господар, і всі зійшлися на веранду вечеряти. Аза Алібеківна, дружина Олексія Федоровича, відомий філолог-класик, сама подавала котлети з гречкою.

Лосев розговорився. Звертання пряме, на "ти".

— Ти читав Бердяєва?

— Читав, — збрехав я. Це нині Бердяєва цитують, що Маркса за колишніх часів, а тоді все знайомство з російським "срібним віком" зводилось до більш чи менш щасливої нагоди.

— Ваш, київський! А чи знаєш ти, що в нього був страшний тик, два-три рази на хвилину висувався язик... А він читав лекції. І читав блискуче!

Аза Алібеківна показала книжечку — німецькою

Юрій Легенький народився 1949 року в с.Ново-Александрівці Башкирської АРСР. Закінчив Харківський художньо-промисловий інститут. Художник. Кандидат філософських наук. Автор монументальних розписів у Києві, Кишиневі, Переяславі-Хмельницькому та ін., книг — "Співдружність мистецтва", "Від ремесла до творчості" (у співстворстві), статей із філософських проблем культури.

мовою, нещодавно видана в Мюнхені: "Діалектика художньої форми". Замість передмови — стаття Олексія Федоровича про російську філософію, яку він написав ще 1918 року. Олексій Федорович розповів, що в цій статті він, чи не перший з філософів початку століття, показав, яку роль у становленні філософії Володимира Соловйова відіграли праці Григорія Сковороди. Фактично фігура Сковорода стояла і біля витоків молоді російської філософії ХХ сторіччя. Сковорода приваблював Лосева саме "платонівським способом мислення". Вічність, божественність, красу; благо платонівської ідеї Сковорода переносить на саму людину. В людині два серця — смертне й вічне, нечисте й чисте. І в світі дві сутності — видима й невидима. Дуалізм долається у вченні про всезагальне воскресіння (читай — "відродження"). Воскресне Людина — й Космос відродиться, перетвориться на весь Світ. (Ось вам і корінь національного відродження України. Чого ще шукати!) Але Сковорода стояв на самому початку шляху, що його пройшли філософії Соловйова, Бердяєва, Франка, Лоського та інших. Сковородинівські інтуїції дуже талановито й яскраво розвів'є і сам Олексій Федорович у згаданій книзі про Відродження...

Я поїхав і почав читати. Нинішнє нововідкриття Бердяєва багато чим обурює. Захоплюються стилем, політичними характеристиками й не бачать глибини. Людини не бачать. Та й ми самі відучені були її, людину, бачити.

Дуже багато зробив для теорії воскресіння людини Лосев. Він дав універсальну типологію (конкретно-історичну) Відродження Людини. Спробуймо в багатом'ї його творів розглянути цю типологію.

Русійне начало відродження — індивід. Його воля, дух, його ідеї, образи, праця. Індивідуалізм усіх цих сутнісних сил людини — найголовніша характеристика людської творчості, яка має риси "стихійного суб'єктивно-людського життєутвердження". Естетику такої творчості характеризує "суб'єктивно-індивідуалістична жадоба життєвих відчуттів". Вельми характерний повсюдний потяг до краси. Краса стає річчю пильної уваги (трактати пропорційних систем, індивідуальні канони визначених майстрів і т.ін.). Цей рух до краси підніс, у відомому розумінні, її над життям (хоч вона буквально черпалася з дійсності), — мистецькі взірці Мікеланджело, Пантормо, Мантеньї, наприклад, уже є моделі ідеального типу, вельми далекого від повсякденності. Індивідуальність краси є особистісна творча конструкція ідеї на кшталт неоплатонічного світорозуміння.

Однак в глибинному і стихійному самоутвердженні особистості часто-густо відчувалась недостатність такої позиції, коли індивід міг спертися тільки на самого себе; образи — онтологічні зліпки платонівських ідей — несуть у собі трагізм, нестійкість, надсаду. Безпристрасні гармонійно збудовані тіла обертаються в силуети, тіні, суцільну позірність, видимість у ніщо. І

це за надшлільної насиченості розумом, ідеєю, конструкцією...

Зворотний бік титанізму, за Лосевим, — трагізм (порівняймо купи трупів у трагедіях Шекспіра), жорстокість, кривавий садизм і т.ін. Висока трагедія закінчувалась жахливою різаниною в побутовому житті...

Неоплатонізм у широкому розумінні як примат духу над матерією, ідеї (її онтологічного зліпку, взірця, образу) — над реальністю реалізується в індивідуалістичній естетиці митцевої творчості. Ця творчість безмірна, безмежна. Творчість від лиця Всесвіту, Бога, Природи. Антропоцентризм — головний вимір Відродження як доби, й він же є головний вимір відродження як стану духу народу, хоч би на якому історичному періоді він (народ) його зазнавав.

Примірюючи ці вихідні характеристики відродженнєвого процесу до ХХ століття, можна зазначити, що вони відповідають більше початковій сторіччя, ніж нашому часові, який так жахає відродження. Згадаймо яскраві індивідуальності двадцятих, відкриття нових стилів, систем творчості, злет духовності як "конструювання ідеї" з буквально всього на світі — й порівняймо вбогі постмодерністичні переживання авангардизму наприкінці віку. Нема індивідуальності, нема ідеї — конструкції Світу. Є тільки жадова... Жадова стихійного суб'єктивістичного життєутвердження. Це дуже багато й дуже мало. На побутовому рівні ця жадова може потамуватися потоками крові (що й відбувається в такій багатій культурними традиціями, зокрема неоплатонічними, Грузії, у Вірменії...). На рівень культури ця жадова може й не піднятися, поки поети займатимуться політикою і мірятимуть життя політичними мірками.

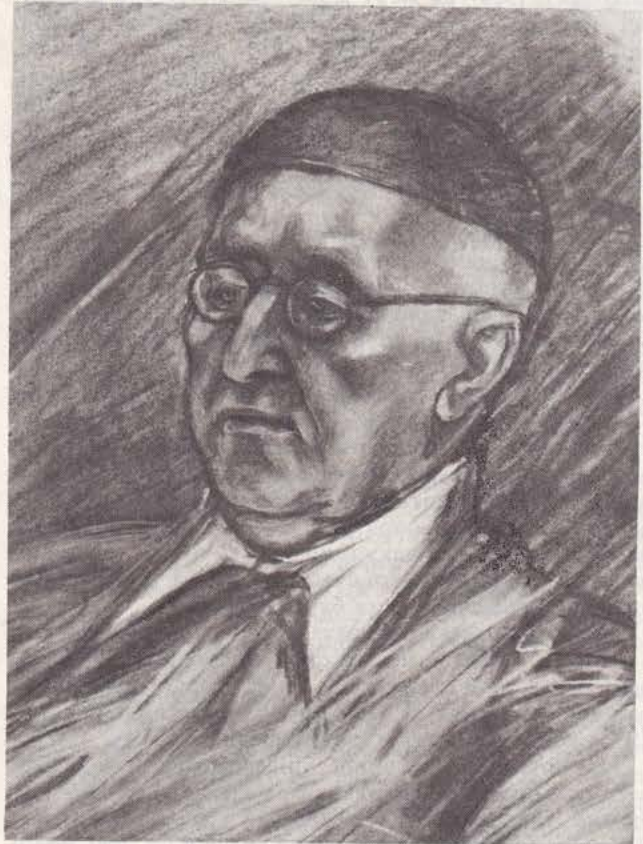
Жадова втамовується тільки духом. Причому зазнає змін сама її спрямованість — вона спрямовується сама на себе. Жадова індивідуалістичного самоутвердження осушує тут не ріки і моря, а самого спраглого індивіда. Дух — механізм зв'язку індивідуальної волі й світу. Дух є сукупність і осердя всіх функцій свідомості, сконцентрованих в індивіді. З усіх спраг-жадоб нашого часу спрага духовності чи не найвідчутніша.

Духовність намагаються реанімувати з минулого (як от відродження козацтва у вигляді сучасного етнографічного інституту, відродження системи освіти — ліцей, приватна освіта та ін.) — дух існує на правах, так би мовити, емблематичної свідомості. Це навіть не острівці того, проминулого життя тут, а лиш емблема колишнього духа.

Зчаста духовність беруть напрокат у вигляді присвоєння та експлуатації обрядів, гімнів, зовнішніх атрибутів поведінки як норм побуту. Висмикнуті з контексту цілісного життя, уламки обрядовості зводяться до завченого штампу стосунків. Ця спрощена свідомість — індикатор. Її основний тип визначається за формулою: "Наш — не наш. Носить вуса, грає на бандурі, хреститься — значить, наш!"

Духовність, буває, переноситься з однієї епохи, школи, стилю на культурне чи будь-яке інше формування. Наприклад, гурт художників намагається здійснити ідеали (зазвичай нездійснені в минулому) національної школи в сучасній творчості: переносить установки школи М.Бойчука на практику творчості сучасних художників. Але в культурі нічого не можна "продовжити", "перенести" — треба відроджувати. Відроджувати через дух...

Ще один приклад трансформації духа — міфологізація свідомості. Засвоюючи чужу духовність, ідеї, взірці, індивід вважає їх за свої, механічно

Портрет Олексія Лосєва.
Худ. Юрій Легенський

змішується з ними, не відділяє від діяльності, побуту, особистого життя. Скількох часто-густо носіїв міфів можна розпізнати в юрбі метро: ось — "давні греки", ось — "любители творчості І.Глазунова", он — "рок-музиканти"... Міфологізованою свідомістю була тривалий час і наша ідеологія "розвиненого соціалізму", доктрина соцреалізму. Прикладів тут не злічити. Дух тут не породжується, не відроджується, а всілякими способами обробляється, трансформується і консервується. У всіх таких випадках зв'язок із світом ілюзорний, непродуктивний, у ньому немає головного — індивідуальності. Цей дух вторинний, неіндивідуальний. А без індивідуальності немає відродження.

Що ж діяти, як бути? Найголовніше, мабуть, — нічого не брати просто так. Усі окреслені вище форми часткового, неповноцінного духа — це насамперед брак індивідуальності, для плекання якої є один-єдиний рецепт: засвоєння досвіду культури, школа, професіоналізм. У нас тривалий час не було й досі немає всього цього. Часткова фрагментарна свідомість нездатна здійснити відродження.

Універсалізм особистості, духа, культури, стилю, школи, почуття, думки — це головна передумова людської цілісності, передумова відродження. Це окрема неозора тема. Зупинимось лише на основних, як на мене, цілісностях — естетичному, моральному й художньому універсалізмі.

Справді-бо, відродження неможливе без краси, без добра, без виплеканої руками й серцем творчості. Мистецтво — найяскравіший з її проявів. Універсальність краси, добра й витвору породжується

(відроджується) на вісях відношення Людини й Світу. Всі градації категорії ЛЮДИНА (людство, народ, нація, індивід) і категорії СВІТ (Усесвіт, Космос, батьківщина, місто, село, оселя, дім) істотні й важливі, вони переливаються одне в одному, взаємодідазеркалюються, а в мистецькій творчості рефлектуються і перевідротворюються в образ. Інакше кажучи, для відродження потрібна людина естетична, людина моральна, людина художня.

Зазвичай категорії "естетичне", "етичне" вживаються як прикметники без означуваного слова і описуються цілком як феномен культури. Проте сферою культури вони аж ніяк не вичерпуються. Культурі бракує сліз, бракує радості, й не вона одна дає щастя буття кожній конкретній особистості. Культура позбавлена вельми важливої властивості людського життя — кінцевості. Культурі не помирають — живуть вічно... З людьми зустрічаються і прощаються люди, а не культури. В житті людини бувають миттєвості, коли вона спізнає чи не найгостріші естетичні й етичні почуття — почуття, що являються їй два-три рази в житті. Ці почуття ніби надкультурні, понадкультурні, вони у відомому розумінні вищі людської сутності, хоч і є її прояви. Це почуття індивідуальності буття людини.

Люди відходять і приходять, кожне життя завдовжки з крок. Ці кроки — не незграбний гул, шум чи "батьора" хода історії та культури. Існує певний нерегламентований потенціал зв'язку мого кінцевого одиничного "Я" з усім світом культури, природи, Всесвіту.

Це потенціал сукупної універсальності індивіда, його особистісний унікальний зв'язок з усім. Зв'язок, однак, завдовжки з один крок — крок мого життя... Якби він (зв'язок) був ширший, то був би мені вже й не потрібен. А зв'язок цей є почуття — почуття краси й добра.

Естетичне й етичне почуття безкорисливі. Це почуття родової людини. Індивід має в своїй душі родовий потенціал краси й добра. Естетичне відношення реалізується як відношення родового суб'єкта й Універсуму. Але родовий суб'єкт — не більш, ніж абстракція, коли поряд немає іншої людини, іншого індивіда чи то певної персоніфікації найважливіших цінностей національної (рідної!) культури. Інша людина — це часто ідеал людини мого культури (Шевченко, Хмельницький, Сірко...), з яким я себе ідентифікую, хто стоїть поруч мене у моєму житті, як мій близький друг, мій історико-культурний двійник. Стосунки мого "Я" і такого двійника — це дружба чи то, як сказав М.Бахтін, — "другість". Це невидимий таємний зв'язок індивіда й історії, глибинне прилучення людини до ідеалу, ставлення до Світу в цілому, до Універсуму — через цей ідеал.

Феномен естетичного полягає в тому, що зв'язок "Я" і Світу є чуттєвий рух Універсуму в житті індивіда. Формуюча роль культури проявляється в оречевленні зв'язку індивіда й Універсуму, репрезентація її очима "іншого-другого" чи "другості", за Бахтіним. Естетична людина — це людина, в якій живе Універсум, а його життя виявляється через ідеал — через культурно-історичного візаві мого "Я", або мого другого "Я", кращого "Я".

А етична людина додає всі формоутворення Універсуму в "іншому", її "Я" існує для "іншого". Нехай моє "Я" — Універсум, але й "інший" — не менш реальний. "Інший" теж є Універсум, проекція в його "другість" усіх можливих і неможливих світів. Тут не "інший" входить (опосередковує) в Універсум, а

Універсум — в "іншого". Не "інший" опосередковує зв'язок "Я" та Універсуму, а Універсум опосередковує зв'язок "Я" — "інший". Етична людина — це рух (практичний, вольовий) Універсуму в житті "іншого". Однак рух цей здійснюється все тим самим моїм "Я". В цьому розумінні індивід самодостатній — як рід, громадськість, культура, нація, персоніфіковані в мені.

Моральне почуття важче формалізувати, ніж естетичне відношення саме з огляду на більшу суб'єктивність виявлення в цьому відношенні Універсуму. Роль культури полягає в репрезентації відношення "Я" — "інший" очима Універсуму; тобто в піднесенні простих норм моральності до масштабів усезагальності. Звідси й абсолютність добра.

Людина художня — це і естетична й етична людина, взяті разом. Ідеал індивіда тут не просто "вичерпується" з культури, а стоїть віддалеки як витвір мистецтва. Саме твір як малий Всесвіт опосередковує відношення людини й іншої людини, людини й світу. Твір — це триумф, перемога індивіда над часом, онтологічний зліпок Ідеї, Добра, Краси.

Відродження людини — це рух, взаємодідазеркалення, взаємоперетворення всіх окреслених тут категорій. Національне відродження — складова частина великого відношення "людина — світ", а не навпаки ("світ — людина"), як вважається зазвичай. Чи ж є якісь особливі риси у цього відношення? Безперечно! Є не тільки особливі, а й унікальні (адже кожний індивід, людина чи народ, — унікальний); є також загальні типологічні риси будь-якого національного відродження. Зрозуміло, це риси конкретної історії та доби. Варто зазначити одну головну річ: специфіка національного відродження — це функція "посередника" між індивідом і світом, між "Я" і Універсумом, "Я" та "іншим". А діалектика опосередкування така, що нація, національне (мистецтво, культура, естетичне й етичне почуття тощо) проходять усі ступені відношення "людина — світ" і виступають в подібизмі індивіда, його культурно-історичного візаві, Універсуму, витвору мистецтва. І немає іншої діалектики національного; як і немає іншої людини, окрім людини, що відроджується чи породжує, силою свого духа, світ людини.

І останнє. Крім загальної діалектики людинотворення в історії й культурі, проблема відродження людини-нації, нації-людини має і своєрідну натурфілософську онтологію. Сказати б інакше, можна поставити й таке запитання: З чого (окрім почуттів, волі, розуму, практичного діяння...) складається українське національне відродження як таке? Така постановка питання припускає певні "предвічні" основи всякому ділу, почуттю й розуму, припускає певні архетипи національного Універсуму-Космосу. Але це тема для спеціальної розмови. Щоб говорити на цю тему, треба радше бути поетом і створити мистецький твір — щось на кшталт "Національних образів світу" Г.Гачева. Переді мною стояло інше завдання.

Суть міркувань про національне відродження зводиться до того, що найбільша цінність в цьому світі — людина, адже саме вона народжується, живе, помирає і... відроджується протягом свого індивідуального життя, відміряного їй у часі історією та культурою. І є небезпека в нашому новому відродженні знов загубити людину, підмінити саме національне відродження міфологізацією та емблематизацією і так надто вже перекрученої свідомості людей.

Олексій Лосєв

АНТРОПОЛОГІЗМ
ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ*

... Основна ідея філософії Сквороди — антропологізм. Пізнання можливе тільки через людину. Людина — це мікрокосм. Єдине істинне життя — людське серце — є інструмент цього пізнання. *Nosce te ipsum*¹ — підґрунтя усїєї філософії. "Хто може узнати план в земних і небесних просторах матеріалів, що приліпились до вічної своєї симетрії, коли перше не зміг його розгледіти в нікчемній плоті своїй?" Людина у своєму серці повинна знайти останній критерій, підґрунтя пізнання і життя. Більше їх ніде шукати.

"Кинь тїнь. Поспішай до істини. Залиш фізичні казки беззубим немовлятам".

На противагу Просвітянству і раціоналізму XVII століття Скворода виставляє свій антропологізм, своє вчення про серце. Продовжуючи лінію великих отців церкви, він мріє створити свою особливу католицьку, тобто загальну й універсальну науку, яка повинна повести людей до щастя і закласти підмурівок як теоретичної, так і практичної філософії.

Друга основна ідея системи Сквороди — це містичний символізм. Це дуже важлива риса і одна з найоригінальніших особливостей його філософії. Більш ніж за сто років до виникнення сучасного художньо-філософського символізму Скворода, спираючись на своє вчення про антропологічний критерій вищої істини, проповідував таке:

"Істина зіркому погляді мудрих не здалеку бовваніла так, як ницим умам, однак ясно, мов у зеркалі, являлась, а вони, забачивши жваво живий її образ, уподобили ону різноманітним тлінним постатям. Жодні фарби не зобразять троянду, лілею, нарцис настільки живо, наскільки благоліпно у них утворює невидиму Божу істину тїнь небесних і живих образів". Глузд створює тільки схеми. Живий зв'язок буття і його приховану сутність неможливо досягти за їхньої допомоги. Тільки в образах можливо досягти істинного пізнання. Спершу символ посідав у релігії винятково важливе місце, проте з часом люди втратили розуміння прихованої сутності символу, тримаючись за його зовнішню скороминущу сторону. Скворода засуджує старе грішне земне око, якому недоступні символи, яке не бачить істини...

З антропологічного символізму виникає у Сквороди проблема Біблії. Біблія для Сквороди — об'єкт його любові, навіть захоханости. Існує три світи. Один велетенський, безкінечний — макрокосм. Другий маленький, людський — мікрокосм. І третій, символічний — Біблія. Символи Біблії "відкривають у нашому грубому практичному розумі другий розум, тонкий, споглядальний, окрилений, який дивиться чистим і світлим оком голубки. Тому Біблія вічнозелене плодоносне дерево. І плоди цього дерева — таємно утворені символи.

Чого ж тоді навчає Біблія, це символічне й антропологічне самопізнання? Насамперед вона вчить тому, що у людини два серця, смертне й вічне, нечисте і чисте. Людина, яка проникла в глибини цієї подвійної природи і охоплена прагненням розгледіти свою істинну ідею Бога, відчуває всю силу божественного Ероса... Це почасти платонічне, почасти біблейське вчення Сквороди про Ерос і відродження душі також є вельми значущим творчим елементом його філософії.

У своєму особливому вченні про Бога і Світ Скворода не розлучається з обраним кутом зору антропо-

логізму. Він пізнає світ і Бога як людина — через людей на шляхах самопізнання. Як у людини два серця, так у Світі дві сутності, видима й невидима.

У цьому поділі двох сутностей Скворода доходить до повного дуалізму, так би мовити, до дурного платонізму. Але цей онтологічний дуалізм долається ним на внутрішніх шляхах за допомогою його релігійного монізму й містичного вчення про всезагальне воскресіння. Людина воскресне, воскресне і Світ.

Містична і практична мораль Сквороди щонайміцніше і щонайглибше пов'язана з його метафізикою і теологією. Воля і розум у їхній божественній глибині є одне й те ж, проте в житті вони розірвані і стражденно прагнуть до первісної єдності. Воля могутня, однак сліпа. Розум ясний, проте безсилий. Мета життя полягає в тому, щоб повернутись у батьківський дім, щоб за допомогою розуму усвідомити, а за допомогою волі наблизитись до пізнання істини.

Багато думок висловив Скворода значно раніше від західноєвропейських філософів. Зокрема у своїй педагогіці в 50-ті роки XVII століття, тобто до Руссо, він сповідував принцип повернення до природи, і робив це не випадково, а в цілковитій відповідності щодо своїх теоретичних поглядів. Він перший у Європі засудив штучний поділ, який французьке Просвітянство внесло у стосунки природи і мистецтва.

"Не заважай тільки їй (природі), а коли можеш, відвертай перешкоди й ніби дорогу їй звільняй: воістину сама вона чисто і вдало звершить... Яблуні не вчи родити яблука, вже сама природа її навчила... Вчитель і лікар не є вчитель і лікар, а тільки служник природи, єдиної та істинної і лікувальниці й навчительки".

Однак що є природа в людині? Це її серце. Також і тут варто наголосити геніальність Сквороди, який здолав багато етапів розвитку західноєвропейської філософії, не відтворюючи її раціоналізму та інших рис...

Переклав Петро Майдаченко

* Уривок ранньої праці О.Лосєва "Російська філософія", що з'явився нім. мовою в Цюріху 1919 р. Російською — лише 1988 р. в часописі "Век XX и мир" (№№2-3), за яким і подаємо цю публікацію.

¹ Пізнай самого себе (*лат.*).

ВІД РЕДАКЦІЇ

Юрій Легенький бере до розгляду чи не надто академічно чисту модель національного відродження, яку більш-менш легко можна прикласти хіба що до національно "ситих" росіян, німців, французів тощо. А що буває, коли відроджуватися треба народів пригноблених, тривалий час позбавлених державності, якому "вогнем і мечем" випакали й вирубували саму пам'ять про його ім'я? І все ж застереження автора про безпеку відродження самих емблем, атрибутів замість відродження людини як народу й народу як людини — надзвичайно слушні та актуальні.

Антропологізм Г.Сквороди у Лосєва (не плутати з антропоцентризмом у Легенького!) — це по суті антропокосмізм. "...Чоловік із учення Сквороди — космоторчий елемент космічного чоловіка, що й є Космосом", — писав професор В.Шаян. Цей ведичний життєвий принцип Г.Сквороди, що забезпечує духовне життя нашого народу й ноосферно-екологічну збалансованість Людини, Природи й Космосу, виявився в антропокосмічному вченні великого українського природознавця академіка М.Холодного. Згідно з теорією антропокосмізму, людина — частка Всесвіту, яка само-розвивається за його законами, але й сама впливає на нього силою своєї свідомості. (А за антропоцентричною доктриною, що її нав'язують людям політичні ідеології, надто вульгарний, атеїстичний матеріалізм, Людина й Земля становлять собою центр світобудови. Ця антиекологічна доктрина закорінена в догматах політизованого християнства. Звідси людська всездозволеність, що породжує всі біди аж до самознищення людства).

Із взаємопроникнення двох космічних первин виникає зародок Світу — Вогняне Яйце-Райце. В ньому поєднуються космічні Світло й Вода, і символом цього поєднання як початку Світу й Життя є прямий Сонячний Хрест. Після циклу Творіння настає цикл Змішання — випробування внутрішньої сили Духа в зовнішній речовинній оболонці. Стан зовнішнього пригнічення життя знаменується хрестом із загнутими в рухові проти Сонця променями, а напрям руху задає природна первина силою земної речовинності. Це знак деспотії, він символізує шлях випробування безсмертної людської душі серед тлінного й утвердження безвічного життя етнічного духу серед проминутих зовнішніх подій політичної історії. Цей символ-архетип виник у орійську (ранньотрипільську) добу української культури (понад 6 тисячоліть тому) і зберігся на ритуальному посуді й писанках.

Пропонуємо Вашій увазі працю відомого економіста й історика, проф. Григорія Василенка. Підхід вченого до історії українського державотворення особливо слушний нині, коли наше суспільне ество починає позбавлятися гніту чужої державницької ідеології. Але природна необхідність українців витворити відповідну етнічному духові власну державну структуру зустрічає лютий, тулий опір імперськи настроєних людей, які ніяк не можуть змиритися з духовно-природним правом народу жити на своїй землі по своїй волі, мовляв, українці не мали держави й не повинні мати. Але про яку державу мовиться? Є різні форми державних утворень, залежно від рівня самосвідомості людей, тобто від їхньої здатності ладувати своє життя власною волею чи поклатися на волю інших. Звичайно, ми не були імперським людом і, дай нам Господи, не стати ним. Творець наділив нас усім для життя по добрій волі. У процесі активної миротворчої духовно-господарської практики на природно багатій землі України наші предки аграрії близько семи тис. тому витворили унікальний державний лад — духовну демократію — з провідною суспільною силою — духовною волею вільної людини (це засвідчує, зокрема, сучасна археологія; див. Ю.Шилов, "Український Світ" ч.2). Усе, що витворили українці протягом тисячоліть етно-культурної селекції в послідовній спадкоємності своїх колін, належить історії України й становить її сенс — історію етнічного духа. Це та безвічна внутрішня сутність народу, про яку так мовив великий наш історик, проф. Володимир Антонович молодому ще тоді священникові, майбутньому митрополитові, Андрєєві Шептицькому: "...Ніякими силами не можна змінити духовного типу людини — на це ми маємо чимало доказів із минулої й сьогоденної історії. Нарід може, під сильним тиском, змінити зверхні ознаки своєї національності, але ніколи не змінить ознак внутрішніх, духовних. Можна говорити різними мовами світу, визнавати себе громадянином різних держав, служити різним культурам, але духовно змінитися не можна". Нам лишається тільки самоусвідомити власний духовний тип — і ми в прозорині розгледимо нашу праісторію від верхів орійської священної демократії до пори Києво-руського військово-монархічного утворення, яке утвердили вояки-руся на терені демократичного суспільного життя антсько-слов'янського коліна українців і яке нинішня ідеологізована історична наука намагається втиснути в підвалини новостворюваної Української держави, утверджуючи на ньому авторитарне урядування.

Від редакції

Григорій Василенко ВІД ПЕРВІСНОЇ ГРОМАДИ ДО ДЕРЖАВИ

Доруська передісторія українців-слов'ян

Існування первіснообщинного ладу в народів Європи закінчується епохою так званого варварства, на останньому ступені якого відбувається перехід до цивілізації — державної організації суспільного життя. В українців-слов'ян Середнього Подніпров'я перехідний період збігся з добою заліза (X—I ст. до Р.Х.). В цю пору відбувається переворот у розвитку їхніх продуктивних сил. У хліборобстві, яке було матеріальною базою слов'янського господарства на зміну кам'яним і кістяним знаряддям праці приходять залізні. З'являється залізна зброя.

Організацію суспільного життя в перехідний період називають ладом народної демократії. В житті кожного народу це — героїчна епоха, коли народ виборює право на своє існування. В цей час суспільство спрямовує свої зусилля на розвиток виробництва та розширення торгівлі з метою підвищення добробуту, організує захист від зовнішнього нападу, мобілізує ресурси для утримання апарату адміністративних органів, громадських установ, постійного війська та інших атрибутів суспільної структури. В перехідний період відбувається об'єднання племен у військово-політичні союзи, формуються суспільні верстви. Становлення ладу народної демократії — це історична закономірність суспільного розвитку, яка підводить етнос до порогу державності.

Отож, зробімо спробу з'ясувати, як у цю історичну закономірність вписувалась життєдіяльність східнослов'янського суспільства.

З самого початку необхідно зауважити, що досі глибокий морок покриває доісторичний період слов'янського життя. І причина такого становища не тільки в тім, що бракує письмових джерел, які висвітлювали б цю епоху існування слов'янства. Основна причина в упередженості, яка вкорінилася у свідомості багатьох поколінь істориків, вихованих на традиціях, вироблених західними вченими. Ці традиції культивували прагнення спотворити історичне минуле слов'ян, принизити їхню гідність, упевнити читача у відсталості й недорозвиненості слов'янських народів, у відсутності в них

здатності без сторонньої допомоги вийти на шлях цивілізації.

Окремі представники дореволюційного покоління істориків — Ю.І.Венелін, О.Ф.Вельтман, І.Д.Іловайський, Е.І.Забелін та інші — робили спроби висвітлити проблему життєдіяльності східних слов'ян у докйівську епоху. Але не змогли добитися визнання своїх поглядів, не маючи сили здолати опір, чинений засиллям у академічній науці німецьких професорів-норманістів та їх вітчизняних послідовників. Більшість російських дослідників дивились на історію слов'ян очима західних учених.

Тому історія українців-слов'ян в епоху археологічних культур і раннього середньовіччя була таємницею за сімома печатами. Тож і виходило, ніби слов'яни, мов за помахом чарівної палички, несподівано з'явилися в IX ст. серед європейських народів з готовою державою, культурою і розвинутим господарством. Звертаючи увагу на цю обставину, Л.Нідерле писав, що "за давніми історичними повідомленнями, з яких черпаємо про них дані, слов'яни серед інших націй з'являються раптово як народ уже цілком сформований, але там ми не знаходимо жодного натяку на те, відкля і як вони з'явилися та який їхній родовід".

Саме так: слов'яни будімо жили собі родовим ладом, коли це прийшов Олег із Новгороду, і наступного ж дня постала держава з усіма її атрибутами: військом, столицею, адміністративним апаратом, суспільними класами тощо. Але ж таких чудес не буває. Щоб вийти на рівень державної організації, слов'янське суспільство мусило пройти довгий і тернистий шлях звільнення від родових обмежень і становлення народної демократії.

За браком письмових джерел і нестачею археологічного матеріалу поширювались протягом десятиліть, як у російській дореволюційній, так і в зарубіжній історіографії думки про те, ніби слов'янські племена пізно вступили в процес історичного розвитку. Практично вважається, що їхнє прилучення до цивілізації почалося з часу утвердження новгородської династії на Київському престолі (882 рік).

Однак цьому помилковому погляду (в одних випадках навмисному, в інших — мимовільному), настає кінець із нагромадженням в останніх десятиліттях значного масиву археологічного матеріалу, а також знахідок нових джерел письмового та фольк-

Карта Скитії
За Геродотом
(V ст. до Р.Х.)

лорного походження. Це поповнення матеріалів дозволяє відсунути поріг слов'янської цивілізації у глибину віків, щонайменше — на півтисячоліття. Аналіз нових матеріалів свідчить: слов'янська цивілізація — одна з найдавніших у Європі.

Крім згаданих вище причин, які обмежували можливості об'єктивного висвітлення слов'янських старожитностей, необхідно зазначити також ту непросту обставину, що українська історія тоне під вагою чужих етнонімів, на які не скупилась письменники-чужоземці у давнину. Наші предки на історичному терені виступають у письмових джерелах під добрим десятком інших імен і тільки зрідка під власним, яке безнадійно губиться в чужому різноголосі. І діяння наших далеких предків приписуються іншим народам, з якими вони часто виступають під спільними іменами. Але настав час виправити історичну несправедливість і віддати належне нашим предкам за їхні славні діяння.

Наші предки уже з II ст. до Р.Х. користувалися власним самобутнім руничним письмом. Вживали також латинське письмо. Але все, що було записано, погинуло в пожежах війн, у часи лихоліть. Також доклали до цього руку християнські священики. Аби новонавернені християни були покірні, необхідно було зітерти з їхньої пам'яті всі згадки про героїчне минуле предків. Тому все писане, що вціліло, знищували дощенту. І ми тепер змушені з великими труднощами, по крихтах відкопувати наше минуле з історичного мотлоху. Робота ця важка, але вкрай необхідна.

Історія наших предків починається з доби неоліту. Це V—IV тис. до Р.Х. За археологічною термінологією — епоха Трипільської культури. Для тих часів, коли люди ще не знали способу добування металів, предки українців-слов'ян досягли неабияких успіхів у господарюванні. Про це можна судити з тих пам'яток, що збереглися до наших часів.

Насамперед вони сягнули дивовижної майстерності у виготовленні кам'яних знарядь праці. Кам'яні сокири, молотки, тесла тої доби нагадують ювелірну роботу. Користувалися також виробами з кістки, рогу

та дерева. За житло правили двоповерхові хати дерев'яної конструкції з двосхилим дахом, який покривався очеретом або соломом. Основним заняттям нашої людності було мотичне хліборобство. Вирощували пшеницю, просо, ячмінь, овес, горох, сочевицю, коноплі, цибулю, ріпу та інші культури.² Приручали велику рогату худобу, кіз, свиней та коней. Поширене було мисливство та рибальство. Виготовлявся керамічний посуд. Застосовувався ткацький верстат для виготовлення тканини з вовни та конопель.

У плані суспільного розвитку трипільці значно рушили вперед: вони вже піднялися на перший ступінь так званого варварства. Попередня стадія, де панувала первісна громада й полігамія, залишилась позаду.

Трипільці жили родовими громадами, до складу яких входили півтора—два десятки індивідуальних моногамних сімей, що мали спільного предка. Кілька громад складали плем'я. Земельні угіддя, ліси, пасовиська були власністю всієї громади чи роду. Землю обробляли спільно. Домашня худоба та знаряддя праці належали окремим сім'ям, житло теж. Влада належала жінці-матері — вона була главою сім'ї та громади (роду).

В кінці III тис. до Р.Х. у слов'ян Середнього Подніпров'я з'явився перший метал — мідь. Але мідь не мала практичного значення, бо за міцністю поступалася знаряддям із каменю. До того ж вона була дефіцитною. Місцевих родовищ мідної руди не було. Мідь довозили з Балкан та Кавказу, тому вона дорого коштувала. Застосування її обмежувалось виготовленням прикрас та дрібних побутових предметів.

У II тис. до Р.Х. українці-слов'яни Середнього Подніпров'я освоїли технологію виробів із бронзи. Але з тих самих причин, що й мідь, вона не знайшла широкого застосування. Однак мідна й бронзова металургія дала поштовх до пошуку нових технологій у наступну історичну епоху — вік заліза.

Головним досягненням епохи бронзи в розвитку продуктивних сил суспільства був перехід від мотичного до орного хліборобства. Нова технологія хліборобства істотно підвищила продуктивність праці. Вперше суспільство

отримало додатковий продукт — надлишок засобів існування, значно більший за прожиткову потребу.

Нова економічна ситуація спричинила значні зміни у виробничих відносинах суспільства. Для обробки землі й догляду робочої худоби постала потреба у використанні фізичної сили чоловіка. Саме він стає головною постаттю у виробництві життєвих засобів і жінка змушена поступитися йому провідним місцем у сім'ї та громаді. На зміну матриархатові приходить патриархат.

Основний принцип існування родової громади — колективна праця і пропорційний розподіл життєвих засобів між її членами порушується. Інтереси окремої сім'ї вступають у протиріччя з інтересами громади. Матеріальні блага тепер розподіляються між окремими родинами за кількістю і якістю праці, вкладеної її членами у виробництво. Чоловік, він же глава родини, привласнює засоби виробництва і додатковий продукт. Між членами громади виникає соціальна нерівність. У громаді з'являються заможні сім'ї. З появою приватної власності виникає потреба передачі родинного майна у спадок. Майнова диференціація на слов'янських землях (у комарівських племен Прикарпаття) зафіксована археологічними пам'ятками XV ст. до Р.Х. Таким чином, у середині бронзового віку відбуваються суттєві зміни у виробничих відносинах слов'янського суспільства.

Досвід обробки металу, нагромаджений майстрами в епоху бронзи, дав змогу швидко опанувати технологію обробки заліза. Металевий інструмент полегшив виготовлення хліборобських знарядь — рала, сокири, серпа, лопатки, мотики та ін. Вони стали загальнодоступними. Застосування залізних знарядь дало могутній поштовх зростанню продуктивності праці. З'явився вагомий додатковий продукт.

У цих умовах окремій родині вигідніше було господарювати самостійно, оскільки при цьому вдавалось реалізувати приватну ініціативу й дістати більше матеріальних благ, ніж при колективній організації праці. Тому члени громади прагнуть вивільнитися від обов'язків, накладених родовим правом. Окремі сім'ї виявляють бажання отримати наділ землі з громадського фонду і перейти на індивідуальне господарювання. Членів громади, які працювали колективно, ставало дедалі менше, і родова громада поступово, в міру запровадження в побут металу, перетворювалась на хліборобську спілку.

Руйнування родового ладу значно прискорилося у VII—VI ст. до Р.Х., коли слов'яни зав'язали торгівлю. Про це свідчить бурхливий розквіт економіки на землях Середнього Подніпров'я. Східні слов'яни в цей час піднімаються на вищу сходинку розвитку. У них починається період переходу до цивілізації. Б.О.Рибаків з цього приводу зауважує: "Піднесення в епоху чорноліської культури (X—VII ст. до Р.Х.) вивело східну частину праслов'ян на найвищий, передержавний ступінь розвитку первіснообщинного ладу".

Найдавніші письмові свідчення про наших предків належать грецькому історикові Геродоту, який у 455—454 роках до Р.Х. відвідав нашу батьківщину. Історик назвав їх скіфами (скитами)-орачами. Були вони об'єднані в чотири племенні союзи: агатирсів, неврів, гелонів та меланхленів. А селилися відповідно: у Прикарпатті, на Східній Волині, на Київщині та Сіверії. Найдокладніш Геродот описав плем'я гелонів.

"Батько історії" свідчить, що гелонський племенний союз був наймогутніший з-поміж чотирьох. Гелони володіли землями, на яких пізніше засвідчено полян. На чолі союзу стояв базилевс (князь). У 512 році до Р.Х. гелони спільно зі скитами-кочовиками боролися проти військ перського царя Дарія I, які вторглися у Причорноморські степи. Напад персів було відбито. Але під час війни перси спалили столицю гелонів на Дніпрі — місто Гелон, яке по-слов'янському, на нашу думку, називалося Бусовград.³ Про це довідуємось у Плінія Старшого (I ст.) та Юлія Соліна (III ст.).

Гелони успішно займалися хліборобством та садівництвом. Опінуючи успіхи гелонів у хліборобстві, Геродот зазначив: "Посіви понад Бористеном (Дніпром) чудові". Слов'янські майстри в V ст. до Р.Х. досягли значних успіхів у виготовленні залізних виробів, зокрема

зброї. Археологічні матеріали свідчать, що вони освоїли виробництво мечів, бойових сокир, панцирів, шоломів, що якістю не поступалися скитським.

У скитську епоху хліборобство стало для українців основним джерелом добування прожиткових засобів. Про його значення можна судити з вислову Геродота: "Скіфи-орачі сіють хліб на продаж". Ця фраза свідчить, що родова громада у "скіфів-орачів" залишилась далеко позаду. Слов'яни вийшли на вищий рівень розвитку продуктивних сил, який забезпечив можливість отримувати в значному розмірі додатковий продукт. Про великий надлишок у них життєвих засобів свідчить оборот хлібної торгівлі з греками, обрешований за даними оратора Демосфена: порти Ольвії та Тіри могли щоденно протягом року відвантажувати близько двох тисяч пудів хліба.

Суспільство, що давало таку кількість товарного хліба на ринок, не могло жити в умовах родової громади. Адже первісне суспільство могло прогнати тільки само себе і то лише об'єднуючись у примітивні трудові колективи. Виробництво товарного хліба могла забезпечити тільки хліборобська громада, кожен член якої вів індивідуальне господарство.

На основі вивчення Геродотових свідчень та узагальнення археологічних досліджень Б.О.Рибаків дійшов висновку, що "сколоти (слов'яни) являли собою не тільки союз племен, але й (цілком припустимо) класове суспільство". Справді, наявність князя, війська, столиці, розвинутого хліборобства й торгівлі, металургії та металообробки, — все це свідчить, що в суспільстві відбулися важливі економічні та соціальні зрушення, почався процес формування суспільних класів. Дослідження князівських поховань VI—V ст. до Р.Х. у Глеवासі, Мар'янівці та інших місцях засвідчують, що українське суспільство у скіфську епоху поділялось на знать (князів, дружинників), вільних общинників і рабів. Формувалась самобутня слов'янська цивілізація. Гелони в цю добу піднялись до порогу державності. Наступний крок — організація держави. Це була середина V ст. до Р.Х. Але цьому процесу не судилося завершитися. Гелонів на цьому шляху чекали тяжкі випробування — сусідство з Диким Полем.

Скіфські кочовики, зміцнівши після перемоги у війні 512 року до Р.Х. над персами, повели навалний наступ на землю гелонів з метою її пограбування. Захищатись було важко. Кочовики, нападаючи дрібними, але чисельними загонами, тримали хліборобів у постійній напрузі. Нападу треба було чекати будь-якої години. Такий режим життя дуже виснажував. Люди мусили бути постійно готовими захищатись від нападників.

Військо гелонів було піше, тому не могло вести ефективних воєнних дій проти кінноти супротивника. В таких умовах гелони вдавались до пасивної оборони, використовуючи природні перешкоди в поєднанні із штучними захисними спорудами типу Змійових валів.

Така оборона була надійна, але вимагала великих затрат праці та матеріальних ресурсів на будівництво укріплень, а ще ж доводилося утримувати постійні військові гарнізони в городищах уздовж укріпленої лінії.

Для захисту периферії та столиці такі укріплення були споруджені понад річками Тясмин, Рось, Стугна, Бобріця, Сіверка, Ірпінь. Будівництво нових укріплень та лагодження старих тривало, з деякими перервами, до періоду Київської Русі в слов'янській історії України. Останній, хто займався спорудженням Змійових валів, був князь Володимир Святославович.

(Закінчення — в подальших числах)

¹ Л.Нидерле. Славянские старожитности. Прага, 1903, с. 35.

² Розвиненим хліборобство вважається тоді, коли вирощують щонайменше три злакові культури. 1977 року в поселенні Майданецьке на Черкащині (IV тис. до Р.Х.) знайдено три види самої пшениці та два ячменю (Ред.).

³ Пам'ять про Гелон дожила до наших днів у назві Желянь — Жуляни; ця територія входить до складу нинішнього Києва (Ред.).

Олена Радакова

Олена Радакова — український історик та етнограф. Автор кількох праць, зокрема "Золотарство у Старобільському повіті на Харківщині" (1905) та праці, запропонованої тут читачам, яку Радакова прочитала 1892 року в Харківському історично-філологічному товаристві, а опублікувала 1896 року в Записках Наукового товариства ім. Шевченка.

УКРАЇНСЬКІ КОЗАКИ НА Ладозьким каналі

"Гай, гай, добрий край, та лихая година з нами", — так мовляли українці у похмельничанську пореволюційну руїну. В ту пору (друга половина XVII ст.) виникло й таке українське прислів'я: "Москва сльозам не вірить", що в ньому виявлялося гірке розчарування нашого народу спілкою з Московською монархією. А далі були південні шанці й північні болота, де кістками козаків перший імператор Московщини вимощував свою нову столицю. Дуже точно схарактеризував Максиміліан Волошин трагізм народження імперського центру під орудою біснуватого Петра — "неистового хірурга", "что кесаревым вылуцил сеченьем незрелый плод Славянства — Петербург". Як виношувався той злополучний "плід" в утробі імперії, дізнається з цієї публікації.

Від Редакції

I.

З царя Петра Великого почалась для України нова доба; з сього часу вона повинна була жити спільним життям з Росією, служити спільним державним інтересам, що до сього часу були чужі для неї.

Цар Петро закликав російську громаду помагати йому в його замірах; але громада не обзивалась на сі закликання, не розуміла його планів і ремствувала. Могутня воля Петра не могла зупинитися перед такою перепороною: він ішов попереду громади і силоміць примусив її взяти участь своїм добром і працею в його замірах на "спільну користь". Не кажучи вже про нижчі верстви громади, що мовчки гнулись перед ним, але й своїм близьким, вельможним панам цар повинен був частенько выяснити значення і користь тієї чи іншої реформи або заходу. Але в нього за все був один спосіб супроти сього незрозуміння і байдужости. Виповняючи свою укохану думку — звести флот, він обернувся до сього способу — силоміць примусив російську громаду помагати йому в сім ділі. 26

тисяч чоловіків, виряджених з поближких міст, працювало на верстатах у Воронежу. Духовенство, пани і торгові люди "кумпанствами" мусили теж узяти участь своїм добром і працею в будові флоту.¹

Коли після Нарвської невдачі треба було якнайшвидше укріпити ближчі до границі міста (Новгород, Псков та ін.), то для сього були вислані туди не тільки солдати, священники, дяки, але навіть і жінки.²

Нічого й казати про будову Петербурга, сього "Парадиза", як його називав Петро; 1708 року було послано туди 40 тис. чоловік робітників і таке ж число другого року; за 1710—11 рік близько 15 тис., а коли в кінці 1711 року треба було ще 40 тис. чоловік, то стількох вже не можна було набрати: багато дворів тільки на папері стояло, в дійсности ж були порожніми; та за 3 роки знов потребувано було 34 тис. душ. Ті хазяїни, що самі не йшли на сю роботу, повинні були годувати робітників і постачати їм платню.³ Се страшне напруження сил тягло через увесь час царювання Петра і викликало багато ремствувань серед підданих, раз тому, що вони не розуміли Петрових замірів, а вдруге й тому, що жертви були вже занадто великі.

Самі північні війни поглинули більш як 100 тис. душ безповоротно. Та ще з 1699 до 1709 р. послано робочого та майстрового люду на верстати та інші будови щось близько 17 тис. пересічно щороку.⁴

Перепис 1710 р. з неблаганною жорстокістю чисел показав урядові, яких надмірних жертв вимагав він від людности Росії; показалося, що порівнюючи з переписом 1678 р., число людности зменшилось на 1/5 частину, а в декотрих губерніях зменшення се досягло 40%.⁵

У рефераті Ледрана, старшого урядника міністерства справ загранич., уложенім р. 1726, зібрано багато відомостей про нещасне становище податкової

людности Росії за царювання Петра.⁶ Нараховують, каже він, що на роботах коло фортифікацій та при копанню Ладозького та Кронштадського каналів загинуло більш як 150 тис. селян та більш як 500 тис. на війні і в флоті. Наслідком цього на провінції людність мужеська рідша, і перевагу складають жінки і діти своєю більшістю. Не маючи спроможности заплатити зажаданої з них дани, багато родин покидають свої хати та тікають в інші провінції або криються по лісах. Вони переходять, як тільки найдеться спромога, в інше підданство; в саму Польщу, каже Ледран, перейшло більше 60 тис. родин. До гніту самих поборів грішми, продуктами і людьми треба додати ще й страшну захланність тодішнього урядництва, надужитя поборців. Ціла група "вельмож" набиває собі кишені за рахунок підданих князів, як показало слідство 1715 р. Меншіков, Брюс, Апраксін, Сятсвін, Волхонський, Лопухін і ще багато не менш голосних імен, okazались замішаними в нечистих ділах.⁷

Усе те разом і привело Росію до того стану, який виявив перепис 1710 р. Нарід виявляв свій протест надмірним для нього поборам звичайним своїм способом — утівав.

Однак, уряд не спинився і після цього перепису: його політика не змінюється.

Примушуючи до таких жертв російську громаду, Петро не міг обминути і України. Між тим, не вспівши ще поправитися і скріпитися по страшних розрухах XVII віку, Україна і в XVII віці мусіла бути то полем війн, то стражницею від нападів південних ворогів, а війовничі поривання Петра на далекий полудневий схід ("по стежі Александра Македонського") вимагали від неї все нових та нових жертв. Особливо важким тягарем лягла ся доба на українських козаків. Петро не змів шанувати козацькі права і вольности, він дивився на козаків, просто як на силу, гідну для доброго ужитку на державні мети й "інтереси".

І він перший зумів широко використати сю силу. Коли того став вимагати "інтерес", він перший не рахуючись ні з якими пунктами умов узброїв "вільних" козаків замість рушниць рискалями та заступами і погнав їх будувати кріпости та копати канали. Козаків не питали, чи хочуть вони йти на роботу за ту чи іншу заплату. Се була не наймана, а примусова робота.

Тисячі козаків копали канал між Доном та Волгою.⁸ Незабаром треба було копати Ладозький канал і знов козаків погнали за тисячі верстов, під страхом прилюдної кари батогами за непослух або втікачку.

В сім начерку ми й хочемо зупинитися докладніше на історії цього каналу, бо його спорудження коштувало найбільшого напруження не лише російських, а й українських сил та, як далі побачимо, і величезних жертв.

II.

Коли 1720 р. уряд порішив збільшити число робітників, зайнятих копанням Ладозького каналу, щоб покінчити його в сім році, він звернувся і на Україну за допомогою в людях.⁹

17-го грудня 1720 р. гетьман Скоропадський відібрав від царя Петра наказ, щоб на початку 1721 року вислано було 10 тис. козаків для копання Ладозького каналу (не лічучи кухарів і обозних людей). По тому розказу козаки виступили в перших числах лютого 1721 р. В сьому першому поході на Ладогу старшинами були: Павло Полуботок, тоді ще чернігівський полковник, генеральний хорунжий Іван Сулима і лубенський полковник О.Маркович. Не дійшовши до Вишнього Волочка (губ. Тверська), Сулима вмер і його заступив Чорниш.¹⁰

В далеку і тяжку дорогу виступили козаки. Але не кажучи вже за далеч, і самий час виходу вибрано було дуже нещасливо. З дня на день сподівались, що почнеться весняне бездоріжжя, а за козаками тягнувся обоз із харчами, рискалями та пашею для коней. Надовго йшли козаки з дому, тож треба було набирати з собою багато і одежі і харчу. Найліпшою характеристикою усіх пригод, що зазнали козаки за часів цієї подорожі, а також і при повороті, може бути для нас тогочасний документ: описує сю подію кремен-

чуцький сотник Іляшенко, і хоча він розказує тільки за свою кременчуцьку сотню, але проте його оповідання може бути для нас доброю ілюстрацією сього нещасного "маршу" до Ладоги й назад.¹¹

"Поки ми йшли через міста українські, пише сотник, то нас скрізь пускали на ночівлю в великі морози, волам і коням нашим давали сіна й соломи. Але так було тільки до Сівска; від Сівска вже почалась велика нужда і для нас і для нашої худоби. Нас нікуди не пускали на ночівлю; сіна ж і соломи не тільки ніде було взяти (як людям служебним у поході), але навіть і купити за звичайну ціну не можна було: з нас правили подвійну ціну за сіно; ми примушені були ночувати на вулицях у великі морози без притулку. Коні й воли похлявали без корму. Але поки що не збігли гроші, що взяли з дому, то хоч і за дорогу ціну, а все таки можна було купувати пашу, коли ж грошей, що взяли з дому, не стало, і нізащо було його купити, худоба почала гнущи. По дорозі до Гомеля довелося йти пішки глибокими снігами, а харч, взятий з дому нести на плечах, щоб полекшити підводи; приходилось помагати і обозови — тягнуть його шлеями, разом з хворими. Так ми бідували до самої Калуги. Від Калуги стало нам трохи легше і худобі нашій, якої лишилося вже дуже мало: до нас приставлено було драгунів від графа Кантакузена і вони знаходили нам квартири для ночівлі. Так було до самого Новгороду, а відтіль вже незабаром прийшли й до каналу. Скоро стали до роботи, козаки раз від далекої подорожі і негоди, а вдруге, що не мали чим жити, потративши всі гроші в дорозі, тепер почали хорувати, одні померли, інші позоставались хорими.

При повороті, ідучи від каналу великоросійськими городами, щоб як-небудь дістатися до дому, довелося продавати за безцінь одежу, рушниці, коні. Так один 3 дні не їв, бо ні в кого не випросив, і мусив продати в Калугі рушницю ціною 6 кіп за талар. У другого з п'ятьма товаришами був кінь, ціною 6 кіп, і той здох "з нужди" і т.ин. От така то була ся подорож за тисячу верстов — без корму для худоби і коней, назад — надголодь для козаків, змучених важкою і незвиклою для них роботою.

Але ще гірше бідували козаки півроку на "канальній" роботі. Нездоровий клімат, злий харч і тяжка праця зробили те, що з десятих тисяч козаків за сей час згинуло близько 3 тисяч.¹² Б. Каменський знайшов у Колезькім Архіві відомість, що за сей перший ладозький похід померло 2460 душ, окрім 244 душ, що зосталися в шпиталях, не лічучи ще двох полків — Миргородського та Стародубського, про яких не було відомости.¹³ Таким робом загальне число померлих всіх козаків становить 30% смертльности. Така страшна смертльність повинна була звернути на себе увагу української старшини, і коли року 1722 Петро знову зажадав ще 10 тис. козаків на ту ж роботу, то старшина обернулася до сенату з таким проханням: 1) Щоб козакам дали в Вишнім Волочку або в іншій місті байдаки для харчу. 2) Щоб для самих козаків додано було байдаки та лоцманів від В. Новгороду, але "без найму", і щоб там їм дозволено було відпочити. 3) Щоб в Новгороді видали їм корму для коней, аби годувати їх, доки не буде паші, а коли будуть на роботі, то щоб коні паслись вкупі з обивательськими, а наостанку старшина прохала, щоб усіх українських козаків ставлено на роботі вкупі, а не нарізно.¹⁴

Такий новий численний виклик козаків не міг не обтяжити України. А ще рівночасно з сим другі 10 тис. мусіли йти в похід до Царицина. Саму ж Україну знесиловало перебування там московського війська. До сього часу на Україні харч для війська постачався за гроші. Але в дійсности, завдяки нерішучості Скоропадського було инакше: "консистенти" (московське військо на постою) невідступно вимагали тепер харчу і до того без ніякої плати. До характеристики відносин можуть послужити "пункти", подані Петрові Скоропадським; от що було в тих "пунктах": "За 13 літ стацій і переходів великоросійських військ, Україна збідніла людьми й статком. Яко раб молю вкупі зо усіма Українцями ослобонити її від сих стацій. Число козаків і

посполитих сильно зменшилось і козаки не можуть разом нести служби свого стану й годувати драгунів. Тепер до Ладоги й до Царицина вийшло 20 тис. козаків, а двори їх не увільнені від драгунського постюю. Опріч всього сього, скрізь по всій державі подорожні платять "прогони" за підводи; на Україні ж здебільша беруть силоміць і нічого не платять".¹⁵

III.

При таких обставинах дуже тяжко було знову вислати 10 тис. до Ладоги, а тим часом все таки збори в дорогу йшли поспішно. Знати, що козаків до каналної роботи спершу покликано ще далеко більше. Ханенко пише в своїх Записках, що 8 лютого прийшов з колегії наказ, що до Ладоги вже лише 10 тис. треба, а інших — теж 10 тис. до Царицина. Старшим над каналною командою настановлено було полтавського полковника Івана Чорняка, а при ньому В. Тамару і інших. Іван Чорняк жваво заходився коло зборів у дорогу; він на першій тижню посту виступив із своїм полком з Полтави і йшов вже великим шляхом до Калуги. Йому зроблено докір, що поспішився і не дїдав нового наказу; зайвих козаків свого полтавського полку звелено вернути до дому та прилучивши до них ще 300 чоловік Полтавців, послати в похід до Царицина, самому ж Чорнякови лишити при собі тільки тисячу козаків свого полку.¹⁶

Тим часом з сенату наспіла відповідь на прохання старшин про полекшу для козаків у сім тяжким поході; але вона не задовольняла всіх пунктів. Козакам вільно було відпочити під час негоди там, де лучиться їх пристанок, обіцяно дати їм харч, але з умовою, щоб усе, що "изживуть", було звернено з київських магазинів; призначено видати 2 тис. рублів на рахунок каналної роботи для найму байдаків і лоцманів у Новгороді. Але тільки в кінці квітня Чорнякови післано сей сенатський наказ, а також і інструкцію від старшини — дбати про свою команду, щоб козаки не мали таких клопотів у дорозі і на роботі, як торік.¹⁷

Однак сі перестереження і деяке піклування про долю козаків не мали очевидячки важних наслідків. Правда, ми не знаємо запевне, скільки їх померло сього разу, але проте ж відомо, що за перший похід з Гадяцького полку послано 1184 душі, а не вернулось — 401 (або — 33%), а за другий похід з посланих того ж полку 1400 душ — не вернулось 338 (або 24%)¹⁸; ріжниця отже є, але дуже невелика і може бути зачислена на випадковість.

Але з того, що писав Чорняк, видно, що сей 2-ий похід був такий же страшенно тяжкий для козаків, як і перший. Діло було в серпні, коли козаки під проводом Чорняка розпочали каналну роботу. От що писав Чорняк: "Прибули ми до Ладоги в перших числах червня, але не могли зараз стати до земляної роботи, бо в каналі була велика повінь; однак козаки даремно не сиділи, не лінувались: щодня то гатили струмки, що текли з боліт у канал, то перегачували самий канал, то направляли ті струмки, що мусіли текти з нього; возили пісок, копали рови, щоб витягнути воду з каналу, переносили на своїх плечах за кілька верстов хмиз, дошки, палі. Коли ж випустили з каналу всю воду і можна було почати земляну роботу, то козаки викопали посеред усього каналу рів 1 аршин глибоко і сажинь виширши, щоб спускати воду. Повиносили з нього землю, вичистили як слід, хотіли вже взятись за самий канал, але полковник Вітвер звелів одному з унтер-офіцерів для проби розібрати вгорі каналу одну греблю. Се було 9-го червня. Коли ж побачив, що канал знов набрався водою, то звелів козакам знову загатити сю греблю. Козаки працювали над нею з полудня всю ніч, бо вода її дуже розмила. З 9 до 18 червня довелось знову випускати воду з каналу, і через се нової роботи в каналі не можна було робити. Але козаки і тоді дурно не сиділи: одні готували дерево, справляли та гатили греблі, інші тим часом по кілька разів ходили за 10 верстов до доставника за колесами, тачками. Все се доводилось переносити на плечах, бо хоча й було призначено на полк по 15 коней скарбових, але вони були такі замучені та худі, що й порожні вози ледве-ледве тягли.

Коли вода в каналі почала спадати, знов довелось розчистити рів посеред каналу, бо його занесло піском і мулом. 19-го червня козаки вдруде взялись до земляної роботи. Взаялись щиро, хотіли швидко скінчити пай роботи, щоб не захопити осени і скоріш вернутись до дому. Робили не тільки за себе, а й за слабих і за тих, що вмерли. А два полки — Чернігівський і Стародубський навіть мусіли наняти на свій кошт бурлаків замість умерлих та слабих, що не могли кінчити своєї пайки роботи.

23-го червня приїхав генерал-майор Писарев; оглядів нашу роботу, звелів каналу більше не копати, а тільки трохи вирівняти його й поправити береги. А щоб зміряти канал, звелів знов напустити в нього води; через сю нову повінь (а тут ще й дощі почались) до 12 липня робота на каналі припинилась. Але за увесь той час, поки не спала вона, козаки працювали над палями, хмизом, під доглядом старшини та унтер-офіцерів; інші взяли від драгунів дві машини, щоб витягати з каналу воду. Кілька сот козаків з великою напругою ледве перенесли їх на своїх плечах. А тут ще довелось з обох боків каналу викопати рови на півверстви, в сажень ширини і на "пів стоя" глибини, аби одвести воду, що бігла з озер в канал".¹⁹

Подаючи все се до відомості сенату, Чорняк просить оглянути роботу козаків. Він каже, що козаки вже порівняли роботу з драгунами й солдатами і перегналі найнятих бурлаків, хоч сі за свою роботу беруть гроші. Далі Чорняк пише: "Одно тільки засмучує і мучить мене, що козаки щодня все більше слабують і помирають від тяжкої хвороби. Однак, не вважаючи на таку пригуду бідних козаків, настановлені від Леонтева офіцери немилосердно б'ють їх на роботі киями, хоча козаки працюють не тільки вдень і вночі, а і в неділю і в свято. І я, боячись, щоб, як торік, не занепасти тут козаків, бо з них торік хіба третина вернулась додому, прошу уклінно сенат не дати пропасти моїм козакам на сій "каналній" роботі. Прошу не переносити їх на нову роботу (як хоче зробити Вітвер) і не тримати їх до глибокої осени і слюти, а пустити додому в перших днях вересня. Тоді ще лекше буде перевозити слабих, та й здоровим лекше буде, бо їм усім доведеться йти пішки. З слабими і тепер не знаю, що робити і куди їх подіти, бо їх дуже багато; скільки разів прохав, щоб прислали лікарів з ліками, але їх не присилають". Далі Чорняк нагадує про платню козакам за їх тяжку роботу. Заплату було обіцяно, але козаки її не діставали та ще в додаток з сієї заплати хотіли були вивернути залеглисть за р. 1721. Не звісно, чи заплачено козакам чи ні, а звісно добре, що й за сей 2-ий похід вони набідувались не менше, як за 1-ий.

IV.

Але на сьому діло не стало: на початку 1723 року знов прислано наказ вислати до Ладоги п'ять тис. козаків, щоб кінчали канал. Старшим над сією командою настановлено гадяцького полковника М. Милорадовича, що повинен був виступити 1 квітня. На пів дороги козаки мусіли мати свій власний харч, а далі обіцяно їм видавати з магазинів. Так заспокоював козаків Меньшиков.²⁰

Старшина хапала ся зібрати козаків; але діло не ладилось, бо рівночасно з сям треба було вирядити 10 тис. козаків у Терський похід,²¹ окрім того на Україні "постюем" стояли вісім драгунських полків та мекленбургський. Командири сих полків завше вимагали від козаків, аби рівняли дороги та підправляли міські кріпости. Старшина кілька разів писала до Шереметьєва, що міські роботи зупиняють подорож козаків на канал. Чорнуський сотник писав, що капітан Караблін вимагав вислання 1 1/2 тис. душ для міських робіт, і коли сотник не задовольнив його вимоги, то прислав до нього додому 25 драгунів для змушення (ibid). Між тим висилка таки йшла своєю чергою і уряд вимагав виконання наказу. Прикладом того, як тяжко було на сей раз зібрати потрібне число козаків, може бути такий факт: лохвицький сотник писав старшині, що за "убожеством" він не міг швидко вислати козаків, та й тих зібрав тільки, лякаючи ув'язненням.²²

В останніх днях квітня наказано було до Ладоги не

Це символічне зображення квітки зустрічається у вишивці й на писанках Центральної України. Воно поєднує в собі архаїчні геометричні елементи й рослинний орнамент давнього українського мистецтва. Мальва — універсальний модуль-архетип нашого традиційного малярства, інших видів образотворення й витонченого відчуття народом-творцем краси свого світу.

Дивосвіт Марії Приймаченко

Олена Шестакова

Олена Іванівна Шестакова народилася в Івано-Франківську. Закінчила мистецтвознавчий факультет Київського художнього інституту (1976). Провідний науковий співробітник Державного музею українського народного декоративного мистецтва.

Особистість народної художниці з Полісся Марії Приймаченко, її неповторний характер мислення, оригінальне світосприйняття постійно привертають увагу шанувальників її великого щедрого таланту, любителів народного мистецтва. Знайомлячись із творчістю Марії Овксентіївни, намагаєшся розгадати, в яких потаємних куточках глибинної пам'яті художниці, її підсвідомості, народжується чарівний, дивовижний, внутрішньо цілісний "приймаченківський" світ. Образи її творів повертають нас у світ праслов'янської міфології, стародавніх уявлень, вірувань, переосмислених і неначе заново народжених невгамовною творчою уявою народного митця. Разом з тим вони споріднені з усім традиційним народним мистецтвом Київщини — його

обрядами, піснями, орнаментами та колоритом.

Малювати Марія Приймаченко лочала ще в середині 30-х років і відразу впевнено заявила про себе як художниця з особливим світобаченням, аналогів якому немає ні в українському, ні в світовому мистецтві.

Перші її малюнки, невеликі за розмірами аркуші, явили дивовижний світ звірів та птахів, які безумовно стали результатом творчої фантазії дуже вразливої мовчазної дівчини, з глибоким внутрішнім темпераментом, яка виросла серед поліських лісів і боліт, що їх народна фантазія населяє різними міфічними істотами. Вслухаючись у прадавні легенди, пісні, уважно вдивляючись у природу довколишнього світу, вона жадібно поглинає все це і

відтворює його в своїх дивовижних образах.

Поштовхом для такого повного творчого самовияву став приїзд молодої початкуючої художниці до Києва, до центральних експериментальних майстерень, куди її з найталановитішими народними майстрами було запрошено для підготовки Першої республіканської виставки народного мистецтва 1936 року. Саме тут М.Приймаченко вперше відчула себе художницею, побачила, що її улюблене заняття, її малюнки потрібні людям, приносять їм радість, викликають захоплення.

Волею її пензля з'являється цілий світ фантастичних істот, звірів, квітів. Це часто химери незвичайні, небачені за формами та унікальні за кольором. "Чорний звір", "Коричневий звір", "Смугаста корова", "Лікар" (1936).

Коло Маріїних інтересів уже й тоді було досить широке. Від матері вона навчилася вишивати, ліпити з тіста невеликі іграшки. А тут, у Києві, все, що вражало молоду майстриню, відразу ж знаходило моментальне втілення. Так, спілкування з гончарами приводить її до цікавого експерименту в кераміці: розмальовує своїми кумедними звірами вази, тарелі, ліпить скульптуру "Крокодил" (1936).

Малюючи звірів протягом усього життя, вона вражає своєю геніальною неповторністю, створюючи все нові й нові їх образи. Змінюються розміри в плані збільшення формату аркуша та зображення, змінюється кольорова гама, що стає насиченішою: від прозорої акварелі художниця переходить до насиченого кольору гущі, яка народжує повнозвучне, чарівне звучання барв. З'являється ще одна суттєва новація — малюнки доповнюються текстами-підписами, своєрідними поясненнями-приказками, які органічно пов'язуються з зображеннями й відкривають нову грань таланту майстрині.

Характери образів підкреслюються й психологічними характеристиками — Приймаченко вдається до алегорій, наділяє звірів людськими рисами, олюднює їх, засуджує характерні вади людського суспільства: жорстокість, жадібність, егоїзм, агресивність:

Цей звір свариться, а його ніхто не боїться (1984)

*Цей звір позіхає і дружи
ні з ким не має,
Сонце йому не світить,
Люди спасибі не скажуть,
скоро його ізв'яжуть. (1984)*

Марія Приймаченко. "На Україні молоді у ЗАГС спішать". 1989

Марія Приймаченко. "Двоголова леваха". 1990

Марія Приймаченко. "Ця коза своє молоко має, чужого не желає". 1991

Марія Приймаченко. "Марусенька жито жала". 1989

*Цей звірюка зловив горобця
і сміється: А ще дев'ять ізловлю
да буде звірям по два, а то й по три.
Ніколи не хвалися, бо не получится.
(1983)*

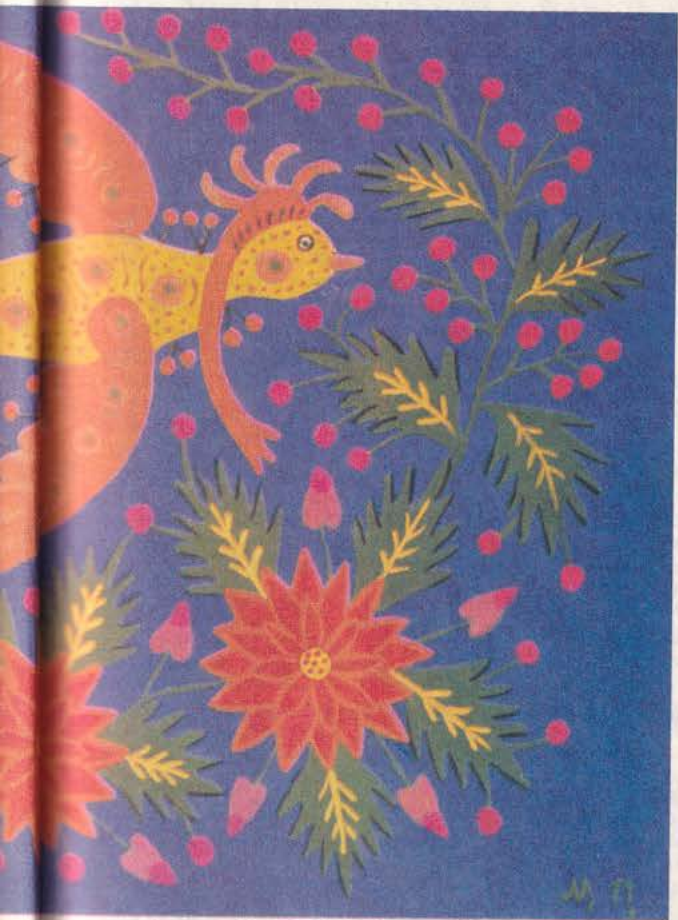
Інакше відчуває художниця образ птаха — споконвічного уособлення добра й щастя, який у численних її творах розкривається щораз по-новому. Птах у М.Приймаченко — це й мати, що пестить своє дитя ("Лісовий птах", 1961), і пам'ять народу про загиблих солдат ("Пісня на могилі невідомого солдата", 1963), і гостинність українського народу, його прагнення життя в мирі ("Голуб миру з хлібом з України", 1963), і любов, яка народжує нове життя ("Павичі", 1970; "Чайка на гніздечку", 1965), і народна туга по загиблих героях Чорнобиля, які своїм життям врятували Україну від атомної катастрофи:

*Галочка літає, свого хазяїна шукає,
А його сліду немає,
розлетівся по всій Україні.
Будуть рости квіточки,
Будуть рвать діточки,
Віночки плести, до могили нести.
Моя могила у небо полетіла.
(Про Валерія Ходимчука,
1986 р. 27 травня)*

Особливе місце у своїй творчості Марія Приймаченко відводить квітам. Яскраві, декоративні, незвичайні за формою й барвами, величні, часом монументальні вони стають дарунками, створеними фантазією художниці на радість людям. А на звороті знову ж таки щирі, зворушливі присвяти, що доповнюють мистецьку суть твору.

Протягом довгого творчого життя Марія Овксентіївна виробила певну композиційну і стильову схему твору. В межах цієї схеми вона створює нескінченні варіанти декоративних, орнаментальних, жанрових та пейзажних композицій. У них щораз по-новому розкриваються велика краса, любов, доброта, що живуть у душі художниці й живлять її творчість.

Марія Приймаченко. "Чайка-Україна у квітах" (Пам'ять про Валерія Ходимчука). 1991

Федір Приймаченко. "Ніжність". 1989

Петро Приймаченко. "Дуже радісна зустріч". 1990

Багато робіт, створених у першій половині 60-х років, увійшло до циклу "Людам на радість", за який М.Приймаченко удостоєна звання лауреата Державної премії України ім. Т.Г.Шевченка (1966).

Особливе образне мислення, оригінальне світобачення відкривається в численних сюжетних творах художниці. Пісенні образи, картини народного життя, свята й трудові будні поетично відтворені в цих композиціях. І мають вони умовно-конкретне місце дії — український багатоплановий пейзаж. Поетичні рядки Приймаченко знову супроводжують їх:

Пам'ять

Тараса Григоровича Шевченка

Гора його і могила,

Пам'ять круті бережки —

то його дружки,

Трава-осока — його музика,

Холодна вода — дівка молода

Шумить і гуде у дорогу йде. (1984)

Всі твори художниці пройнято поетикою традиційного світосприйняття. Звертаючись до фольклору, вона не ілюструє, а немовби заново, по-своєму творить його.

Мистецтво Марії Приймаченко неповторне тільки йому характерною гамою сонячно-яскравих поєднань барв, новизною композиційного рішення й філософською глибиною. Зміст кожного твору розкривається тільки при уважному проникненні в його суть, в особисті міркування художниці "про час і про себе".

Створивши свій стиль, М.Приймаченко збагатила традиційне мистецтво народних декоративних розписів оригінальними формами. В сотнях декоративних орнаментальних і сюжетних композицій вона передала почуття, що живуть у народі — в його піснях, в його думках і казках.

А як продовження животворчого духу Марії Приймаченко — творчість її сина Федора Приймаченка й онуків Петра та Івана, які шукають свої індивідуальні шляхи в мистецтві.

йти, вернути вже посланих і готуватися до походу з Голіциним.²³ Тоді ж П. Полуботок подав цареві супліку, де писав,²⁴ що два Ладозькі та Дербентський походи цілком зубожили козаків, вони позбулись коней, добра, здоров'я, а декотрі навіть життя. Тепер же знову велено вярядити в Терський похід 10 тис. і в Ладозький 5 тис. В Терський похід козаки вже зібрані, а для Ладозького нема звідки взяти, хіба тільки тих, що наготовлені супроти татарських нападів. Окрім того козакам треба виживити 8 драгунських полків та мекленбурзький корпус."

Все се досить виразно малює нам тодішнє невідраднє становище козаків.

1723 р. Пісарев, що управляв будовою Ладозького каналу, був обвинувачений у крадіжці державних грошей, призначених на сю будову. "Шафіров, писав Кампредон 29 січня 1723 р. до кардинала Дюбуа, викладає і подає докази на се, що по загальній думці Пісарев обікрав царя більш як на 800 тис. рублів".

Сей Пісарев дістав за се дімісію зі всіх урядів, йому відібрано всі права і майно і на все засуджено в солдати.²⁵

Після Пісарєва будовою Ладозького каналу управляв Мініх; 1724 р. зажадав він на р. 1725 висилки 24 тисяч чоловіка, щоби покінчити роботу.

З присланої в 1725 р. відомости видно, що при сій роботі було 18 тис. чол. "із полевих і московських гарнізонних полків".²⁶

На 1726 р. Мініх зажадав ще 25 тисяч душ, щоби довершити найважливіші роботи. На се жадання визначено вписати 25 тис. з армійських полків.

На останку, коли і в 1726 році канал все таки готовий не був, і Мініх запитував, яким способом доводити до кінця сю роботу, виданий був указ із Найвищої Тайної Ради — кінчати її самими тільки "вільними" (себто наємниками).

Не обійшлося, звичайно, без протестів з боку самого козацтва, але ці протести виявлялись лише численною втікачкою козаків з походу, і уряд, щоби спинити її, став вживати тяжких кар проти втікачів: їх ловили, били прилюдно батогами і знов відправляли на роботу. Старшина була теж не вдоволенна з сих робіт, бо і їй приходилось разом з козаками нести всі ці тягари. Козаки і старшина вважали таке уживання воєнної сили, "вільних" козаків безправним, противним всім умовам: ся служба не відповідала їх стану, була зневагою для них, — і на примус, до такої служби вони дивились просто як на ламання привілеїв України. Такий погляд виявився багато років пізніше в "наказах" українських козаків. Досить типовим заступником сього погляду являється й автор "Історії Русів". Ось що читаем ми у нього: "Загальну пімсту над Українцями перевів Меншиков, пославши силу війська з великим числом старшини до каналів та ліній біля Ладоги, Сулака та Астрахани, що він повигадував, і там від каторжно-тяжких робіт та недобрих харчів тисячі їх погнали і перемерли, а за повторенням сих робіт за кілька літ загинуло і все організоване військо козацьке. Тих же молодих козаків, що заступили їх місце, було залишено без ніякого догляду, занедбано й усунено майже від військових справ.²⁷ Типовий тут погляд, що уживання козаків до тяжких робіт вважав лихим замислом, підступом на козаків. З сього погляду аналогічним являється лист Орлика до Запорозьців; хоч писаний він 1734 р., але зачіпає ту ж саму справу. От що він писав: "Бажаючи не тільки знесилити, але й заганяти військо запорозьке городове, Москва знайшла для сього спосіб: копання якогось каналу в далекій своїй стороні та будову кріпостей у Персії. І справдивши наказами своїми в такі далекі міста тисячі козаків, одних загубила тяжкими та незвичними роботами, других голодом, третіх потруїла гнилим та прілим борошном, перемішаним з вапном та ящірками. Сподіваюсь, що ніхто, навіть вороги мої, не можуть закинути мені брехню, бо се відомо всьому світові. Та й між вами є багато таких, що зацілїли від катування московського, а на свої очі бачили все те, про що я тепер пишу.²⁸

Автори наведених уступів помилялись тільки в погляді на лихий замір "Москви" — забуваючи, що "Москва" занапашала й свої війська, і що разом з козаками і на Ладозі і в Персії працювали й солдати, й драгуни.

Що ж до всього иншого, то запевне можна сказати, що ці автори писали сушу правду.

Здається, не було жодної більш-менш визначної епохи в житті українського народу, що не вилилась би в народній пісні. Вживання козаків на такі тяжкі і, як вони думали самі, не відповідні їх стану роботи, та сила жертв і втрат, що були сполучені з сим — були справді такою визначною появою в житті козацтва (а пізніше — і всього українського народу), що мусіла відбитися в його пісневій літературі. З сїєї епохи ми маємо багато пісень, але щоби не ухилитись далеко від самої річи, умістимо тут лише одну, що дотичить копання каналу. В козаків одібрано рушницї, їх закуто в кайдани і з лопатами в руках вони повинні йти копати канали.

Ой дали хлопцям широкі лопати
Та послали хлопця молодого
Та канали копати.

Далі малюється тяжка доля і журба козака:

Ой летів ворон та із чужих сторон,
Та летючи кричє,
Ой сидить хлопець та над каналом
Та жалісно плаче.
Ой летів ворон та із чужих сторон
Та летючи в гору крикнув,
Ще ж бо я хлопець, хлопець молоденький
Ой тутечки не привикнув.

Доля козака порівнюється з татарською неволею, він просить батька викупити його з сїєї неволі:

Ой продай же, тату, та вороні коні,
Та викупи мене, хлопця молодого,
Із темної неволі.

Але батько не хоче продати коней і викупити сина.

V.

Ми вже згадували, що рівночасно з копанням Ладозького каналу, Петро наміряв ще розширити границі російської держави на далекім південно-східнім терені перських провінцій.

Похід сей, легкий з погляду стратегічного, показався дуже тяжким і згубним внаслідок декотрих інших обставин. Багато війська згинуло від різних хвороб, від перемучення, від недостачи поживи.

З самого початку походу, 1722 р. судна, на яких виправлений був провіант в Астрахань і далі, показали так погані, що два рази розбивались. 32 судна згинуло. Коні здихали від недостачи корму так, що, як давав звістку в сенат Петро, в одну ніч здохло їх 1700 штук.

Заволодівши Дербентом і заложивши кріпость св. Хреста, Петро зівстав там гарнізони і вертав у Петербург, та сам ледви не згинув в часі морського переїзду.²⁹

В сьому році, коли 10 тис. козаків було вислано другим разом на роботи Ладозького каналу, інші 10 тис., під командою Д. Апостола, були вислані на Сулак.³⁰

1723 р., коли до Ладоги вислано знову 5 тис. козаків, на Сулак зажадано було другим разом 10 тис. на зміну Д. Апостолу і його козакам. 15 лютого вони вирушили туди під командою А. Марковича. В той самий час інші 10 тис. козаків з Д. Апостолом стояли над Коломаком під командою М. Голіцина.³¹

1724 р. ще 10 тис. козаків під командою М. Миловадича було вислано на зміну.³²

Наостанку й 1725 р. вислано було до кріпости св. Хреста ще 2 тис. козаків з Лизогубом, Горленком, Огроновичем в додаток до перед тим висланих (в 1724 р.) козаків.³³

Доперва 1726 р. залишена була висилка козаків до кріпости св. Хреста і замінено трирублевим податком за кожного козака, що перед тим вислано:³⁴ "З українських козаків, яких уживано більш до городової роботи, більше не посилали, бо користі з них мало, а тільки багато з них від тяжкого тамошнього воздуха і нужди умирають". За гроші, що рішено взяти з козаків замість висилки, мали найняти робітників.

Дійсно, з донесення сенату в Верховний Т. Світ видно, які біди терпіли козаки в тому поході і як багато гинуло їх від незвичайної їм і тяжкої роботи та нездорового клімату.

Так з 10 тис. відділу, що 1725 р. прийшов до кріпости св. Хреста, на Сулак, як доносив у Сенат А.

Маркович "від цинготної й іншої тяжкої хвороби упало і було убито всього 5183 чол., ще в Астрахань вислано хорих 874 чол., на Чотирьох Буграх зіставлено хорих 87." По тому при кріпості св. Хреста оставалося 646 чол., і сі віддавна вже "не мають одежі, обуви і інших речей "харчевих", крім розданого хліба". Маркович просить пустити його з тими нужденними останками його відділу додому.

Далі, з 5 тис. відділу, висланого 1725 р. з Милорадовичем, уже в Астрахані показалося при численню тільки 4230 душ. Вони вернулися по домах аж у 1726 р., всього числом 895 душ.³⁵

Еропкін, що був ніби головним шефом над сими командами, писав, що всі козаки "кіньми дуже слабо стоять", що від них годі сподіватись "кінної служби", вони ослабли. На наказ виступати в похід з тою командою по першому жаданню Румянцева, Еропкін писав, що після всіх трудів походної і караульної служби багато коней пало, "і вся моя нерегулярна команда в дійсности не існує: по перше — безкінна, по друге — уживається до роботи; і тепер ніякого діяльного кроку против неприятеля з нею не можна зробити, а коли й коні всі були в цілості, то ся моя нерегулярна команда проти неприятеля без регулярної і тисячкою против ста стояти не буде... і коли тут роботи городові і греблі покінчатся, то вся моя команда дармо буде провіянт їсти".³⁶

Правда, не самі тільки козаки збувались життя і майна в сім поході. Уже 1723 р., себто рік після початку походу, завоювання Дербенту і кріп. св. Хреста коштувало державі 15 тис. коней, 4 тис. регулярного війська, не числячи далеко більше козаків, і мільони рублів.³⁷ Один Перс говорив Кампредону, французькому послу при Петербурзькому дворі, що чужосторонці зовсім не можуть жити в Гилянні внаслідок кліматичних обставин, задля чого "ціла тамошня мужеська людність ослаблена, і лише жінки заходяться коло рису (рижу) та шовкових червів".³⁸

От що писав прилуцький полковник Галаган в Війс. Ген. канцелярію, що жадала від нього звістки, скільки умерло козаків у походах Ладозьким і Терковським, скільки позіставалося в дорозі хорих і ослаблених: "Вертаючися з минулого Терковського походу, ми зіставили в кріпості при ріці Астрахані 196 чол., 160 хорих в станиці Курдюковій, а в Астрахані 213 хорих. На морю утонуло 41 чол. Так що, поки дійшли ми до Астрахані, умерло 350 чол. Коли ж добралися до Царицина, то там (також з Донських і Слободських сотень) дуже багато мусіло зістатися з причини сильних хороб. Та скільки і де їх зісталось, про се звістки нема, бо сотні йшли не всі разом, а тільки сі, що могли, водочучися от аби-як. І коли числяли, то раховали лишень тих, що були присутні, а не тих, що були відстали. Ті, що відставали, часом знову доганяли полк, і коли могли йшли, а не могли — знову зіставалися відотхнути, а багато й умирало там, де зустрічали їх хороба і смерть. І коли б хто навіть і захотів узяти таких і підвезти, то се було неможливо, бо козаки самі не мали чим їхати: часть коней було взято в армію, інші пропадають від шкідливої трави, так що ми насилу добрались до України на волах. Добравшись туди, ми зараз казали тим, у кого були в сім поході брати, сини або рідня, їхати туди, де вони позіставались. Так що одних вернули, інші, наколи вже померли — то померли, а багато козаків і до сього часу не повернуло.

Що до Ладозького каналу, то з 411 козаків прилуцького полку, що ходили туди минувшого 1721 р., вернулось 316, а померло 95".³⁹

Після всього вище згаданого, певно не покажется побільшеною сумна картина, нарисована автором "Історії Русів" про сей нещасний похід. Розказуючи про те, що похід сей був дуже легкий "щодо военных діл", він каже, що він показався погубним і тяжким "з причини положення тамошньої землі, її гір і скал, а найбільш з причини сухого (?) й горячого клімату... війська вертались звідти в дуже тяжким стані, без коней і провіянту, з видом зісхлим і подібним до єгипетських мумій, і багато більша часть їх перемерла й розгубилася в скалах і проваллях гірських".⁴⁰

Відгомін про бідування в сім поході і про ужиття

козаків для копання там каналів також стрічаються в нашій народній поезії.

Ось як представляється Сулацький похід і стояння на р. Синюсі:

Ой понад річкою понад Синюхою
Та терни погоріли —
Гей вже ж наші, наші сіромахи
Без харчів помарніли.
Ой понад річкою, понад Синюхою,
Та зацвіли ожини:
— Гей подай, батьку,
Подай перемену.
— Ой не моя воля, та миліі браття,
Перемену давати,
Гей просіть собі в пана воеводи
Та дорожньої плати!
Ой обізався козак молоденький
Воеводи за плату:
— Ой набили на ноги кайдани
Дали в руку лопату —
Ой послали на вишню роботу
Та канави копати... і т.д.⁴¹

В ряді інших, більше зложених причин, такі зневажливі відносини до козаків, безнастанне уживане їх на різні роботи, походи, не могли не відозватися згубно на їх стані економічним. Вони нищили їх; козаки бідніли, меншали числом і все в меншій та меншій мірі могли повнати козацьку службу.

Ми наводили вище письмо Орлика до Запорожців і погляди автора Історії Русів на се вживання, незаконне на їх думку; а тепер послухаєм, як дивилися на се діло чужосторонці.

В меморіалі Ледрана "про доходи царського скарбу" розказується між иншим: "Цар має зі своїх підданих инші вигоди, не менше значні (як грошові й натуральні податки), що вповні заступають йому готові капітали, бо в Росії їх уживають на те, на що в інших сторонах треба грошових капіталів. Сюди належать перед усім т. зв. контрибуції, себто достарчання людей підданими його П. В., особливо козаками і Черкасами"... І далі: вони зобов'язалися зі своєї сторони (після прилучення) доставити цареві 60 тис. корпус кінниці кожного разу, на коли він потребує.

Але тепер, коли цар організував свої власні війська регулярні, а козаки не приносять такої користі, він у них старається потику відняти всі їх привілеї, свободу від всякого роду накладів і податків. Він (цар) поставив собі метою, не нищачи козаків, ослабити їх. Тепер вони вже не в стані виставити більше 30 тис. кінних... в їх стороні збудовано тепер дві кріпости і розміщена в гарнізоні майже вся російська кавалерія. Козаки обов'язані також доставити безплатно поштових коней всім особам, що їдуть за паспортами і скоро у них збираються завести державні шинки, що існують в цілій державі. Се — зруйнує Україну, якої давніша людність й без того вже зменшилась наполовину через те, що її змушували замість солдат ставити людей на роботи в Петербурзі і на Ладозьким озері, де їх дуже багато погинуло".⁴²

З легкої руки Петра Великого, що так широко користувався задурно народною силою задля урядових мет (государственного интереса), і инші його наслідники робили те ж саме; так велось майже через усе XVIII століття. Навіть і в тих випадках, коли за працю робітникам платили, все-таки се була не вільна, а примусова праця; се була урядова повинність. І з сього погляду вона являється характерною рисою державної господарки минулого віку.

Приклади подібного уживання горожан у публічній роботі знаходяться в історії майже всіх західно-європейських держав і являються характеристичними для епохи панування натурального господарства. Але ще більше подібних прикладів можемо найти в історії Сходу, де індивідуальність віддавалася на жертву не тільки "високим інтересам", але й капризам своїх володарів.

ДОДАТОК

Відомість сотні Кременчуцької, колике число ходило козаків до Ладogi на каналну роботу і як много їх од нужди померло; много теж, оттуда повернувшись, пооставалося хорих і в яких городіх великоросійських і якую

иміють утрату в конях, в оружжю і в інших річахъ, будучи при великій нужді на харчъ, і хто що в себе міль — продаючи безцінне: тоє все ниже приложеній реєстръ окажуть.

Когда рушили з домовъ до Ладоги, было изо мноу, Гавриломъ Иляшенкомъ, сотникомъ, товариства сотні Кременчуцкой 54. С того числа перво померъ Денисъ Самуленко там же на каналной работі. Другой Хв. Левченко померъ, когда повернулись къ домамъ. Перво ж хоримъ остался Семень Куценко подь селомъ Голеницевимъ. Тот же Семень, при нужді будучи, міль рушницу ціною чотири рублі, а продалъ за полкопы. Знову тежъ осталось два хорихъ козаковъ Яцко Воленко и Якимъ Доценко у Ярополци; тот же Якимъ міль рушницу ціною 3 копы і онъ при нужді продалъ за вусемъ шаговъ.

Тутъ тежъ подь совістю по самой истині и тоє обявляемъ: много идучи отъ Ладоги къ домамъ попродалисмо кони безцінне, будучи при нужді, для чего і тоє все ниже сего реєстръ ознамуеть. — Первое міль сотникъ коня ціною копъ 20, и онъ при нужді продалъ того коня з хомуту и з коврою за вусемъ копъ безъ гривны. Тимко Курка з товариствомъ мѣли кони 3, ціною 30 копъ, и продали при нужді вси трое за 10 копъ. Мартинъ Поясокъ с товариствомъ самъ пять мѣли коня ціною за 6 копъ і тотъ в нихъ здохъ з нужди. Матвій Мырилко с товариствомъ самъ пять мѣли коня ціною за шість копъ, и тотъ в нихъ здохъ з нужди. Панько Циценко міль коня 19 копъ и при своей нужді продалъ за 7 гривень. По семъ боку села Нідрова якобы з 3 верси напали насъ ямичи разбоємъ и отняли у сотника коня из сідломъ и кожихъ волчій, покритій зеленою китакою.

Такъ тежъ и тоє истенні обявляемъ: много оружжа и одежи попродалисмо безцінне, міючи превеликую нужду на харчъ, идучи отъ канали городами великоросскими, и хто именно що продалъ тоє значится ниже сего:

Олексій Семенко чрезъ 3 дні не иль, понеже ні в кого не випросиль, і також ради нужди якую міль ручницю ціною копъ шість, и онъ продалъ у Калужі за таларъ. Андрушко Досінченко тежъ з голоду — міль ручницю ціною пять копъ, и онъ продалъ въ Вишньому Волочку за полкопы. Грицко Келебердяненко міль ручницю ціною за 10 золотихъ, а при нужді продалъ за копу... міль жупанъ ціною копъ шість, а при нужді продалъ за 4 золотихъ. Игнатъ Коротенко міль жупанъ ціною за 10 золотихъ, а при нужді продалъ за полталаря. Иванъ Богомоленко міль жупанъ ціною 10 копъ, а при нужді продалъ за 3 копы. Иванъ Курка міль жупанъ ціною за 5 копъ, а при нужді продалъ за чотири золотихъ. Пылипъ Курка міль жупанъ ціною за 5 копъ, а при нужді продалъ за полчварти золотого. Яцко Воленко купьль былъ ярмолку за сімъ золотихъ, а при нужді продалъ за копу.

Так ті жъ и тоє под совістю по самой истині обявляемъ, якую имѣлисмо нужду въ маршу, трахтуючи до Ладоги чрезъ городи великороссійскіе.

Понеже когда ишли мы городами украинскими, то поволно намъ было, где ночлігъ приспѣеть, по господахъ становитися ради зимной поры и тяжкихъ моровъ; такъ тежъ конемъ и воламъ сіна или соломи для корму не зборонно было взяти; и сіє намъ доволствіє тилко до Сивска было; а когда пришлисмо к Сивску, то якъ намъ самымъ, такъ тежъ конемъ и воламъ нашимъ стала великая нужда таковихъ причинъ, же самыхъ насъ у господи на ночь нігде не пускано, а сіна или соломи для статку нетилко якъ у поході людемъ служившимъ неможно было взяти, але и купити по настоящей цени невозможно было, поневажъ в насъ у двое за пудъ сіна ціни правять, а не такъ якъ промѣжъ собою продають и купують. И того ради мы на крѣпкихъ морозахъ по улицахъ безъ катиръ ночуючи барзе повимерзали, а кони и воли безъ звичайного корму весьма знеможіли. Еднакъ же поколь ставало в насъ взятихъ з дому денегъ, то люблю и не по надлежащій цѣні, кормъ конемъ и воламъ своимъ покупалисмо, то потоль и статокъ нашъ маленко держался; а когда не стало в насъ домашнихъ денегъ и незашо было купити сіна или соломи, въ тотъ часъ яко коні такъ и воли стали здихати. Отъ того время еще до Гомля намъ нужда стала, що самы великими снігами піши машруючи, многожды весьма вимогалися, а правянятъ, котрій мілисмо з домовъ задля самыхъ себе, и томужъ нужному своему статку муслисмо помагати и шлеямы тягти; в если хто з насъ и знеможівъ, то и того тимъ же худимъ статкомъ и самы шлеямы томужъ статку помагаючи подвозилисмо; которая намъ и статку нашему нужда была чрезъ всю Комарицкую волость до самой Калуги. А якъ мынули Калугу, то якъ намъ козакамъ, такъ тежъ и статку нашему (которого вже в тотъ часъ мало осталося) повулнѣше стало, понеже отъ его превосходительства его млсти господина генерала графа Кантакузына вмѣсто конуевъ приставленни намъ были драгуны, которіє где либо прилутася ночлігъ, кватири намъ отвожовали; при нихъ же драгунахъ

свободніше и статку было корму покупати, и такъ намъ до самого Новгорода удобнѣши путь былъ. И оттуду скоро пришлисмо до канали и стали на работі то заразъ козаки (едно отъ далекопутной зимной непогодной дороги, другое — же идучи дорогою гроши потратили и на каналі нічимъ имъ было оживитися) стали недужатися, отъ якової болѣзни иніє поумірали, а иніє недужіє поставалися, яко вишшепѣсанній реєстръ показуеть. Сіє все више писанное по истинной правді обявляемъ и подписуемъ именамы: Гаврило Иляшенко сотникъ, Хведоръ Голінка атаманъ городовой, такъ тежъ атаманя куренное будучое на каналной работі: Данило Волошиненко, Тымко Курка, Мартинъ Поясокъ и все товариство на каналной работі будучее, жителі кременчуцкіє, и ведлугъ лучшаго віротія печатію городовой ствержаемъ."

Харківський історичний Архів, Акти Малоросійської Колегії № 1637.

¹ Див. М. Костомаров "Рус. Історія въ жизнеописаніяхъ" т. IV, сс. 549, 551.

² *ibid.* с. 572, а также Миллюкова "Государственное Хозяйство при Петре I" сс. 149, 344, 344.

³ *ibid.* с. 609, 625 і Миллюкова "Госуд. Хоз. въ Россіи при Петре I" сс. 440, 453, 508 1710—11 р.; в канцелярії до справ міських збирано щорку більш як 200 тис. рублів.

⁴ Миллюков сс. 177, 270, 271.

⁵ *ibid.*

⁶ Сборникъ Русскаго Историческаго Общества т. 40, с. 426 і далі.

⁷ Див. Сб. Р. И. О. т. 40, с. 457.

⁸ Див. "Черниговская летопись (вид. Київ. Старини) с. 99; "Краткое Описание Малороссіи". ст. 303; Ригельмана "Летописное пов. о Малой Россіи" ст. 113; Б. Каменський т. II 1716 р. сс. 47, 48.

⁹ Див. Сб. Р. И. О. т. 40 с. 209, депеша Лави до аббата Дюбуа, 22 груд. 1720 р.: Росказують, ніби 15 тис. чоловік, що працюють при копаню давно вже початого, для обходу небезпечного Ладозького озера, каналу, зміцнитися 20 тис. робітників, щоби скінчити канал за сею допомогою.

¹⁰ Див. Черниговская летопись с. 99; Ригельман сс. 115—116; Я. Маркович "Дневная записки" вид. К. Старини, р. 1721; Маркович "Исторія М. Россіи" т. II с. 556; Бантиш Каменський т. II с. 59.

¹¹ Див. Харківський історичний Архів, Акти Малоросійської колегії № 1637 (в тексті ми наводимо зміст, а оригінал подаємо в додатку).

¹² Див. Київська Старина 1890 с. 99.

¹³ Бантиш Каменський т. II с. 59.

¹⁴ Див. Діарушъ Н. Ханенка 1722 р. 11 марта.

¹⁵ *ibidem* 1722 р. квітень.

¹⁶ *ibidem* марта 12.

¹⁷ *ibidem*.

¹⁸ Київська Старина. 1884, X: "Спецификація полку Гадяцкого", подав Д. Багалій.

¹⁹ Київська Старина. 1884, Y: поясненне полк. Чорняка в справі роботи козаків на Ладозькім каналі; ми подаємо тут зміст сего цікавого документа; Чорняк писав сю записку, щоби виправити себе і козаків від закидів неробства та непорядности.

²⁰ Харківський іст. Архів, Акти М. К. № 8539.

²¹ Въ томъ же 1723 г. з весни другимъ разомъ 10 т. войска малорос. с командіромъ А. Марковичемъ, полк. Луб., на Сулакъ пошлі і тамъ на той реке плотину зділали, фортецу укрѣпили — див. "Краткое Описание Малороссіи". с. 303.

²² Див. "Дневная Записки" Я. Марковича, с. 13, 14, 15, 27.

²³ Див. Харк. Іст. Архів № 8539.

²⁴ Див. "П. Полуботокъ" Київ. С. 1890. XII с. 531.

²⁵ Див. Сб. Р. И. О. т. 49 с. 293, 299.

²⁶ Див. Сб. Р. И. О. т. 63, с. 28 і т. д.

²⁷ Історія Русовъ с. 222.

²⁸ Київська Старина, 1882, VI, с. 113.

²⁹ Див. Сб. Р. И. О. т. XI, с. 497.

³⁰ Див. Б. Каменський т. II, с. 63.

³¹ Того ж року Г. М. Матюшкина вислано в Дербент з 14 тис. військомъ. Див. Сб. Р. И. О. т. XI, с. 351.

³² 9 лютого 1724 Кампредон писав до Де-Морвиля: на границі Турції розміщено під командою М. Голіцина коло 60 тис. чоловіка; 25 тис. тепер в Персії під командою Матюшкина, 17 тис. на Ладозькім каналі під командою Мініха — усього 118 тис. чоловіка. Див. Сб. Р. И. О. т. 52 с. 159—160.

³³ Див. Б. Каменський т. II с. 78—80 і Ригельмана Летописное повествованіє с. 116.

³⁴ Б. Каменський с. 81, Ригельман с. 121, Харківський Іст. Архів, Акти М. К. № 867.

³⁵ Див. Сб. Р. И. О. т. 55 с. 149, 150—180.

³⁶ Див. Сб. Р. И. О. т. 55 с. 184.

³⁷ Харківський Іст. Архів, Акти М. К. № 10425.

³⁸ Сб. Р. И. О. т. XI с. 526.

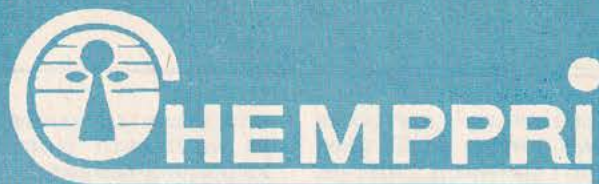
³⁹ Див. Харківський Іст. Архів, Акти М. К. № 30782.

⁴⁰ Історія Русовъ с. 227.

⁴¹ Драгоманов. Політичні пісні.

⁴² Сб. Р. И. О. т. 40. с. 449, 450—452.

НАШ СПОНСОР:

В/О "ПРИДНІПРОВСЬКИЙ ХІМІЧНИЙ ЗАВОД"
Досвідчений та знаючий свою справу партнер

Фірма "СНЕМППРІ" має 20-річний досвід виробництва й збуту іонообмінних смол та адсорбентів спеціального призначення. Наша продукція широко використовується в різних галузях промисловості й виявила добрі експлуатаційні властивості. До виробничої програми фірми входять:

- * Сильноосновні аніоніти
- * Слабоосновні аніоніти
- * Сильнокислотні катіоніти
- * Адсорбенти "Поролас"

Хімічні та фізичні властивості названих сорбентів можуть бути модифіковані за специфікацією споживача.

Характерні особливості наших сорбентів:

- * висока механічна міцність на стирання в набухлості стані;
- * висока хімічна та осмотична стійкість;
- * можливість використання в процесах сорбції з пульпи;
- * тривалий термін служби при високих гідродинамічних навантаженнях;
- * стійкість до отруєнь органікою та сполуками кремнію.

Сфера використання:

- * добування урану, молібдену, вольфраму, ренію, золота, срібла, галію, скандію, міді, рідкоземельних елементів при переробці рудної сировини та концентратів;
- * водоочистка для енергетики;
- * очистка цукрових сиропів;
- * біотехнологія (сорбція вітаміну В-12, антибіотиків);
- * очистка стічних вод від хрому (VI), міді, берилію, ціанідних комплексів кольорових металів та ін.;
- * очистка стічних вод та газових викидів до санітарних норм від органічних забруднень (хлорорганіки, летючих, водорозчинних та нерозчинних у воді вуглеводнів, отрутохімікатів).

Ми можемо запропонувати Вам рідкі іоніти — селективні екстрагенти для розділення рідкоземельних елементів з отриманням оксидів високої чистоти.

Висока професійність та культура виробництва в поєднанні з найновішими досягненнями науки й техніки забезпечують бездоганну якість продукції фірми.

Для одержання додаткової інформації просимо звертатися за адресою:

322360, Україна
Дніпропетровська обл.
м. Дніпродзержинськ
вул. Ленінградська, 179
В/О "Придніпровський Хімічний Завод"
Телефон: (05692) 3-00-43, 3-32-82
Факс: (05692) 3-00-43, 3-32-82
Телетайп: 349108 "АЛМАЗ"

OUR SPONSOR:

P/U "PRIDNEPROVSKI CHEMICAL PLANT"
Is a partner with a great experience

The firm "СНЕМППРІ" has twenty years experience of produce and sales promotion ion-exchange resins and adsorbents. Our product is wide used in different branches of industry and demonstrate a great exploitation properties.

The production program include:

- * Strongbasic anionites
- * Weakbasic anionites
- * Strongacid cationic
- * Adsorbent "Porolas"

Chemical and physical properties all sorbents are able modify of consumers specification.

The basic properties of our sorbents are:

- * high mechanical strength to attrition in swelling state;
- * high chemical and osmotic stability;
- * it is used in the processes of pulp sorbtion;
- * useing over a long period of time in the high hydrodynamic loades;
- * stability to poison by organic and silicon compound.

The field of application:

- * uranium, molibdenium, tungsten, rhenium, gold, silver, gallium, scandium, copper, rare earth elements recovering attached to ore raw material and consenrat
- * water purification for power engineering;
- * sugar syrup purification;
- * biotechnology (sorbition of vitamin V-12, antibiotics);
- * waste water purification from chromium (VI), copper, berrilium cyanide complexes, non-ferrous metal etc.;
- * waste water purification and gas blow-out from organic impurities to sanitary limits (chlororganic, volatile and non-soluble in water hydrocarbon and chemical weed-killers and pest-killers).

We are able to offer you liqued ionites-selectional extraction for separation rare-earth element with recovering oxid high purity.

Great professionalim skill and production effeciency with the modern achievement science and engineering composing are guaranteeing highly quality of our product.

If you interested in of our product you can take additional information.

Our address:

179 Leningradskaya str.,
Dneprodzerzhinsk
Dnepropetrovsk region,
UKRAINE
P/U "Pridneprovski chemical plant"
Phone: (05692) 3-00-43, 3-32-82
Fax: (05692) 3-00-43, 3-32-82
Telex: 127421 "ALMAZ"

З попереднього циклу
Змішання виходить
Життя на позаполярний
рівень, Дух звільняється
від речовинної
множинності Світу й
реалізується в Слові. Сло-
во — плід духовних
зусиль, духовний протоза-
родок Світу. Енергію Сло-
ва знаменує Світлоносний
Хрест із загнутими в
рухові за Сонцем проме-
нями, а напрям руху тут
задає духовна первина,
що силою світла
організовує речовинну
сферу. Символ "Слова
поєднує в собі знаки всіх
попередніх ступенів Тво-
рення Світу, адже Слово
— наслідок природно-ду-
ховного визрівання людсь-
кого життя. Істинне
Слово — плід
просвітленої душі й
цілісної міфо-релігійної
свідомості. Слово як ду-
ховне зерно — носій ген-
ної пам'яті етносу.
Модульний знак-архетип,
що асоціюється із склад-
ною структурою Слова,
знаходимо на ритуальних
предметах орійської /се-
редньотрипільської/ доби
української культури
/близько 5600 років то-
му/.

До відкриття Університету "Києво-Могилянська Академія"

Петро Нестеренко

Петро Володимирович Нестеренко народився в с. Костянтинівка на Кіровоградщині. Закінчив мистецтвознавчий факультет Київського художнього інституту (1985). Автор численних публікацій у періодиці з мистецтва малої графіки, реставрації іконопису; готує до друку книжку про український екслібрис.

ДОЛЯ КНИГ І КНИГОЗБІРЕНЬ:

РОЗПОВІДАЮТЬ МАРГІНАЛІЇ

Гортаючи старі видання, час від часу натрапляємо на титульному аркуші або форзаці розгонистий підпис власника книги. Одразу відчуваємо, немов теплом повіяло, духовно близькою стає зовсім невідома людина. Скільки існує книга, стільки й супроводжують її різноманітні записи на полях — маргіналії...

В усі часи вважалося, що вкрати книжку чи не повернути її господареві — не гріх. Через це віддавна було вироблено особливі засоби проти книгокрадів. Колись у бібліотеках Західної Європи найцінніші книги приковували до своїх місць ланцюгами. Та один з найцікавіших засобів широко практикувався в Україні. На полях книги чи на початку її писали міцне закляття, або й лайку супроти того, хто хотів би книжку привласнити. Зразки таких написів надібуємо в книжці цікавих фактів з історії української літератури "Із вершин та низин" Валерія Шевчука: "Хто хотів би цю книжку віддалити з цього Місця, той буде мати зі мною справу перед Божим судом"; "Хай ця книга перебуває в цій церкві вічно, а хто її візьме, хай буде проклятий, хай буде засуджений на невгасимий вогонь і хай точить його невисипущий черв'як". А на

рукописові XVIII ст. є навіть такий двовірш:

Хто би мав сю книгу вкрати,
Тому сім літ свині пасти.

Незважаючи на закляття, книги все-таки крали: нові їх власники, щоб зняти з себе закляття, старанно вишкрібали чи виривали "страшні" написи.

Тяжко берегти книги в усі часи — вони гинуть у пожежах війн, від невігластва. Їх палили й возами скидали в Дніпро, забороняли й накладали анафему (1690 року на "Требник" П. Могили). У 1627 році судили "Учительное Евангеліє" Кирила Ставровецького, бо в цій книзі ніби "сыскались многие ереси и супротивства", осудили й інші твори просвітителя. Так загинуло безліч українських книжок, які знаємо з самих назв.

За довгу історію свого існування окремі видання й цілі книгозбірні часто змінювали своїх власників, а з ними й місце знаходження. Про це свідчать численні написи на старовинних книжках. Взяти хоча б "Апостол" з фондів Дніпропетровського історичного музею ім. академіка Д.І.Яворницького. Нагадаємо, що тираж видання 1574 року — 3 тисячі примірників — надто великий на ті часи. Дмитро

Герб Гедеона Балабана ("Службник". Друкарня Федора Балабана. Стратин)

Іванович добився у Синоду дозволу на огляд старовинних церков Катеринославської Єпархії та на відбір для експонатів музею художньо-історичних цінностей. Серед 132 рідкісних стародруків Яворницький придбав "Апостола" та "Острозьку Біблію", видану Іваном Федоровим 1581 року. "Апостол" надійшов із Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря Новомосковського повіту, що славився багатими внесками запорозьких козаків. А туди книга потрапила з Межигірського монастиря під Вишгородом. Багато нерозгаданого таїть славнозвісне Межигір'я. Під час спорудження урядових дач (у зв'язку з перенесенням на початку 1934 року столиці республіки з Харкова до Києва), під двоповерховим корпусом монастирських келій було виявлено чималі підвал, заповнений старовинними книгами у шкіряних палітурках. Їх там і замурували... Які ж книги могли зберігатися в тайнику монастиря? Передусім — козацькі документи та літописи. Адже протягом кількох століть Межигірський монастир був духовним центром запорозького козацтва. Тут влаштували "шпиталь" для хворих і поранених запорожців, тут поховано відомих історичних діячів, згадаймо хоча б Семена Палія (Гурко).

Запорозькі козаки вкладали чималі кошти в цю обитель, постачали її коштовним начинням. У монастирі зберігали багатющі запорозький архів.

Крім того, за монастирським статутом, тут мав бути обов'язковий набір літератури, необхідної для внутрішнього життя обители, куди входили так звані "четьї" книги. Ця бібліотека почала складатися з моменту заснування монастиря грецькими монахами, які прибули до Києва разом з князем Володимиром із Херсонеса (Корсунь), де він хрестився. Особливо зростає роль монастиря після знищення польсько-шляхетськими військами під час придушення селянсько-козацьких повстань 1664—1665 років Трахтемирівського (Зарубського) монастиря, який був шпиталем українського реєстрового козацького війська з 1657 до 1660-х років. З 1775 року до Межигірського монастиря приєднано Самарський Пустинно-Миколаївський військовий монастир Запорозької Січі. Можна висловити припущення, що з ліквідацією цих монастирів до Межигір'я надходили й їх книгозбірні. Є згадка, що у XVII столітті видатний просвітитель та вчений, ректор Києво-Могилянської Академії Інокентій Гізель заповів своє колосальне книжкове зібрання Межигірському монастиреві.

Цілком ймовірно, що сюди могла надійти й бібліотека Ярослава Мудрого, яка безслідно зникла

після татаро-монгольського нашествия в 1240 році. Після смерті Ярослава у Вишгороді, де він працював над зводом законів Київської Русі — "Руською правдою" і користувався для цього частиною своєї бібліотеки, ці книги могли потрапити до Межигір'я. Колись патріарх всієї Русі Іоаким послав у подарунок монастиреві книги, супроводжуючи їх словами: "У прирощення до спадщини Ярослава". Чи не вказує ця зафіксована у дарчому листі фраза на те, що патріарх знав про наявність книг Ярослава у монастирській бібліотеці?

Межигірський монастир спіткала доля Запорожжя. Після ліквідації Січі, згідно з указом Катерини II від 10 квітня 1786 року, монастир скасували й перенесли до Таврії. Нещодавно у Краснодарському архіві виявлено частину бібліотеки Межигірського монастиря та кілька документів, що висвітлюють її долю після ліквідації обители. Серед книг, що належали колись монастиреві, — "Євангеліє" із записом останнього запорозького кошового Калнишевського. А запис у Євангелії, видрукованому 1634 року в друкарні львівського майстра Михайла Сльозки, свідчить, що книга ця Межигірської бібліотеки, а до того належала січовій Покровській церкві, куди її передав запорозький полковник Євстаф Гоголь. Його й поховано в Межигір'ї, що засвідчено ще одним записом на берегах Євангелія. До речі, в тому записові стисло викладено весь життєвий шлях запорозького полковника до того часу, як він упокоївся в межигірській обители.

А ось ще одна історія. "Сия книга Апостол есть монастиря Львівського преподобного отця Онуфрія пустинножителя иде же друкарь ея есть погребении року божого 1583 дня 5 декабря..." Цей запис зроблено у XVIII столітті по нижньому полю перших аркушів, а також на звороті фронтисписа "Апостола" із зібрання книг Онуфріївського монастиря, що зараз зберігається у відділі рідкісних книг Львівської академічної бібліотеки. В цій же книзі зафіксовано й цінне повідомлення про дату смерті і місце поховання Івана Федорова: "... яко же свидетельствуется его надгробок во церкви святого Онуфрия, знайдующийся пред алтарем пресвятыя богородицы". Закінчується запис словами, що автор на власні очі бачив надгробну плиту, яка не збереглась до нашого часу. В книжці зображено герб першодрукаря — видавничу марку Івана Федорова, яку автор запису власноручно змалював з надгробку. Близький за рисунком знак надруковано і в кінці "Апостола" 1574 року. Друкарським

Герб Розумовських. Гравюра Григорія Левицького (Михайло Козачинський. "Філософія Арістотелева". 1745. Львів)

Герб Лазаря Барановича ("Тріодь цвітна". 1685. Друкарня Лазаря Барановича. Чернігів)

Герб Корецьких. (Кирило Ставровецький. "Євангеліє учительне". 1619. Друкарня К.Ставровецького.. Рохманів)

знаком зацікавився фахівець з геральдики В.К.Лукомський, який 1935 року опублікував статтю "До питання про походження роду Івана Федорова". Висновок його був несподіваний і однозначний: друкарський знак — це шляхетський герб білоруського роду Рагоза. В геральдиці він має спеціальну назву — "Шренява". Цікаво, що сам Іван Федоров ніколи не згадував про своїх славних родичів.

Важливу роль у тогочасному культурному житті відігравали Братські школи Києва та Львова, якими опікувалися найвидатніші діячі України. Тяжко поранений під Хотиним Петро Сагайдачний заповів своє майно й бібліотеку цим школам.

Для формування книгозбірні Києво-Могилянської Академії багато зробив Петро Могила. Незадовго до смерті він, колишній вихованець Колегії-Академії, заповів їй "усю свою бібліотеку, яку збирав протягом усього свого життя". До її складу входили також книги, заповідані йому Й.Борецьким і Т.Земкою. Всього Могила передав Колегії 2130 вітчизняних і зарубіжних видань. Чимало книг подарували академічній книгозбірні й професори Академії.

Від часів гетьмана Мазепи з військового козацького скарбу на Академію йшло щорічно 200 карбованців, тоді як від Москви — 50. Саме завдяки його заходам стала Могилянська Колегія Академією. Гетьман був великий книголюб і меценат тогочасних видань, мав у Батурині власну добірну бібліотеку. Мазепа обдаровував цінними виданнями книгозбірню Києво-Могилянської Академії; те ж саме робила і його мати — ігуменя Київського дівочого Вознесенського монастиря Марія Магдалена. Лубенський монастир одержав від гетьмана два прегарно видані "Євангелія"; переяславська кафедра при Вознесенському монастирі — славнозвісне "Пересопницьке Євангеліє" (зберігається в Центральній науковій бібліотеці ім. В.І.Вернадського АН України в Києві).

До найосвіченіших людей гетьманської України належав соратник Івана Мазепи Пилип Орлик. Ще студентом Києво-Могилянської Академії він започаткував знамениту книгозбірню, більшу частину якої спіткала у жовтні 1708 року трагічна доля цілого Батурина. А ті дорогоцінні книги, що Орлик захопив із собою, загинули десь під Переволочною. Його син Григорій зберіг рукописний каталог бібліотеки Орлика, датований 1738 роком; зараз він зберігається у французькому замку родини Дентевілів.

В середині XVIII століття бібліотеку Києво-Могилянської Академії, що нараховувала близько 18 тисяч книжок і манускриптів, упорядкував Рафаїл Заборовський. Вона комплектувалася упродовж двох століть і являла собою унікальне зібрання світового значення, з її фондів формувалися й поповнювалися багато бібліотек України, а саме Переяславської, Чернігівської та інших колегій.

До нашого часу бібліотека не збереглася. Найбільше вона постраждала від пожеж. Так 1780 року згоріло біля 9 тисяч томів, у 1811 — біля тисячі. Вцілілі рукописні й друковані фоліанти академічного книжкового зібрання зберігаються зараз у Центральній науковій бібліотеці ім. В.І.Вернадського. На деяких з них можна побачити автографи професорів Академії, відомих діячів минулого. Ці книги — живі свідки величі Києво-Могилянської Академії.

Саме завдяки Києво-Могилянській Академії збереглася унікальна пам'ятка давньоукраїнської культури — "Слово о полку Ігоревім". У рукопису, зробленому зі списку XVII ст., "Слово..." зберігалося в бібліотеці вихованця Києво-Могилянської Академії Івана (Юїла) Биковського, "мужа просвещенного и любителя словесности". 1795 року його бібліотеку придбав збирач давньої літератури А.І.Мусін-Пушкін. В одній із книг і зберігався безцінний рукопис "Слова о полку Ігоревім" (під назвою "Хронограф").

Микола (Ніко) Марр

ЯФЕТИЧНІ ЗОРІ НАД УКРАЇНСЬКИМ ХУТОРОМ

(Бабусині казки про Роху — Красне Сонечко)

Ні для кого не таємниця, які у нас побутові од відживаючої, але гай-гай! далеко не віджилої старовини успадковані погляди на кавказькі народи. Це ж мало не напівдикуні. Менш за все це таємниця для нас, хто мав нагоду спостерігати живучість подібних поглядів і в наукових колах щонайвищої кваліфікації. Ще більшою дивиною могло б видатися, але це факт, що так "в душі своїй" дивляться на справу інтелігенти з самих кавказців, багато хто й на самих себе, а просвіченіші, вірні тим самим, здавалося б, давно засудженим на відмирання суспільним поглядам, відповідно "по-добросусідськи" поцінують одне одного. Коли ж мова заходить про народи без давньої національної писемности чи без писемности взагалі, — про абхазів, сванів, чанів та ін., — тут що вже й казати про міру вділюваного їм нехтування і наукового, й побутового. А суспільного?

Однак стосовно абхазької мови все ж зважилися ми, тим збентеживши, очевидячки, й самих абхазців, і в посталій ситуації стверджувати, що її, цю абхазьку мову, не можна ні статично збагнути, ні динамічно пояснити, тобто не можна аналізувати життєво й, отже, в сув'язі з проблемами й історії матеріальної культури, коли діло доходить хоча б до слова "сапог", і сучасности, як тільки в тому освітленні, що досягається, коли ставити вчення про мову в світовому масштабі. Чи ж припустимо й чи терпимо інше трактування української мови? Либонь що ні. Тим часом нам невідомо, щоб хто з українознавців рідної країни чи якоїсь країни за її кордонами в СРСР чи поза Союзом спробував застосувати положення нового вчення про мову, взагалі яфетичної теорії, до мови багатомільйонних мас відповідного причорноморського населення. Адже коли говориться про Україну, то мова про ту країну, що поділяє ту саму привілею незапам'ятного сидіння на закруті, коли не сказати затоці Середземномор'я; йдеться, отже, про населення, що сусидить із тими його мешканцями, безпосередніми носіями прасередземноморської різнокаліберної звукової мови, пережитки яких виступають перед нами в кавказцях, передовсім кавказцях із мовами багатостадіальної яфетичної системи. Питання про спорідненість народів, що десь колись соціально склалися (в основі, значить, іще за епохи матриархального побуту) і в галузі звукової мови, залежить, звісно, не від таких географічних даних, як знаходження нині, та хоч би й історично засвідченої пам'яті людства, в одній і тій самій ущелині, хай воно буде на Кавказі чи в Піренейях, чи як розташування на берегах однієї й тієї самої ріки чи одного й того самого моря, а від збігу й уніфікації суспільних факторів і суспільно використовуваних, отже, усвідомлюваних виробничих сил довколишньої природи, нею ж оформлюваних у творчості технічних досягнень. Творить-бо людський

Продовження. Початок — у числі 1

колектив, його відповідно зорганізоване й озброєне виробничо-соціальне угруповання.

Питання зовсім не в тому, що у вірменів і в Нестора, — чи то самого літописця Руси, чи, то байдуже, нехай найпізнішого інтерполятора, хто історично обробляв доісторію, власне лефо-історію (забуту історію) України, — виявилися споріднені легенди про побудову перших міст: у Вірменії Куара, точніше Ковара (Ko-var), на Україні — Києва, що в арабському запису — Куяба. Питання і не в цьому, отже, хоча легенди ті в основі зовсім не плоди книжкового вигадництва: в них розкрився спадок від так званих доісторичних населників і того й іншого краю, тобто яфетидів, а саме — скіфів, як те з'ясувалося при аналізі формальним методом. Тоді другі частини й топонімічних термінів, так зокрема Києва чи Куяби, враховувались як закінчення множини в різновидах такої формули:

-ov [↔em¹-ep→-eb→ef | | -av↔am¹-ap→] -ab [-→af].

І від цього морфологічного роз'яснення аж ніяк не треба відмовлятися для відповідних епох, що наставали згодом.

Однак аналіз за лінгвістичними елементами в таких утворах виявив у цілому склад із АВ. Отже, перед нами виявився в кінцевому підсумку вклад кимерів, або ж іберів.

Річ, повторюю, не в цім, позаяк цей факт сам собою, чи не правда, можна б легко визнати за випадковий епізод, анекдот.

Річ і не в тім, що до пов'язання з тим самим яфетичним світом тягнеться також місто Ольвія, що на українській землі. Нині небезпідставно зосереджується на цьому городищі археологічний інтерес ученого світу.

Підстава подвійна, не тому тільки, що там провадяться систематичні розкопки й що місто це було колонією мілетських греків. Є для нас ще й інша хвилююча підстава, ще багатша наслідками. Сама назва "Ольвія", також композит із тих самих двох елементів, що й Київ, є вклад зовсім не еллінів, а давніших будівників, що лишили людству в Середземномор'ї низку міст із тією самою назвою то без зміни (' *Olvia*), то в закономірних переродженнях за нормами мов яфетичної системи. На заході, між іншим, у різновиді Alba, так у давніх яфетидів-етрусків (Alba Longa), на Кавказі все в ролі також найменування міст то з тією самою збереженістю першого елемента (A) — Orbel, містечко на межі Лечхуму із Сванією, нині грузинської провінції, або Urbn-is (род. від Ur-ban), що було столицею Грузії чи, точніше, пра-Грузії, біля Горі, то з втратою плавного виходу обома елементами — Qore (←*Xor-pel) "Хопа". Це вже назва гурту приморських міст Лазистану, Мегрелії, та й всередині Кавказу — Грузії. До цього стану справи, уже з'ясованого, додаю хіба що те, що арабська передача назви Києва, а саме Куяб, стосовно висхідного плавного (l | | r) першого елемента являє собою проміжний ступінь (y) між остаточною його втратою, як у Хо-ре, і його наявністю, як в Ol-bi, resp. Or-bel, тож архетип Куяб стосовно першої частини мав звучати при тому самому оголошенні *Kul-ab, а при інших оголошеннях, чи то вони різнобійного (u-e), а чи тотожного соціального оформлення (o-o, resp.u-o) — Kuleb, Kolob, Kulob і т. ін.

Річ і не в цих фактичних "сходженнях кінців з кінцями", надто коли мова про найменування міст чи про племінні назви.

Адже оскільки мовиться про міста, то їх будівництво пов'язане в ті епохи (а пізніш?) насамперед із творчістю не всього народу, а певного виробничо-соціального угруповання, й таке саме становище з племінним утворенням, що аж ніяк не представляє якогось однорідного масиву ні в цілому, ні в одній з органічних частин, котрі виділилися з плем'я, хай то буде клан чи рід (адже родина — цілком нове утворення в історії всього людства). Племінне утворення — це побудова одного з виробничо-соціальних угруповань, що входило до його складу, і з тим угрупованням і переносилась на все плем'я його назва; вона ж — звукова сигналізація магічної сили, осі відповідного об'єднання, від певної пори — тотему, згодом божества, бога чи богині (власне, спочатку богині й потім уже бога). Справді ж, не випадково в індоевропейських мовах Рим (Roma), Афіни (' *Αθήνα*), Спарта (*Σπάρτα*) і не кажучи вже про Трою (*Τροία*) — жіночого роду, як і назви країн, відклади так званих племінних назв, як не випадково й те, що цей виробничо-соціальний культовий термін "кимер", в архетипі *Kumer, зберігся у значенні "бога" в грузинів — дзмер-т (←*дзмер-те), у росіян — "кумир" (← *Kumir), у грузинів же й осетинів у значенні вже "героїв" (груз. gmir ← gumir, осет. gumir).

Однак все це нас відводить начебто до першотворчості в мові, а ми були почали хоч і з міфічних сказань про Київ чи Куябу, але все-таки з наближенням до історичного будівництва, з якого ніяк не можна вилучити ні доруського, як і доукраїнського Києва, ні доелліньської Ольвії.

І в цьому розумінні терміни "кимери" чи "івери" нічого конкретного ще не дають, доки історією і особливо історією матеріальної культури вони не вбрані в кість і плоть як творчі колективи певних виробничо-соціальних угруповань, але яких? Сходу чи Заходу, а якщо Сходу, то Півдня чи Півночі? Адже нічого ми не доб'ємось, оскільки лишаємося при судженні про кимерів та іберів на ґрунті самої Європи, та вдовольняємося половинчастим обліком світу, ну хоча б давнього світу, себто, оскільки лишаємося на ґрунті самої Європи, відмежувавшись від Азії, навіть від Кавказу в його цілісності. Адже двійники за назвою кимерів та іберів знаходяться з вельми ранніх пір в Азії, це шумери, й ті самі за назвою шумери виявились не тільки на Кавказі в межах Вірменії та Іберії, кавказької Іверії, але і в Східній Європі на Волзі й на її північному, нині фінському вивершенні.

(Продовження — в наступних числах)

Цей знак-архетип належить до орійської (пізнотрипільської) доби в українській культурі (близько 5 тисячоліть тому) й символізує стабільну парну структуру життєродної першоклітини Світу. Світородні первини снагою взаємопритягання вирвалися із сковуючих лабет первісного хаосу. Так у процесі саморегуляції життєродної потенції чоловічої й жіночої, духовної й природної первин вивільнилася могутня енергія, й зародився Всесвітний Світ у безлічі його виявів. Так у взаємній довірі й любові зароджується світ людської родини й світ етносу. Орійська парна родина є модульною першоклітиною Українського Світу.

Лідія Артюх

ДО СТОЛУ

ПОМИНАННЯ Й ПОМИНАЛЬНІ ШРАПЕЗИ

Світ живих і Світ мертвих...

Нещодавно мені довелося стати учасником сумної події — поминок-роковин. Миські родичі покійного запросили на поминальний обід модного сьогодні екстрасенса, яка, не маючи жодних сумнівів у правильності своїх вчинків, запропонувала вдові померлого викликати його дух для співорозмови. Вдова з гідністю відмовилася.

— Чому? Ти що, не хочеш поговорити з чоловіком?

— А я не маю в цьому потреби. Коли нам треба поспілкуватися, він мені сниться. І я все знаю, що йому треба, і як йому Там. Навіщо даремно турбувати душу?

У тих, хто знає народну культуру, зокрема добре знайомий з уявленнями про смерть і безсмертя, тілесне й духовне, хто ще не порвав ниток з істинно народними традиціями, подібна пропозиція завжди викличе аналогічну реакцію. В українській народній духовній культурі, як, зрештою, і в культурах багатьох народів світу, починаючи з праїндоевропейської, вважалося великим гріхом тривожити душі покійників.

На південному Правобережжі України досі збереглися яскраві легенди про Перелесника (відомого нам з чарівної драми Лесі Українки "Лісова пісня"). Перелесник в уявленнях народу — це так званий "заложний покійник" — "ходячий мрець", "приплаваний" або "непокійний покійник". Він найчастіше з'являється перед ріднею (матір'ю, дружиною) у вигляді вогненного стовпа або вогненної кулі, проникає вночі через комин у хату, прибирає людську подобу і... своєю присутністю забирає сили й здоров'я у домашніх: тих, хто найбільше тужить за ним. Розповідають, що ці люди нерідко після кількох візитів Перелесника хворіють і навіть помирають.

Щоб Перелесник не літав і не забирив за собою живих, слід дотримуватись неписаних правил. Не можна голосити й дуже плакати за померлим після похоронів, а надто по заходу Сонця, "бо приплачеш". А якщо покійний таки перетворився на Перелесника, то слід провести кругом хати борозенку свяченим на Паску ножем і посіяти туди освяченого на Маковія маку. Нечистий дух почне збирати мачинки, звичайно не встигне цього зробити до перших півнів і припинить свої спроби проникнути в хату й втручатися в життя живих.

У Південному Подніпров'ї розповідають таку бувальщину.

До вдови по ночах літав Перелесником її покійний чоловік. Вона хворіла, всихала, аж поки цього не зауважила свекруха. Вона й порадила, як позбутися "гостя". Коли наступної ночі Перелесник прилетів до хати, вдова, не звертаючи на нього уваги, почала вбиратися, розчісуватися, наче збираючись кудись. Він і зацікавився:

— Куди це ти йдеш?

— На весілля. У нас у селі брат сестру посватав.

— Та хіба ж можна, щоб брат сестру брав?

— А хіба ж можна, щоб мертвий до живої ходив?!

І Перелесник, грюкнувши дверима так, що свекруха мало не впала з печі, пішов з хати — назавжди.

Отже, світ живих і світ мертвих існують у

народних поглядах паралельно. Кожен з них має свою дорогу, і вони, як правило, не перетинаються.

Однак, сфери народної культури, які беруть на себе посередницьку функцію між Цим і Тим світами й які без особливих моральних травм для живих поєднують ці протилежні світи і водночас не допускають взаємопроникнення їх.

Це й сфера снів та сновидінь (як відомо, сновидіння становлять одну з позицій у єдиному логічному ряді з ніччю, темрявою, небезпекою тощо). Уві сні людина може передбачити смерть (свою чи своїх близьких), уві сні може одержати "звістку" з Того Світу.

Це також сфера поминань — спілкування з Тим Світом у певні дні по смерті близької людини (3-й, 9-й, 40-й дні та роковини) і в певні дні календарного року. Відбувається таке спілкування через поминальні трапези, які беруть свій початок із прадавніх звичаїв ритуального годування предків, стародавніх *заупокійних тризн*.

В українських народних звичаях поминальні обіди влаштовувались за *упокій* душі. Вважалося, що саме після поминок — *дев'яти*н і *сороковин* — душа отримує спокій і назавжди прощається з землею людей, а через рік відлітає "у світи". Нагодувавши в ці дні якомога більше людей, господарі тим самим "годували" душу померлого. Раділи, якщо на обід нагодився хтось чужий. Запрошували на поминки старців, прочан, божівельних, щоб через цих убогих "передати" хліб-сіль на Той Світ. Роздавали їжу "за Царство Небесне" ("за прости Біг") тим, хто її особливо потребував. Недарма на поминки Енеєвого батька (у "Енеїді" І.Котляревського) "старців по улицям шукали". Вірили, що через них ця їжа потрапляє померлому на Той Світ. Так світоглядна опозиція *живий* — *мертвий* логічно продовжувалась опозицією *свій* — *чужий*.

Обов'язково й абсолютно необхідною ритуальною поминальною стравою в українців і сьогодні є *коливо* (канун). З трьох ложок колива починають поминання і в день поховання, і на третій, дев'ятий чи сороковий дні по смерті, а також на *роковини*. Коливом наділяли цвинтарних і церковних старців під час панахид. Взнявши три ложки першої поминальної страви — колива, всі присутні на обідні згуртовувалися в Цьому Світі живих і забезпечували собі майбутнє у своїх нащадках, що їх символізує зерно-хліб. Рід не мусить перериватися смертю одного з його членів, а має продовжуватися в нових поколіннях, як у новому зерні.

Колово і за формою, і за функцією близьке різдвяній чи хрещенській куті, особливо у звичаї *годування предків*. Споріднює кутю та коливо й спільна символіка множення родини, худоби, достатків у господарстві. Обов'язково на поминальному столі має бути й гаряча рідка страва — борщ або капусняк, юшка чи колочений горох. Вважається, що безтілесні душі покійних живляться гарячою парою з цих страв. Отже саме за столом при поминальних стравах відбувається єднання світів живих і мертвих за посередництвом хліба й колива, борщу й капусняку.

Поминальний стіл за традицією повинен бути скромним щодо кількості страв. Літні люди з осудом зауважують: "Тепер стільки всього готують,

і не перелічити, наче це не поминки, а весілля". Проте скромність меню не означала бідности чашування: їжі повинно було вистачити всім, щоб учасники урочистости вийшли з-за столу ситими. Іван Котляревський, описуючи поминки за Анхізом, підкреслював:

П'ять казанів стояло юшки,
А в чотирьох були галушки,
Борщу було трохи не з шість,
Баранів тьма була варених,
Курей, гусей, качок печених
Досита, щоб було всім їсть.

Поминали своїх померлих родичів і в певні календарні дні: і за різдвяною кутею, і перед Зеленими святами, і в поминальні великопосні суботи, і на Діди — Дмитрівську, Кузьмо-Дем'янську й Михайлівську суботи. Але найважливішими поминками року, коли поминали всіх померлих разом, були Проводи (Проводки, Гробки, Могилки, Радуниця, Хомина неділя). Цей день відзначався громадським обідом, у якому брало участь усе село. Проводи відбуваються через тиждень по Великодню в понеділок чи вівторок. Це найважливіший день року, коли всі живі згадують усіх померлих, еднаючись із ними через хліб-сіль.

Колись у день Проводів біля сільських цвинтарів куховарки варили звичайний набір поминальних страв: борщ, капуста або юшка, печеню й кисіль у великих казанках, щоб вистачило всім. Жінки приносили з собою хліб, книші й пироги, крашанки, брали залишену до цієї події паску. Сідали обідати або за довгим столом на лавах, або на траві, застеленій чистими скатертками або рушниками. Кликати до трапези бідних і немічних, яким нічого було принести в складанку.

За радянських часів, коли через запеклу антирелігійну боротьбу Проводи були вилучені з офіційного календаря, звичай громадських обідів біля цвинтаря занепадав. Але ніяка влада не зуміла заборонити відвідувати померлих родичів на кладовищі, влаштувати трапезу з принесених з дому страв серед рідних могил. Досі в Україні свято вшановують Проводи, носять на цвинтар коливо, паски, крашанки, печеню, пироги, книші, хліб — що в кого є. Залишають на могилах крашанки й хліб для пташок, які також вважаються медіаторами між живими й померлими.

Поминальні обіди, як і поминальні дні взагалі — один з прикладів невмирущости високогуманної народної традиції шанування предків. Бо без пам'яті про своє минуле, своє коріння людина стає безпорадною перед майбутнім.

Поминальні страви

КОЛИВО

Цілі не дроблені очищені пшеничні зерна варять до готовності, охолоджують і заправляють медовою ситою. Ситу готують так само, як і на кутю (Див. "Український Світ", №1, с.27). За відсутністю меду, можна використовувати цукровий сироп.

На Лівобережжі коливо називають ще "канун" і готують переважно з цілої ячної крупи. На Полтавщині, Поліссі, подекуди Середньому Подніпров'ї зерно заміняють кришеним білим хлібом, булкою, бубликами, заправленими так само. Оздоблюють цю страву хрестиком з родзинок.

КАПУСНЯК ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ

Варять свинячу груднину з цибулею й картоплею майже до готовності. Вспаюють у юшку перемиту пшоняну крупу з розрахунку, щоб розварена крупа становила густину рідкої сметани. Варять хвилин п'ятнадцять. Свіжу й квашену капусту дуже дрібно січуть або перепускають на м'ясорубці разом з морквою, корінням петрушки чи пастернаку і вкладають у капуста. Варять до готовності. Картопля при цьому майже зовсім розварюється, і утворюється однорідна маса. Солять і перчать до смаку. Якщо капуста не досить кисла, додають буряковий квас, сироватку, томатний соус або ложку оцту.

В піст капуста готують без м'яса, але заправляють розмоченими й підсмаженими на олії грибами.

ПЕЧЕНЯ

Свиняче м'ясо (ошишок, груднину тощо) ріжуть на шматки, підсмажують на смальці з великою кількістю цибулі, додають порізану кружальцями сиру моркву, петрушку, сіль, перець та лаврове листя й тушкують у горщику хвилин сорок. Підсмажують на сковороді дві-три ложки пшеничного борошна до золотавого кольору, дають охолонути й розводять водою з невеликою кількістю сметани. Заправляють печеню, і знову ставлять горщик у піч або духовку. Печеня повинна добре втушкуватися, щоби м'ясо було м'яке, а підлива — однорідною. Стежать, щоб вода не википала, щоб підлива було достатньо.

ГОРОХ КОЛОЧЕНИЙ

Горох варять до готовності, розтирають на суцільну масу, щоб одержати юшку середньої густини, засмажують борошном і цибулею в піст — на олії, а в м'ясоїд — на смальці або на салі. Затирають у ковганці часник з сіллю, заправляють горох, солять і перчать до смаку і знімають з вогню.

ГОРОХОВА ЮШКА З ЛОКШИНОЮ

Горох з морквою, корінням петрушки чи пастернаку і зеленню варять до готовності у великій кількості води і розтирають на однорідну масу. Додають смажені з цибулею гриби і приварюють усе разом. У киплячу горохову юшку з грибами кидають домашню локшину і варять до готовності. Солять і перчать за смаком. Знявши з вогню, заправляють тертим у ковганці часником. Подають гарячою.

КНИШІ

З розчинного (як на хліб) тіста з житнього чи пшеничного борошна роблять невеличкі палянички розміром з долону або більші — з невелику хлібину. Злегка розплескують і змащують зверху олією. Вмочивши в олію ложку, роблять нею 5-7 надрізів по краю хлібини. Одержані таким чином "пелюстки" загинають до середини палянички, з'єднують разом і притискають ложкою. Верх книша також змащують олією і присолюють. Печуть у гарячій печі або духовці.

Можна під пелюстки класти засмажку з цибулі на олії, смажену на олії квашену капусту, тертий мак.

РЯЖАНКА

Молоко парять у печі (духовці) до золотавого кольору, час від часу опускаючи рожеву плівку, що утворюється на молоці, в горщик. Коли молоко охолоне, заправляють сметаною або вершками з розрахунку: одну столову ложку сметани на один літр молока. Горщик щільно закривають покриткою, закутують теплою хусткою, ковдрою і ставлять у тепле місце на 12 — 16 годин. Коли ряжанка ссядеться, споживають з пиріжками, пампушками або млинцями.

ПАМПУШКИ З ЧАСНИКОМ*

Просіяти 1 фунт житнього борошна і 1/4 фунта пшеничного на саме густе сито. Спарити 1/2 склянки води, засипати трохи борошном, вимішати трохи копистою і дати прохолонути. Коли опара буде тепленька, улити 1/2 склянки тепленьких дріжджів, розмішати і поставити в тепле місце. Скоро опара зійде, посолити до смаку, додати борошна і мішати добре 3/4 години. Закрити, дати зійти вдруге, поставити на тепле місце. Виклавши на стіл, повиробляти пампушки, зложити на бляху, обсипану борошном, і дати постояти хвилин десять. Обмастивши теплою водою, поставити у піч хвилин на дванадцять. Вийнявши з печі, знов обмастити водою. Подавати до підлеви часникової.

ПІДЛЕВА ЧАСНИКОВА (до пампушок)

Обчистити 2 - 3 головки часнику; коли часник старий, ошпарити його окропом, дати збігти воді. Потовкти часник в ковганці, підливаючи потроху води, змішати зі свіжою конопляною олією, трохи посолити.

ВИШНЕВИЙ КИСІЛЬ

Відалити кістки з свіжих вишень. Приспати їх цукром і залишити на півгодини. Злити сік в окрему склянку. Кинуть вишні з цукром у окріп і дати закипіти. У склянку води розвести картопляне борошно (крохмаль) — на 1 л води — 1 ложка крохмалю. Вливати тоненькою цівочкою у вишневий компот, постійно помішуючи. Коли кисіль загусне, змішати з вишневим соком і негайно зняти з вогню. Розлити в миски й поставити у холодне місце. При подачі на стіл в кожну миску можна сипнути по жмені присолоджених вишень без кісточок.

Кисіль можна готувати взимку з консервованих або сушених вишень.

МОЛОЧНИЙ КИСІЛЬ

Молоко скип'ятити або спарити в печі. Додати цукор до смаку, по можливості шафран, ваніль, корицю. У склянку води розвести картопляне борошно: на 1 л молока — 1 столова ложка картопляного борошна. Влити розведений крохмаль у кипляче молоко, помішуючи. Як загусне, зняти з вогню. Розлити у миски й поставити на холод. При подачі на стіл можна посипати подрібненими волоськими або мигдалевими горіхами.

* Рецепт з кн.: Клиновецька З. Страви й напитки на Україні. Київ—Львів, 1913, с.52.

Олена Добровольська

ЩО ЧЕКАЄ НА ЖІНКУ В ХХІ ВІСІ?

2. ЦІЛИТЕЛЬКА ДУШІ Й ТІЛА

*Здоров'я — це найприродніший стан у світі.**Здоровим бути природньо, бо ми — частина природи. Природа щосили намагається підтримувати нас у доброму стані, бо потребує нас для своїх справ.*

Елберт Габбард

На жаль, рік 1992-й скупий на припаси. Знов доводиться тугіш затягувати пояси. Знов... Як часто вже було протягом багатотисячолітньої історії: неврожаї, нашествия, війни... Культура народу формувалася поступово, вироблялася струнка система раціонального харчування. Я розповім вам лише про кілька підходів до проблеми харчування. А вибрати щось для себе чи пустити в непам'ять — це вже ваше право. Адже такий вибір стане зміною, до певної міри, способу життя. Нині трапляється багато літератури з різними рекомендаціями щодо корекції харчування. Від врахування сумісності харчів (Н.Семенова), запровадження розвантажувальних днів, до повного лікувального голодування (за П.Бреггом та В.Гріффітсом), не кажучи вже про те, що є спеціальна медична дисципліна — дієтотерапія. В багатьох сучасних оздоровчих, дієтичних методиках, розроблених і запроваджуваних офіційною та традиційною медициною, використовується вивірений сторіччями релігійний досвід народної обрядовості, в тім числі й церковної. Тож повернімося до джерел.

Давні літописи донесли до нас напучування святих подвижників і схимників, звернені до ченців, дотримуватися помірності в їжі: "споживати страву й харч, не сприяючи м'ятежу тілесного й духовного", "хмільного й вина гарячого не держати й не пити"; вони проголошували "обжерство й пияцтво найпачим гріхом". "Не їжа — зло, а чревоугодіє", — стверджував св. Максим Сповідник. Церква Христова заповідає християнам повсякчас вести поміркований спосіб життя, особливо виокремлюючи дні й періоди обов'язкового стримання — пости. Церковний Статут стосується до їжі, насамперед тому, що саме нею багато в чому визначаються духовний стан та помисли людини. Але піст повинен бути не тільки тілесним, а й духовним. "Істинний піст, — навчає святий Іоанн Золотоуст, — не є саме лиш стримання від їжі, а є віддалення від зла, загнущання язика, відкладення гніву, приборкання похотей, припинення наклепу, олжі й кривоприсягання. Піст пом'якшує вдачу, стримує пориви серця, бадьорить розум, приносить спокій душі, полегшує і покріплює тіло." Багатоденних постів у році чотири. Найголовнішим і найстрогішим є Великий піст, що триває сім тижнів перед Пасхою. Установлено його як наслідок самого Господа Ісуса Христа, що постував у пустелі сорок днів. Під час Великого посту християни обов'язково повинні старатися потрапити на сповідь, виконати належні епітимії, аби зустрічати Пасху Христову в духовному виправленні.

Близьким за строгістю дотримання до Великого є Спасівський піст, або Спасівка — від 1/14 до 14/27 серпня. Цим постом Свята Церква пошановує Пресвяту Богородицю, яка, стоячи перед Богом, незмінно молиться за нас.

Різдвяний піст триває сорок днів перед Різдва Христовим — від 15/28 листопада до 24 грудня /6 січня. Називають його також Пилипівкою, бо він починається в день пам'яті апостола Пилипа. Особливо суворий піст накладається напередодні Різдва Христового, коли один раз, увечері, як сходить перша зірка, звіщаючи годину Різдва Христового, дозволяється покуштувати "сочива", себто сухих плодів, змочених у воді, від чого й сам переддень Різдва називається в російській традиції "сочельником".

Четвертий піст — Петрівка, Петрів піст. Він починається через тиждень після дня Святої Трійці й триває до дня пам'яті святих першочергових апостолів Петра й Павла: 29 червня / 12 липня.

Окрім названих постів Свята Церква установила суворий піст напередодні Богоявлення: Хрещення Господнє — 5/18 січня; пісні свята: Усікновення голови святого Іоанна Предтечі — 29 серпня /11 вересня і Воздвиження Хреста Господня — 14/27 вересня, на які з жирів дозволена сама олія.

Щотижневими пісними днями є середа й п'ятниця. В середу піст установлено на спомин про Іудину зраду Христа, а в п'ятницю — заради хресних мук і смерті Спасителя. В ці дні Свята Церква безумовно забороняє спожиток м'ясної та молочної їжі, а також риби й олії.

Сучасна цивілізація постійно вивергає на нас потік отруйних речовин і втягує в справжню "епідемію обжерства". Людина може жити до 120 років, а то й довше. Але через свою нерозважливості, від нестриманості в їжі й питві помирає, не проживши й половини цього строку, — єдиний виняток серед усього живого. Бо ж навіть тварини можуть жити довго, якщо їм не заважати. Вони інстинктивно відчують, що їм їсти й пити, як себе виликувати. Людина їсть і п'є все, споживаючи таку їжу, що найгірше перетравлюється, запиваючи її отруйними напоями, й після цього чудується, чом вона не живе до ста літ!

Теоретично ми всі прагнемо до довголіття, а практично — вкорочуємо своє життя, як тільки можемо. Люди не тямлять, як вони засмічують свій організм, уживаючи неприродно їжу. В мешканців великих міст накопичується в організмі така велика кількість шлаків, здебільшого через переїдання, що від цього страждає дихання, кровообіг, шкіряні покриви. Придивіться — до своїх долонь. Вони в білих пляминках. Це так звана "мармуровість" — ознака великого накопичення в організмі шлаків, що їх треба негайно виводити.

Є чимало любителів попоїсти багато й смачно, насамперед м'яса, риби, жирів, сиру, всієї смаженини й солонини, здобного дріжджевого тіста, що викликає (цукром та крохмалем) бродіння в шлунково-кишковому тракці, пригнічення нормальної мікрофлори. "Мішанина", себто непідходящі поєднання харчових продуктів — скажімо, великої кількості тваринного білку разом із вуглеводами, — сприяє розвитку деяких захворювань: подагри, атеросклерозу, артритів, остеохондрозу тощо, внаслідок збільшення в організмі кількості сечокислих солей, зниження лужності крові, необхідних для правильного процесу обміну. В багатьох випадках відмова від м'ясної їжі є вирішальною умовою збереження здоров'я.

Ви, напевне, вже читали вражаючі сторінки про те, що в момент убивства тварини вона зазнає жаху, що сприяє викиду в кров великої кількості адреналіну, який веде до денатурації м'язової тканини й інших білкових структур в її організмі. Таким чином виходить, що ми вживаємо в їжу зовсім не м'ясо тварини, а її труп із усім набором токсинів, які тільки є на світі. Я вражу вас інакше. Уявіть собі, що та курка, котру ви їсте, мала ім'я. Спробуйте, перш ніж їсти, назвати її на ім'я. Зможете ви тоді її з'їсти? Багато хто має, напевне, kota чи собаку. Гадаю, що думка спожити свого улюбленця видається вам блюзнірською. А чим гірша корова?

Невеликий вибір і невпевненість у тому, що овочі-фрукти вирощено без хімічних добрив, значно побільшують труднощі вегетаріанців, але, може бути, варта справа заходу?

Отже, ми не завжди знаємо, що їсти, але ще й не завжди тямимо, як їсти. Так, наприклад, каші завжди мають бути свіжозварені. До того ж ретельно вквашувати їх (до речі, як і будь-яку іншу їжу) — вкрай необхідно. При швидкій їді (чи за розмовою) людина поглинає їжі в 3-5 разів більше, ніж потрібно. Це власне

і доводить до ожиріння (додайте до того малорухливість). Якщо вживати невелику її кількість, розжовуючи до стану молока, то при цьому зникають запори, покращується перистальтика кишечника (в момент жування перистальтика прискорюється учетверо), усуваються застійні явища в шлунково-кишковому тракті. Клітчатка і пектин, що містяться в більшості продуктів рослинного походження, називаються баластними речовинами, оскільки вони не засвоюються організмом. Однак ці речовини необхідні, оскільки є регуляторами рушійної активності кишечника, а також є своєрідними очищувачами і детоксикаторами.

В похилому віці інколи спостерігаються потоншення і хрускіт кісток, що зумовлено недостатчею в організмі кальцію. Для поповнення його запасів недостатньо вживати продукти, які містять цей елемент — сир, молоко, а необхідне свіже повітря, сонячні ванни, загартування, масаж і активність. Покращується стан шкіри, що значно допомагає обмінові речовин і засвоєнню кальцію. При малорухливому способі життя цей мікроелемент засвоюється гірше.

Інший важливий для організму елемент — магній, міститься в хлібі, крупах. Дуже багато його в мигдалі, сушених фруктах, наприклад, куразі. Магній зменшує спазм гладеньких м'язів, запобігає спазмові судин.

Калій, який сприяє виведенню з організму води й хлористого натрію, що посилює серцеві скорочення, ми одержуємо з картоплі (особливо, якщо її запекти в шкірці), з кураги, фруктів, а також замінюючи звичайну натрієву сіль морською (як це роблять у Японії).

Важливими для нормальної роботи організму є такі мінеральні елементи, як залізо (міститься у всіх фруктах, особливо в яблуках), цинк (є в медові, горіхах, пшениці), фосфор (у пшениці, горосі, сої, квасолі, грибах).

Для людей, схильних до простудних респіраторно-вірусних захворювань, з хронічною пневмонією, шлунково-кишковими порушеннями, ожирінням, а також у кого розшарпана нервова система, голодування хоч би раз на тиждень є сильною підтримкою. Чисельні спостереження свідчать, що в так званих "моржів", які користуються цим методом, майже геть-чисто щезає небезпека різноманітних ускладнень, які виникають при простудних захворюваннях, що протікають на тлі посиленого харчування.

Оскільки приготуванням їжі в сім'ї, як правило, займається жінка, їй у першу чергу слід зробити вибір у плані корекції харчування. А чоловікові нічого не залишається, як з'їсти те, що вона приготує.

Декілька рекомендацій для усіх.

1. Не їжте, якщо не відчуваєте справжнього голоду.

2. Намагайтеся не вживати:

а) рафінованого цукру, він не постачає організмові нічого, крім вуглеводів. Надмірна його кількість є однією з причин порушення вуглеводного обміну і захворювань зубів. Користуйтеся медом, але обережно;

б) білого хліба, макаронних та кондитерських виробів, манки, бо вони не містять тих необхідних для життя елементів, які є в зерні, а лише ті речовини, які додають до борошна як відбілюючі і зберігаючі від зіпсуття;

в) тваринних жирів та м'яса;

г) кип'яченого та підданого термічній обробці молока, переробленого плавленого сиру й шоколаду.

Тож нумо припинімо злочини супроти самих себе і спробуймо хоч трішки змінитися. Не забуваймо, що чистота душі й чистота тіла — секрет абсолютного здоров'я. А гармонія одного з другим, з природою й цілим Всесвітом — це і є щастя. Хай кожен, прокидаючись від сну, бачить і відчуває чарівність божественного життя в собі самому і навколо себе, нехай праведно думає й за тими правилами живе.

Берегінею цих принципів цілительства людської душі й тіла належить бути жінці — дружині, матері, святительці родинного і вселюдського світу.

(Продовження — в подальших числах)

ПРИКМЕТИ-ПОВІР'Я

ЇЖА Й ПОСУД ДЛЯ НЕЇ

Ложка й ніж

"Не годиться стукати по столі ложкою або ножем".

"Не можна по столу стукати ножем, бо буде в сім'ї завсіди сварка".

"Не годиться їсти одною ложкою удвох, щоб не посередиться".

"Не годиться по столу ляпач ложкою, бо будуть зуби боліть".

"Не годиться ложок мить, як Сонце зайде".

"Якщо увечері ложки будуть поставлені ставма, то тієї ночі ніхто в хаті не спатиме".

"Дівчата не повинні їсти великими ложками, бо від того в них будуть дуже розвинені груди".

Хліб

"Не годиться одвертати хліб відрізаним боком до стіни, бо так люди одвернуться од хазяїна".

"Як надрізує чоловік хліб цілий, то поперед черкає ножем навхрест і так каже: — Господи, благослови! — А парубкові або дівчині не можна цього робити, бо вони ще нікого не хрестили..."

Сіль

"Не годиться солі давати кому-небудь за столом, бо будуть ляяться. Як хто подає кому-небудь сіль, то нехай засміється, щоб не сердиться".

Часник

"Не годиться часнику їсти проти ночі, бо ту хату, у котрій наїється хто-небудь, ангел буде за дванадцять дворів обходити".

Недопита чарка

"Не ставляйте недопитої чарки на стіл, щоб спина не боліла"

Із зібрання П.Чубинського, том 1, 1872.

Євгенія Сявакко

НАРОДНІ ПРИНЦИПИ ВИХОВАННЯ У ПЕДАГОГІЦІ СОФІЇ РУСОВОЇ

Євгенія Іванівна Сявакко народилася у с. Святиці на Холмищині (Польща). Закінчила філологічний факультет Львівського держуніверситету ім. І. Франка (1961). Кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки Львівського університету. Автор понад 40 наукових праць, зокрема монографії "Українська етнопедогогіка в її історичному розвитку" (К., Наукова думка, 1974).

Минулого року Україна й світова громадськість відзначили 135-річчя народження Софії Федорівни Русової (1856—1940) — видатного українського педагога, письменника, видавця й громадського діяча.

Народилася Софія Русова (дівоче прізвище — Ліндфорс) у с. Аleshня на Чернігівщині. Батько — швед, мати — французька.

Провідця жіночого демократичного руху в Україні, працювала в секретаріаті Центральної Ради, очолювала Українську жіночу національну Раду. З 1921 року жила в еміграції, працювала професором педагогіки в Українському Високому Педагогічному Інституті М. Драгоманова в Празі. В Радянській Україні ім'я С. Русової як "української буржуазної націоналістки" замовчувано, праці заборонено. Побачив світ її педагогічний доробок: "Теорія і практика дошкільного виховання", "Націоналізація дошкільного виховання", "Дидактика" та ін. У Київському Центральному державному архіві є рукописи неопублікованих праць С. Русової: "Соціальне виховання, його значення в громадському житті", "Практичні поради до виховання дітей", "Оповідання для малих дітей", "Національна школа", "Освіта на Україні", "Національна школа у різних народів", "Середньовічні університети"...

Світогляд, морально-етичні ідеали, педагогічне кредо Софії Русової склалися серед бурхливих подій в Україні і в світі на початку ХХ ст. Ще в ранній юності вона зіткнулася з педагогічним процесом у дошкільному виховному закладі, згодом перейнялася не тільки щоденними проблемами цього процесу, а й проблемами глобальними — виховання і суспільний процес, виховання і доля народу. Добре знаючи найновіші досягнення тогочасної соціології, психології, педагогічної теорії, практики виховання у різних народів і в себе в Україні, С. Русова створює оригінальну гуманістичну в своїй основі концепцію виховання, що з часом знаходить відображення в її багатогранній творчості. Причому, і це дуже суттєво, про що б не писала С. Русова, вона неодмінно виходить на проблеми виховання.

Відбудовуючи сьогодні національну школу, не можна обминути того факту, що її підвалини закладали такі люди, як С. Русова, чия творчість — це шлях від мислителя світового масштабу до патріота.

Органічним, стабільним компонентом педагогічної концепції Русової є національний, традиційно-народний елемент виховання, що виступає і як складова її педагогічної методології, і як предмет наукових зацікавлень, і як методичний засіб, і як кінцевий педагогічний результат. Адже, у вихованні, зорієнтованому на традиційно-народні засади, вона бачить найясравіше виражені моральні чесноти. Софія Русова розпізнає сильні сторони традиційного народного виховання українців — його зорієнтованість на національну психологію й світобачення, гуманізм, спрямованість на гармонізацію взаємин людини з природою, високу духовність.

Але як мислитель вона прагне виявити певні закономірності, шукає аналогії у педагогічних явищах інших народів, осмислює їх. Про це свідчить ряд праць не лише педагогічних, а й з інших галузей науки. Так, в суто літературознавчій статті "Дещо про сучасне французьке красне письменство" (1913), аналізуючи твір "Just Lobel, Alsacien", вона простежує еволюцію в психології соціаліста альзасця Лобеля від загального гуманізму, "необхідного задля єдності усіх народів межі собою", до захоплення "національним питанням". Вона приходить до висновку, що інакшою і не може формуватися психологія людини в умовах національного поневолення, а тому "без визнання прав кожної нації не може бути паціфізму на землі". Аналогії між станом життя й виховання українських і сербських дітей (неможливість одержувати систематичну шкільну освіту через матеріальні нестатки і ін.) вона проводить у статті "Дещо про сербську сучасну літературу" (1913). А в статті "Чехія та її національне відродження" Русова підкреслює роль родинного виховання у збереженні нації, її відродженні. "Протягом одного віку, — пише вона, — чеські патріоти-батьки передавали дітям свою щирі пошану до рідного слова, виявляли навіть людям усю безсмертну

красу національної культури. Вони виховали в народі національну свідомість..., вони зорганізували народну масу і тепер, мабуть, недовго їм чекати, коли вони здобудуть і... політичну незалежність". Так діходить Русова до розуміння ролі національних виховних традицій у витворенні загальнонародської педагогічної культури.

У своїй значній педагогічній праці "Теорія і практика дошкільного виховання" (Прага, 1924) вчений розглядає внесок кожної індивідуальності й кожного "обмеженого соціального колективу" як неодмінну умову "всесвітнього поступу": "Всесвітній поступ і поступ того або іншого обмеженого соціального колективу складається з поодиноких індивідуальних вкладів у загальну скарбницю. Чим їх більше, чим вони більш різноманітні, тим краще для поступу. Ми всі занадто довго ховались із своєю творчістю, жили чужою творчістю, традиціями. Нехай же наші діти живуть своїми творчими силами, а педагоги нехай дають їм волю і змогу найширшого розвитку". Тут же, говорячи про значення вроджених соціальних інстинктів і їх розвитку для становлення людської особистості (у 20-ті роки цей погляд був надзвичайно поширений у психології), Русова стверджує необхідність опертя у вихованні на властивості національної психології. "Щодо будівничого та хліборобського інстинкту, то вони помічаються не у всіх дітей. Нам, українцям, бажано було б використовувати інстинкт хліборобський, бо край наш цього потребує... Хоч хліборобський інстинкт і не у всіх дітей міцний, але задовольняти його треба, бо він дає чимало переживань для дітей і є природний в наших селянських дітях".

Як і в народних педагогічних поглядах, так і в педагогічних поглядах С. Русової принцип природовідповідності виховання глибоко поєднаний з принципом культуровідповідності. Рідна природа, рідна культура — це найсприятливіші чинники, що зміцнюють соціальні інстинкти й формують передумови виховання особистості: "Для морального виховання треба взяти на увагу інстинкт дитини до соціального об'єднання, в ньому лежить ґрунт природного морального виховання, відповідного сучасному піднесенню громадського почуття... Ті народи завше перемогли, які найміцніше були об'єднані". У розвитку в українських дітях інстинкту до соціального об'єднання Русова надає велике значення ідеалу нашого Січового братерства (подібно до побратимства в Сербії).

Не обходить Софія Русова своєю увагою й питання релігійного виховання дітей, якому за її словами "надавали великого значення всі славетні всесвітні педагоги", "визнавали його за головне джерело морального виховання". Дуже важливо, пише Русова в тій же праці, "давати волю дитині приймати участь в тих або інших виявах культу, бо вони ваблять дитину своєю красою або своєю архаїчною наївною простотою, такою близькою душі дитини". До таких "виявів культу" вона відносить Святевчир, Великдень. "Щасливі ті родини, що можуть проводити ці свята за архаїчно-народними звичаями: вони дають своїм дітям глибоке, прекрасне переживання, яке залишає на все життя етичне і естетичне враження і зв'язує дитину з тим народом, що в своїй могутній творчості утворив цей культ. Взагалі ті свята, що зв'язані з давніми народними релігійними віруваннями і овіяні національною поезією — Купала, Зелени Свята, Маковія, Спаса у нас — вони говорять дитячій уяві, і бажано, щоб вони і тепер мали свій соціально-національний характер і проходили б у кожній дитячій організації за народними звичаями".

У вирішенні питання патріотичного виховання С. Русова також виходить з традиційно-народних засад: "Ми можемо любити тільки те, що ми знаємо, і треба дати змогу дітям на очі бачити хоч найближчі місцевості, знати в них кожному річку, ліс, озеро, острів тощо, знати найближчі села, їх будівлі і т.д.; знати рослинність, звірину свого краю, знати, чим люди займаються, коло чого вони працюють... Літературний матеріал теж має бути спочатку цілком національний — народні пісні, гри, рухавки, казки, поеми... Люблячи свій народ, дитина повинна визнавати риси і права на пошану за іншими народами".

Ставлячи на перше місце в процесі виховання рідну мову, Русова пише в праці "Дидактика" (Прага, 1925): "Мова є дзеркалом народного духу, психології кожного народу..." Так само, як К. Ушинський, С. Русова вважає, що навчання потрібно розпочинати з вивчення рідної мови, а потім розпочинати навчання чужих мов. "... Не треба боятися навчання кількох мов тоді, коли своя рідна мова, рідна граматики вже до деякої міри засвоєна дитиною".

Купальські забави

...У день на Купала, зрана попоравшись, вся молодь рушила з села. Парубки в луг — на Маринку гілля ламати, дівчата на поле та луки — квіток збирати, вінки вити...

З піснями вони стріли день; піснями його проводили; з піснями верталися назад у село, зійшовшись докупи. Голосно ті чарівничі співи піднімаються вгору. Незабаром усі вони зійшлися..., щоб гуртом прибирати Маринку... Ось уже устромлена в землю здорова гілляка чорнокленини. Дівчата прийняли її квітчати. Кожна приклала своїх рук, свого зілля, своїх квіток...

Немов яке боговище, дівчата обступили кругом ту Маринку й бережно виносили на луг до річки, куди хлопці тим часом зносили солому. ...Чоловіча постать готова. Кинулись до рук. Одна пхає в рукав в'язанки соломи; та розтопирює руки; ця піддержує, щоб не впав той Купало. Сонце сіло. Темна ніч спустилася на землю. Садок і луг почорніли. Померкла і та місцина, де стояло два темних боговища — Маринка й Купало... Кругом багаття заметушилися люди. Якись темні марики перелетіли через багаття на той бік; за ними поспішають другі; других наганяють треті...

Заходив вітер; захиталася огняна крупа; просовує вогнище червоні язички вгору... А так збоку, широко розкинувши густі віти, стоїть завітчана Маринка — немов нерозчесана дівка розпустила довгі коси... А навпроти неї — Купало: розставив широко руки, мов наміряється через огонь Маринку обняти...

Давній обряд якоїсь давньої віри, стерявши душу, переходив із роду в рід, розгублюючи потроху і свої старосвітські звичаї...

...Ця іванівська ніч — неабияка ніч! Цієї ночі у лісі дерево з міста на місто переходить, лист розмовляє з листом, травина з травиною, скотина — з скотиною... Це тільки така одна ніч і задалася на увесь рік, що й живе, й неживе розмовляє!..

Панас Мирний. За водою (з народного побуту)

Поставлю я Вербу

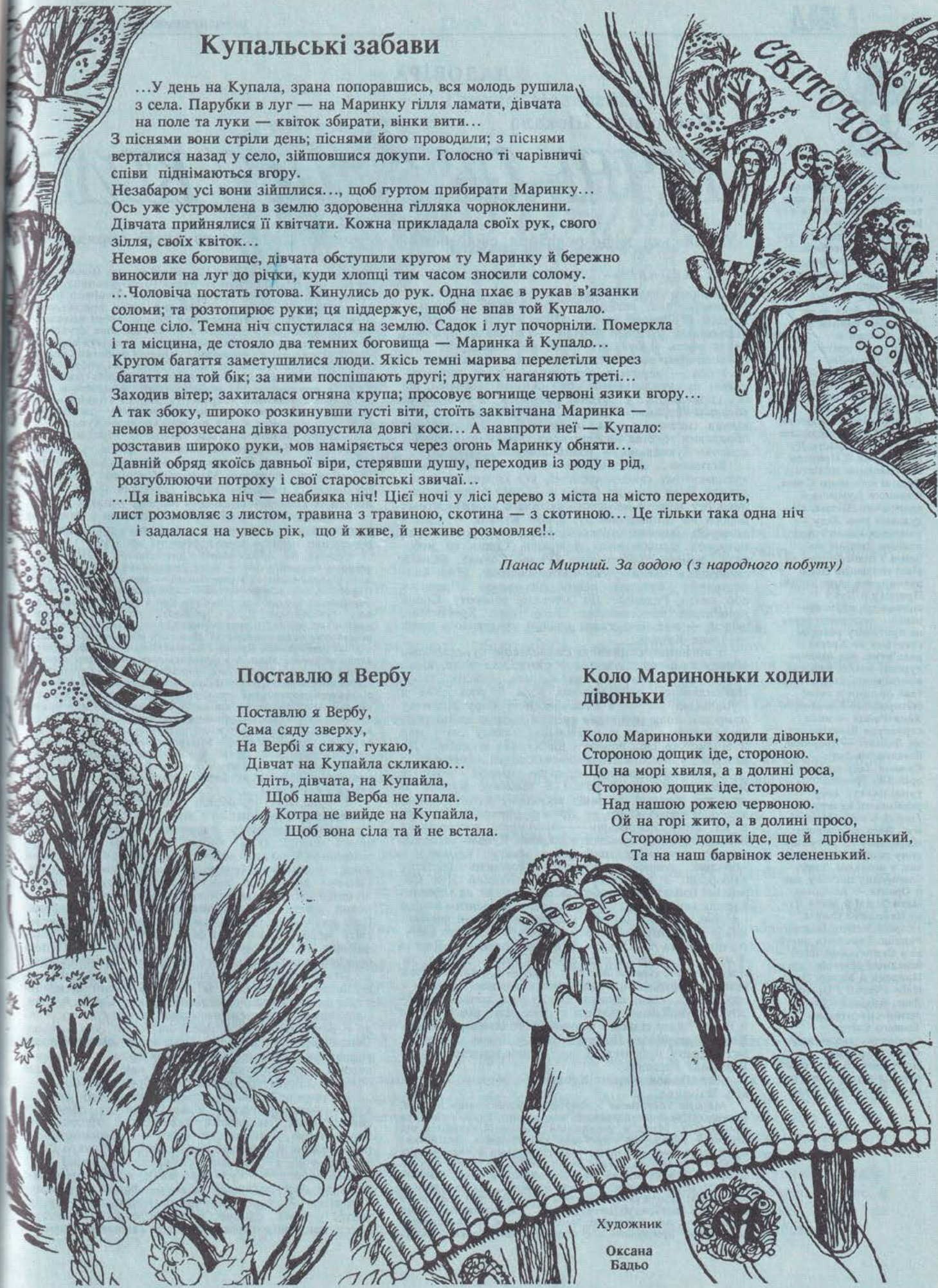
Поставлю я Вербу,
Сама сяду зверху,
На Вербі я сижу, гукаю,
Дівчат на Купайла скликаю...
Ідїть, дівчата, на Купайла,
Щоб наша Верба не упала.
Котра не вийде на Купайла,
Щоб вона сіла та й не встала.

Коло Мариноньки ходили дівоньки

Коло Мариноньки ходили дівоньки,
Стороною дощик іде, стороною.
Що на морі хвиля, а в долині роса,
Стороною дощик іде, стороною,
Над нашою рожею червоною.
Ой на горі жито, а в долині просо,
Стороною дощик іде, ще й дрібненький,
Та на наш барвінок зелененький.

Художник

Оксана
Бадьо

ЛАДОВІРА

Олександр Шокало

РІЧНЕ ОБРЯДОВЕ КОЛО

Українська міфо-релігійна свідомість у народній святково-трудої обрядовості

Лад — універсум прадавньої української культури: одвічний наш теонім і шлях життя в Істині. В міфо-релігійній свідомості українців Лад уособлює духовний, небесний, закон Українського світу, а його пара Лада — природний, земний, закон. Лад і Лада — це й Духи-Заступники любові, злагоди в українській родині, й Великі Духи-Заступники Українського Світу. Всесидний Лад — символ віри одвічної української орійської (світлославної) ведичної релігії. Суть Усесидного Ладу — триєдність Духа, Людини й Природи або триєдина зрілість у Людині істинного Слова, істинного Думання й праведного Діяння. Модульний знак Ладу — типово орійська горда постава Людини на Землі з піднесеними на рівні голови до Неба руками, яка єднає собою Природу й Дух і символізує одухотвореність людського ества на протизагроз розпротертому на Хресті роз'яттю, яке означає духовну неміч, рабство, пригнічення життя. Постава Людини в овалі світородного Космічного Яйця-Райця — вияв структури Всесвіту, адже Людина — творіння Всесидного Ладу. Символ Ладу виник в орійську /ранньо-трипільську/ добу української культури /понад 6 тисячоліть тому/, його зображення збереглися на ритуальному посуді, на писанках, у вишивці. Таку благородну поставу має й Оранта — Всесидна Мати Землі й Мати Духа Небесного Світла (Хорса), тобто Лада або Родича. Така сама постава в Єгипетській Ісиді — Всесидної Матері Природи й Матері Духа Неба (Хора); і Оранта-Лада, й Ісиді — берегині-спасительки Земного Світу. Спасительство — досягнення Людиною внутрішнього ладу свого ества, а відтак прилучення до Всесидного Ладу.

3. КУПАЛА — СВЯТО БУЯННЯ ЖИТТЯ

Першим літнім святом, що одночасно знаменує й завершення весни, є Зелена або Клечальна Неділя (Троянове свято). Після цього справляють поминальні русальні обряди — "проводи" русалок: на їх честь відбувають обіди на полях, аби вони не толочили посівів та не шкодили дівчатам.

І ось — вершина літа, ознаменована сонцестоянням та купальськими молодіжними забавами, що їх справляють у буянні природи з очисними вогнями-ватрами. (Наше слово ватра, яке живе вже кілька тисячоліть і зафіксоване в давньоорійських обрядових текстах на хетських глиняних таблицях, означає буквально — благословення від Ора).

Вогненна, світляна символіка — провідна в купальському священнодійстві, яке справляється під знаком Духа літнього Сонця — Хорса й приурочене повороту нашого небесного світила з весняно-літньої дороги на осінньо-зимову. Свято Купала — одне з чотирьох основних рокових свят, приурочених до чотирьох визначальних положень Сонця на небозводі: зимове сонцестояння (Різдво Сонця), весняне рівнодення (Велик-День Світворення), літнє сонцестояння (Купала), осіннє рівнодення (Пречиста або свято Родичь). До літнього повороту Сонця прив'язано християнське свято Івана Хрестителя, звідси — подвійна назва нашого прадавнього свята — Івана Купала.

З вогненно-сонячною символікою купальського обряду глибоко пов'язана й символіка води, адже вода, як і вогонь, також має очисну силу. Найсильніша, найцілюща вода й роса саме в Купальські дні — в кульмінаційну пору розвитку природи, коли природна енергія досягла найвищого свого вияву. Тоді ж найбільшу цілющу снагу має й зілля, яке слід збирати на Купала вдосвіта. (До речі, в ту пору активізується і всяка нечисть).

Прокидання земної природи навесні знаменує Ярило, а найвищий розвій її знаменує Купало. В літньому обрядові на зміну весняному духові пробудження сонячної снаги — Ярилові приходить Купало, а на зміну Ярі-Явдоні — заступниці воскресаючої навесні природи приходить Марена. Купало уособлює молодечу чоловічу плідородну снагу. Купало — захисник земної родючості, оборонець достатку хліборобів. З ним споріднений індійський Дух Сонця — Гопала. Вони оберігають усе живе од нечисти. Купальський обряд супроводжується очищенням вогнем і водою, оскільки світло і вода як нероздільні первини в парі символізують бінарну сутність Усесидного Світу. А триєдність із Світлом і Водою становить Дерево Життя як їхнє породження. Світлове Дерево як праорійський символ життя є образом Купала — Духа безвічної молодости. Найчастіше обрядовим деревом є верба, явір, клен, калина, вишня, яке зветься купаїлочко, купаїлиця, гілянка й символізує шлюб Світла й Води. Звідси гілце в родинному весільному обрядові. Через вшанування Купала в образі Дерева Життя як вісі Всесвіту відбувається прилучення молодих пар до Всесидної Гармонії.

Ритуальною парою Купалові є Морена, Марена або Маринка.

Марена споріднена з Марою — уособленням пітьми, мороку. (Старі люди лякають нею дітей: "Тихо, а то Мара прийде!"). Мара в українській міфології походить від ведичної Марі, що перейшла і в буддизм. Ведійсько-буддійська Мара — також володарка пітьми й мороку, вона шкодить людям на шляху до просвітлення, який зветься Дхарма. В буддійських текстах мовиться так: "Облудні погляди й три отрути — справжня Мара... Якщо в людському естві зародяться облудні погляди й три отрути, то Мара оселюється в тому житті". (Три отрути — це пристрасть, гнів, незнання). Мара має дочку, яку уособлюють сексуальну пристрасть і є спокуніями людей. А сама

Мара спокушувала Гаутаму Шак'ямуні (з роду Шака), якого ще звать — останній земний Будда (Пробудження). Будда Шак'ямуні жив у 563 - 473 рр. до Р.Х. в Північній Індії й проповідував Дхарму — орійський шлях просвітлення, шлях Ладу. Перемога Будди над Марою, тобто подолання тілесної пристрасти — один з 12 послідовних ступенів у житті мудреця до просвітлення. Марену виводять також від мор (смерть), але в традиційній культурі орійських народів життя сприймається не кінецьним, а безвічним, тобто смерть старого є одночасно народження нового. Марена символізує віджиле, проминуше, від якого необхідно звільнитися. Тому ритуальне спалювання зображення Марени з торішньої соломи як уособлення відмираючого тілесного — це водночас торжество духовного життя, що його уособлює Купало.

Марена ототожнюється також із Мокриною — господинею благодатних весняних дощів, уособленням земної плоти. Спалювання в купальському обряді солом'яного втілення Марени-Мокрини символізує прощання з періодом дощів і зустріч сухої літньої погоди (в деяких місцевостях Марену топлять у воді).

А спалювання самої торішньої соломи в очисному купальському вогнищі знаменує прощання з відмерлою плоттю минулорічного врожаю.

Солома — обов'язковий ритуальний елемент усіх рокових священнодійств, вона символізує тіло Духа Врожаю, відокремлене од зерна-сімени — зародка нового життя. Перша солома нового врожаю є ритуальною підстилкою в справлянні обряду Маковія. Сніп Рай з необмолоченим зерном (уособлення Духа Врожаю), що його збирають наприкінці жнив, є центральним ритуальним елементом і різдвяному священнодійстві. Цей сніп обмолочують навесні під час вшанування Ярила, і його зерном справляють ритуальне засівання ниви. А в купальському обряді той обмолочений сніп (куль) уособлює Марену. Разом із спалюванням Марени й соломи в ритуальному вогнищі спалювали старий сільськогосподарський реманент, чим одночасно складали подяку минулорічному врожаю й очищалися для нового врожаю. Цей обряд спалювання старого, віджилого зберігася в собі прадавню орійську міфо-релігійну модель Первинного Життеродного Вогню, в якому нескінченно відмирають і народжуються нові світи. У священнодійстві вогненного самооновлення поєднуються минуле й майбутнє, тлінне й безсмертне. Вогонь як Душа Сонця символізує безвічне світло Духа Життя.

У купальському обряді гармонійно поєднані дві світовотворчі первини — Світло (Вогонь) і Вода, і він супроводжується паруванням, пошлюбленням зрілої молоді. Цей глибоко інтимний ритуал духовно-природного добору знаменує купальський вінок — символ зрілості природи й дівочого ества. Парний добір під заступництвом Купала завершується післяжнивними весіллями — зародженням нових родин під заступництвом Рода й Родичь. Цей циклічний процес життєтворення в людському світі через самозародження родини у взаємній любові та в гармонії з природою — вияв нескінченного Всесидного Процесу Світотворення.

Отже цілий комплекс купальського священнодійства слід сприймати як усенародний весільний обряд на честь космічно-земного шлюбу Світла й Води. Ладуючим духовно-енергетичним осердям цього обряду є ритуальні співи й танки на честь Духа літнього Сонця Хорса — хороводи. Саме купальський хоровод відзначається вегетативним характером і сповнений високої енергетичності, чого не мають інші рокові обрядові дійства (це відзначає М.Грушевський).

Можна з певністю стверджувати, що саме з купальських урочистих юнацько-дівочих обрядових співів виник унікальний український традиційний хоровий спів, духовна суть якого — гуртове моління-прикликання й пробудження в собі світлої снаги Духа.

Зрештою з одвічного синкретизму нашої прадавньої обрядової культури як духовної практики виникли всі нинішні похідні форми музично-пісенного й хореографічного мистецтва, поезія, театр, у яких, однак, мало збереглося духовного сенсу прадавніх молитвоспівів і священнодійств.

Степан Наливайко

Уявний образ Купала.
Худ. Оксана Бадьо

КУПАЛА, КРІШНА, АПОЛЛОН —

ТОТОЖНІСТЬ
КРІЗЬ
ВІКИ

Грецька міфологія знає божество — юного красеня, покровителя мистецтв, співців та музикантів, що народився на плавучому острові, ще малим убив змія Піфона, який спустошував околиці Дельф. Воїн і пастух водночас, під час Троянської війни він виступав на боці троянців. Мати й батько його — Лато й Зевс, а сестра — Артеміда, та сама, якій поклонялися загадкові таври в Криму і до яких під час тієї ж Троянської війни вона перенесла юну Іфігенію, доньку мікенського царя Агамемнона, що вів грецьке військо на Трою.

Атож, божество це — Аполлон. Проте, як виявилось, Аполлон — зайшлий у грецькій міфології, бо навіть у гомерівські часи він ще жахає своєю появою олімпійських богів, його сприймають як чужинця-зайду. Він прийшов до Греції з півночі, з країни гіперборейської, яка уявлялася стародавнім грекам як обитель богів і справедливості. Саме там Аполлон щороку зимував і зберігав свої стріли, саме там жили племена, які особливо шанували його і до яких він сам був найприхильніший. А навесні, закликаний величальними співами, повертався на Парнас у колісниці, запряженій білосніжними лебедями. Але й тоді гіперборейці не забували свого улюбленця, вони щороку виряджали на острів Делос, до вівтаря Аполлона, двох молодих дівчат зі священними дарами.

Академік Б.О.Рибаків детально простежив шлях гіперборейських дарів і встановив, що вони надсилалися з території на північ від Чорного моря, тобто із землі праслов'ян і сусідніх з ними балтів. І цей висновок слушний, бо ще в часи Овідія, на зламі двох ер, у Північному Причорномор'ї особливо шанували Аполлона та його сестру Артеміду, яка мала культове ім'я Тавропола.

Як роблять висновок дослідники, первісно Аполлон — божество, пов'язане з Небом і Землею, стріли його — палке сонячне проміння, йому приносять у пожертву перші паростки всіляких рослин і злаків. А етруски сприймали свого Аплу, ототожнюваного з Аполлоном,

як охоронця людей, худоби й посівів. Це, а також те, що витоки культу Аполлона слід шукати в Надчорномор'ї, спонукало вчених ототожнити його з українським Купалою, або Купалом, і досі не забутим на Слов'янщині й у Прибалтиці. Адже й Купала пов'язується з ідеєю Землі й Неба, з ритуальними багаттями в день літнього сонцеставу.

Стрибки через багаття властиві для українців, але вони властиві й для італійських венетів, що поклонялися Купавону, божеству, чужому грекам, але своєму іллірійцям та слов'янам.

Аполлон — сонячний дух, а сонячна тема пронизує й купальське свято: запалене колесо, як символ Сонця, пускають схилом до річки, і це символізує двобій вогню з водою.

Дари Аполлонові гіперборейці загортали в пшеничну соломку, і з соломи робили подобу Купали.

Для свята Купали характерна тема цілющих трав, худоби, ворожіння, змії, пошуку скарбів. І Аполлон — цілитель, пастух, ворожбит і змієборець.

У купальських обрядах неодмінна участь дівчат і юнаків. Те саме і в аполлонівських обрядах. Та й самі Купала та Аполлон — уособлення молодості.

Мотив умирання й воскресання Купали перегукується з міфами про Аполлона, який спускається в аїд (потойбічний світ) і повертається звідти, тобто вмирає й воскресає.

Під час червневих обрядів на честь Аполлона, як свідчать античні автори, жінку й чоловіка закріплюють квітковими гірляндами, обводять довкола міста, а потім обох спляють. А у праслов'ян теж засвідчено сплявання двох "ляльок", що зображали чоловіка й жінку. Причому відгомін людських жертвопринесіння помітний і в піснях, які супроводжують похорон Купала.

Мати Аполлона — Лато, а мати Купала — Лада, мати всього сущого в слов'янській міфології, а отже, й богів. "Зв'язок Лети-Лато з північною Ладою не викликає сумніву", — констатує Б.О.Рибаків.

Як бачимо, справді існує функціональна, а почасти й фонетична, подібність Аполлона й Купала.

Така ж подібність властива українському Купалові, грецькому Аполлонові та індійському Крішні.

Аполлон і Купало вічно юні, як юні й учасники їхніх обрядів. Та вічно юний і Крішна, і юні пастушки водять із ним хороводи.

Аполлон народився на плавучому острові, і столиця Крішні звідусіль оточена водою (після його смерті вона опустилась на дно).

Зовсім юним Аполлон убив змія Піфона, і Крішна з дитячих літ прославився подвигами проти всілякого гаддя.

Аполлон — музика, покровитель співців та музик, і Крішна славиться неперевершеною грою на сопілці.

У Троянській війні Аполлон допомагає троянцям, і воїн Крішна виступає на боці пандавів — п'ятьох братів і головних дійових осіб епосу "Махабгарата".

Аполлон брав участь у битвах олімпійських богів з гігантами й титанами, і Крішна в тій же "Махабгараті" виступав проти кауравів, які вважалися втіленням могутніх демонів-асурів, старших братів богів (асури пов'язуються з водною стихією, їхня мати — асурка Дану, нагадує слов'янську Дану, теж пов'язану з водою).

Аполлон навчає мудрости, і Крішна — головний радник у війні пандавів і кауравів. Він виклав могутньому воїнові Арджуні, представникові пандавів, суть своєї філософії, яка склала Бхагавадгіту — Божественну пісню. А деякі індійські джерела, наприклад, Чхандог'я-упанішада, прямо називає Крішну вчителем мудрости.

Аполлон — пастух і охоронець стад, і Крішна виріс серед пастухів, епітет його — Пастух.

Аполлон — стріловержець, губитель ворогів. І Крішна — кшатрій, тобто воїн, що й символізують його лук та стріли. Він — втілення на Землі духа Вішну, його аватара, і прийшов на Землю, щоб покарати зло, яке заповонило її. Крішна нетерпимий до законів, релігії та етики владарюючої касті, він планомірно винищує знать, через що теж вважається губителем.

Аполлон водночас і пастух, і воїн. Так само й Крішна — пастух і воїн.

Гомер постійно наділяє Аполлона епітетами "довгокосий", "нестрижений", "кучерявий", а епітет Крішні — Кешава, тобто Косатий, Довгокосий. Такий епітет має й Вішну, і в цьому немає нічого дивного, адже Крішна — земне втілення Вішну.

Аполлон асоціюється з Сонцем, і Крішна теж причетний до нього, як втілення Вішну, а Вішну — Дух Сонця. Та й сам епітет Кешава, як вважають деякі дослідники, виник у пору, коли Вішну уявили уособлен-

ням Сонця, а сонячні промені сприймали за його кучері (пор. "золотокучерий Аполлон" у греків).

Аполлон — син Зевса й Лато, а Крішна вважається сином Вішну, його втіленням на Землі. А коли так, то дружина Вішну — богиня щастя і сімейної злагоди Лакшмі — доводиться матір'ю Крішні. І як Крішна зливається з образом Вішну, так в індійській міфології образ Лакшмі зливається з образом Рукміні — улюбленої дружини Крішні. Зазначимо принагідно, що латиський антропонімікон знає імена Кріш'ян і Лайме, а також прізвище Рукмане, які відповідають індійським Крішні, Лакшмі та Рукміні. З цього можна висувати, що й слов'янська Лада цілком може бути відповідником індійській Лакшмі та латиській Лайме.

Наведені факти переконливо свідчать про тождність грецького Аполлона, українського Купали та індійського Крішні.

Але найголовніше те, що саме індійський Крішна проливає світло на походження та значення імен Аполлон і Купало, які й досі лишаються нерозгадані дослідниками, оскільки і давньогрецька, й слов'янські мови не дають змоги цього зробити.

Маємо на увазі ще один епітет Крішні — Гопала, напрочуд співзвучний з найменням грецького божества, а надто — українського. Бо ж епітет Гопала розкладається на два компоненти, го+пала, де перший означає "бик", "корова", "худоба", а другий — "захисник", "охоронець" (від санскритського пал — "захищати", "охороняти", "берегти"). Тобто весь епітет дослівно означає: Захисник биків (корів), Охоронець худоби, Пастух.

Таке тлумачення індійського імени Гопала допомагає витлумачити й значення імени Купавон (його мав ватажок італійських венеців, який привів до Енея своє військо, коли той, після взяття Трої ахейцями, на двадцяти кораблях вирушив з Малої Азії до Італії). Купавон, як відзначають фахівці, близький українському Купалі. Отож є можливість пояснити ім'я Купавон завдяки санскриту, який знає слово гопаван; воно означає, власне, те ж саме, що й Гопала, тобто "захисник" (досл. "той, що захищає") і розкладається на го+па+ван, де -па тотожне пал-, а -ван суфікс, тотожний рос. -ющий.

Спорідненість українського Купали та індійського Гопали підтверджують іранські факти. Іранська міфологія знає легендарного пастуха Гопатшаха — напівлюдину-напівбика: він пов'язується з водою і жертви йому приносять при воді. Компонент -шах тут тотожний слов'янському цар — обидва терміни походять з одного кореня кшатр-хшатр, спільного для індоєвропейських мов; ця ж основа міститься в іменах родоначальників скіфів — Ліпоксяя, Арпоксяя і Колаксяя. Іранське Гопат тотожне індійському Го-

Вішну. Камінь. X ст.
Алмора

паті, а Гопаті, в свою чергу, тотожне індійському ж Гопала, оскільки елементи -пат і -пала походять від спільної індоєвропейської основи -па (індійське паті ми бачимо в українському батько, господар, господь, російському батя, господин;¹ українське та польське пан, пані, російське папа теж містять основу па- із значенням "захистити", "охороняти", "берегти").

Таким чином, маємо цілий ряд імен, що мають спільний компонент -пал-пол. Це, насамперед, Купала, Гопала, Аполлон, Тавропола. Сюди ж долучається ще одне ім'я, вже з Північного Причорномор'я — Сосіпол, його подають боспорські написи. Ім'я це не можна не співставити з індійським іменем Шішупала. Причому вкрай істотно, що в "Махабхараті" Шішупала має безпосередній стосунок до Крішні-Гопали. Шішупала був заручений із своєю двоюрідною сестрою Рукміні, але Крішна викрав її, і вона стала йому дружиною. Це спричинилося до смертельної ворожнечі, а згодом і до кривавої сутички.

Не менш цікаво й те, що ім'я Сосіпол властиве й етрускам: у них це — божество, якому разом з богинею Ейліфією присвячувалися навіть храми. Сосіпол був божеством-дитиною, причому саме це ім'я дослідники тлумачать як "рятівник міста", трактуючи -пол з грецького як поліс "місто", а Сосі — як "рятівник". Проте у світлі сказаного вище бачимо, що таке тлумачення неправомірне, оскільки -пол означає не "місто", а "захисник", "оборонець", а Сосі — означає "дитина". Це підтверджує розшифровка індійського імені Шішупала, де Шішу- в санскриті якраз і означає "дитина". Тобто стає ясно, що і Сосіпол, і Шішупала — це одне й те ж ім'я, лише передане засобами різних мов. І означає воно — Дитина-захисник. Обидва імені мають однакове значення і спільне походження, а фіксація їх на території України має свідчити, що й індійці, й етруски свого часу сусідили або й жили разом у цьому ареалі, слідів чого цілком достатньо на різних рівнях — топонімічному, міфологічному, антропонімічному тощо.

Отже, і грецький Аполлон, і український Купало, й індійський Крішна-Гопала тотожні не тільки функціонально, їх об'єднує спільне походження та однакове значення їхніх імен: Пастух, Захисник, Оборонець, Воїн, Цар.

Але чому ж тоді грецьке божество має звучання Аполлон, а індійське — Гопала? Звідки взялося кінцеве -н в імені грецького Аполлона?

І цьому знаходимо пояснення на індійському ґрунті. На півдні Індії, у так званому дравідомовному ареалі, до імен, які на півночі країни звучать як Ананда, Чандра, Крішна, додається закінчення -н. І тоді ці ж імена прибирають вигляду Анандан, Крішнан, Чандран. Так само і Гопала тут має форму Гопалан. Причому та-

ке явище стало своєрідною прикметою, по якій судять, що носій імені з -н походить з півдня Індії, як ото з закінчення -енко дізнаються, що прізвище належить українцеві. Так що для імені Аполлон можна припустити певний дравідійський вплив. Коли ж порівняти дравідійське Гопалан і грецьке Аполлон, то надзвичайна фонетична близькість незаперечна. І, очевидно, початкове А- в імені грецького божества — це залишок первісного Го- "бик", "корова", "земля", де два останні слова об'єднує спільне значення: за давніми уявленнями, і корова і земля — обидві годувальниці. Тож термін гопала може мати не лише значення "захисник биків (корів)", "пастух", а й "захисник землі", "цар". Принагідно зазначимо, що санскрит знає і слово ку в значенні "земля", "край", "країна", тому термін гопала в цьому розумінні тотожний термінові купала — "захисник землі (країни)", "цар".

Те, про що говорилося вище, дозволяє зробити деякі висновки. І Аполлон, і Купала, і Крішна-Гопала — вічно юні, а це наводить на думку, що надається до витлумачення й ім'я Іван, Йван, невіддільне від слов'янського Купали. І то знову-таки на індійському терені, бо в санскриті "молодий", "юний" якраз і буде юван. Отож у такому разі ім'я Іван, Йван означає Молодий, Юний, а в поєднанні з ім'ям Купала — Юний Пастух, Юний Захисник, Юний Цар (пор. щодо Аполлона епітет Юний Бог).

По-новому тепер можна поглянути й на наш знаменитий гопак. Маючи на увазі, що гопа та гопала синоніми, що вони означають "пастух", "воїн", "цар" і пов'язуються з Крішною, який був божеством воїнів-кшатріїв, можна припустити, що гопак колись був ритуальним пастушим або вояцьким танком. Чи тим і тим водночас, оскільки Крішна, як і Аполлон, уособлює і пастуха, і воїна. Підтвердженням нашого міркування є те, що улюбленим танком запорозьких козаків був саме гопак, а запорозькі козаки — це ті ж професійні воїни, що й індо-орійські кшатрії.

Крім того, такі українські прізвища, як Хопта, Гоптар знаходять своє пояснення у санскритських го+пта, го+птар з однаковим значенням "захисник", "оборонець", "воїн", "цар".

А ще один епітет Крішні — Говінда — спонукує подумати: а чи не причетний компонент -внд у ньому до етноніма венети-венеди-венди? Адже ми бачили, як тісно переплітаються український Купала та венетсько-італійський Купавон. Тим більше, що давні автори частогусто називають венетами саме певну частину слов'янських племен.

Аполлон Бельведерський.
Римська копія. Мармур. Рим.
Ватиканські музеї

¹ Слід згадати й іраномовне падар — батько (Ред.).

ЦІЛИТЕЛЬ

Зоряна Болтарович

3 ДОСВІДУ НАРОДНОГО
ЛІКУВАННЯ

2. Від простуди

Широкий арсенал засобів уживає народна медицина при простудних захворюваннях: кашлі, бронхіті, запаленні легень.

Дуже популярна, особливо в Карпатах, дивина, або коров'як. Настій з квітів дивини п'ють два—три рази на день від кашлю, болю горла, грудей. Одну столову ложку квітів заливають окропом (250 г), кип'ять 5 хв., настоюють півгодини, п'ють тричі на день по 50 г за півгодини до їди. Приймають три—чотири дні.

У гуцулів дивина — загальнозміцнюючий засіб. У відварі дивини купають дітей, "аби були товсті та великі". На Східному Поділлі такі купелі застосовують при хворобах сечового міхура, на Західному Поділлі — при туберкульозі. На Черкащині горілочний настій насіння дивини у вигляді полоскань вважається добрим болетамувальним засобом при зубному болі. Подекуди на Волині соком цвіту дивини виводять бородавки, на Київщині закапують свіжі рани. Приписують рослині й певні магічні властивості. Гуцули у відварі дивини купають хворого, приказують: "Як має умерти, то умре зараз по купелі, а як має подужчати, то стає йому легше по ній".

Частіше, ніж в інших місцевостях України, вживається у Карпатах при захворюваннях дихальних шляхів алтей (слиз, слизівник, слюз). Причому використовують настій висушеної рослини з квітами, а бойки віддають перевагу відварові кореня.

А такі рослини, як чебрець та підбіл, однаково популярні від простуди по всій Україні. Їх знає й використовує офіційна медицина. Екстракт чебрецю, наприклад, входить до складу препарату "пертусин". П'ють настій з висушеної трави рослини, яку збирають під час цвітіння (в червні—липні). На західній Бойківщині настій чебрецю рекомендують крім того при болях у ділянці серця, використовують при лікуванні хвостяки. В останньому випадку дотримувались певних обрядів: рвати його треба до сходу сонця на Купала й обов'язково посвятити в церкві. На Поліссі вважають, що чебрець добре заспокоює нервову систему. Радять приймати внутрішньо і як зовнішнє для ванн. Народ наділив цю рослину магічними функціями. Вважають, що підкурвання чебрецем на свято забезпечує родині достаток.

При різних видах грудних та легеневих хвороб застосовують настій листя та квітів підбілу в співвідношенні 20—30 г суміші на 1 л окропу. П'ють півсклянки тричі на день перед їдою. Іноді замість настою вживають порошок із висушеної рослини (по 1/3 чайної ложечки тричі на день). Часто підбіл застосовують у суміші з світим липи, бузини та дивини у рівних кількостях (столова ложка суміші на склянку окропу). При нежиті добре втягувати в носа свіжий сік підбілу.

На Поліссі при глибокому сухому кашлі, бронхітах дають пити настій трави розхідника, зібраного під час цвітіння. Для цього чайну ложку подрібненого листя заливають склянкою окропу, настоюють 10 хв., п'ють два—три рази на день по склянці.

В аналогічних випадках застосовують поліщуки й настій багна болотного, бобівника трилистого, буркуну. Бойки при простудах, кашлі, бронхіті, особливо у дітей, дають пити настій фіалки триколірної (братків). Гуцули варять цілу рослину з коренем у медовій воді й застосовують при ядусі (бронхіальній астмі). Ефективним засобом при бронхіальній астмі вважається настій пахучої фіалки з медом. З братками в народі пов'язано багато вірувань. Вірять, наприклад, що купіль з братків оберігає родину від сварки.

Незамінний від простуди часник. На Київщині, наприклад, його вживають вареним на меду, на Закарпатті — в молоці. Мешканці Карпат при сильному кашлі рекомендують часник у суміші з горілкою та каліною. А населення північної Бойківщини має від кашлі свій оригінальний рецепт: у глиняній мисці розтерти кілька головок часнику, додати трохи цукру, підсмажити, потім додати ложку смальцю й трохи спирту або горілки. Одержану суміш довести до кипіння, пити гарячою. В аналогічних випадках вживають часник і зовнішньо. При сильному кашлі, наприклад, радять натирати часником ступні ніг або протягом години стояти на розтертому й розведеному в гарячій воді часнику. При нежиті вдихають пару з суміші потовчених головок цибулі та часнику. Добрим ліком від простуди вважається мазь із перетопленого з маслом часнику, якою натирають усе тіло хворого. А при болях голови простудного характеру її щільно об'язують тканиною, змоченою в теплом оцті, до якого додають розтертого часнику.

Часник широко вживався також як профілактичний та лікувальний засіб при інфекційних захворюваннях — тифі, холері, чумі. Ним натирали тіло, вішали на шию тощо. Сильні протимікробні властивості часнику спричинились до того, що в народі здавна приписують йому магічні функції: вірять, що він охороняє від "злих очей". Зубок часнику зав'язують немовляті в пелену сорочки,

із сумом сповіщаємо про відхід із Сього Світу (16 липня 1992 р.) нашого шановного автора — Зоряни Євгенівни Болтарович.

Незадовго перед цим Зоряна Євгенівна захистила докторську дисертацію — "Народна медицина українців".

Скарби народного лікування, дбайливо зібрані знаним ученим, і надалі висвітлюватимуться в нашому часописі.

вплітають у весільний вінок нареченої, щоб не зурочили.

Як дезінфікуючий засіб, що сприятливо діє на дихальні шляхи, вживають і цибулю. Сиру, подрібнену її вдихають при нежиті, рекомендують при кашлі. На Волині при сильному кашлі її споживають сиру або печену, на Київщині — варену на молоці разом з медом, на Покутті — смажену з цукром і залиту окропом. На Закарпатті з неї роблять настій від кашлю: різану цибулю засипають цукром і п'ють одержаний сироп — дві—три ложки в день, малим дітям дають по краплях. На Львівщині свій рецепт приготування настою: 500 г подрібненої цибулі кладуть в емальований посуд, додають 50 г меду та 400 г цукру, заливають 1 л води, доводять до кипіння й варять 3 години на слабкому вогні, охолоджують, заливають у попередньо ошпарені пляшки з темного скла й щільно закривають. Вживають при сильному кашлі 4—5 разів денно по 1 столовій ложці.

Ефективним засобом проти простудних захворювань завжди вважався овес. Як внутрішнє його приймають у вигляді відвару, подекуди в суміші з іншими компонентами, на Тернопільщині овес варять разом з медом і цибулею. На Закарпатті готують вісянцю киселицю: зерна віса товчуть, просівають, заливають гарячою водою і ставлять у тепле місце. Одержану рідину п'ють у довірливих дозах при кашлі, астмі, туберкульозі. Як зовнішнє овес вживають у вигляді ванн, компресів, інгаляцій. На Закарпатті при болях горла на шию кладуть компреси з токану (густо змішеного вісяного борошна).

При сухому затяжному кашлі добре допомагає чай з цвіту гречки. Популярні при простудних захворюваннях зігрівальні компреси з житніх та пшеничних висівків, жита, пшениці, ячменю, проса, конопляного чи лляного насіння.

Як зовнішнє у вигляді натирань та компресів у таких випадках широко застосовуються хрін, редька, гірчиця. Особливо широку лікувальну дію має хрін. Його вживають при болях ревматичного характеру, простудах, простудних болях голови. Хрін носять, кладуть тертим на потилицю (діє як гірчицники). Припарки з хрону кладуть до стіп для профілактики простудних захворювань, третій разом з медом уживають від кашлю.

Аналогічно хронові дію приписують чорній редьці. Її, натерту, іноді разом з оцтом, горілкою кладуть у вигляді компресів при простудних захворюваннях, радикуліті, або вживають для натирань. А так звані редькові краплі вважаються незамінним засобом від сильного кашлю. Для цього верхівку чорної редьки зрізають, видовбувають серединку, кладуть туди цукру чи меду й накривають зрізану верхівкою або заліплюють отвір тістом і ставлять у теплу піч. Одержаний сік п'ють 2—3 рази на день по столовій ложці. На Чернігівщині вважають, що такий сік добре пити і при болях у серці. Подекуди сік редьки з горілкою вживають при легеневих недугах.

Здавна перевіреним засобом від простуди є калина. В центральних областях України п'ють відвар ягід з молоком і медом, на Волині перевагу віддають відвару з зелених гілок калини, який п'ють двічі на день по одній склянці, одночасно вживаючи й сік із свіжих ягід. На Бойківщині ягоди калини з розтертим часником додають до горілки. На Покутті вживають відвар м'яти і калини на пиві. В охолоджений напій додають сире яйце. П'ють при сильному кашлі.

Дуже популярні при кашлі, бронхіті, запаленні легень настій липового цвіту, відвар сушених ягід або гілочок малини (рідше — сироп або варення із свіжих ягід). Подекуди перевагу віддають одвару коріння малини. Ефективний засіб при сильному кашлі й навіть туберкульозі легень — відвар з квітів бузини. Для цього 10 г сушених квітів заливають окропом (300 г), кілька хвилин кип'ять, додають 2—3 столові ложки цукру, приймають по 1 столовій ложці 4—5 разів на день перед їдою. Популярний лік від кашлю, легеневих недугів, астми — сироп із молодих пагінів сосни (варять із цукром).

Оригінальний рецепт занотовано від знахарки з Полісся Марії Ковтун. Вона радить при захворюванні легень пити настій із суміші споришу, підбілу, цвіту бузини чорної — всього порівну. На 3 склянки окропу беруть 2 столові ложки суміші й випивають протягом дня. При цьому їдять теплий (навіть гарячий) кисіль з напару насіння льону на молоці (на склянку молока беруть столову ложку льону, варять 10 хв., помішуючи, зиджують і додають мед чи цукор).

Скрізь в Україні при простудах вдаються до так званої сухої купелі. Гарячу піч вистеляють зверху соломкою, вісянкою чи ячною, або сіном, поливають квасом, кладуть хворого й накривають кожухом. Так повторюють два—три дні підряд. Інший варіант сухої купелі: в посудину з гарячою водою або відваром цілющих трав кидують розпечену цеглину, хворий сідає на лавці над посудиною і вкривається з головою рядиною.

І це ще далеко не всі засоби й способи, до яких вдається народна медицина при лікуванні простудних захворювань.

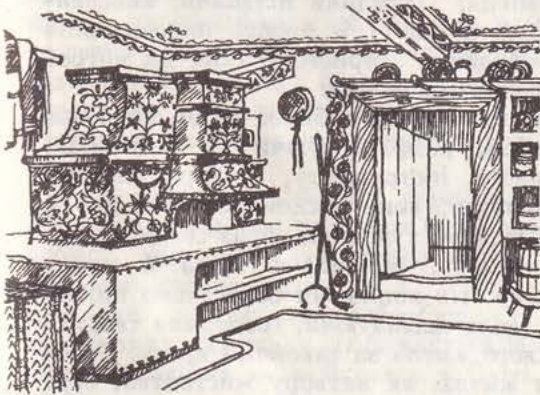

ЖІНКА ТАМАРА КОСМИНА ИПАША

Тамара Володимирівна Космина народилася в Челябінську. Закінчила архітектурний факультет Київського інженерно-будівельного інституту (1960). Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Т.Рильського. Фахівець у галузі традиційно-побутової культури українців. Основні праці: "Сільське житло Поділля", "Весільне українське вбрання" та ін.

У структурі цього знаку, що зберігся на ритуальних предметах із орійської /ранньотрипільської / доби / понад 6 тисячоліть тому/, прочитується прямий Сонячний Хрест, уписаний у п'ять концентричних овалів /число 5 знаменує додання 4-вимірності й наростання симетрії в структурі Світу/. Хрест в овалі означає збалансованість природного й духовного векторів колоруху і являє собою вікно — атрибут і символ орійського житла. А концентричні Сонячні Кола — знак ріллі /орій-хлібороб орав своє поле за Сонцем/. За структурою Сонячних Кіл орії будували й свої міста, сліди яких простежуються в земному лоні України лише з Космосу /орійські міста виростали з землі й у землі верталися/. Орійські хліборобські міста були водночас і храмовими обсерваторними комплексами, в яких життя невіддільне від обряду світлославлення. Так і житло окремої орійської родини було храмом родового духу /український архетип хата буквально: житло духу предка/. Храмова структура орійського індивідуального житла й міста забезпечувала постійне узгодження його мешканців з життєтворчою структурою Всесвіту. Так у модульному знакові "Господи прочитуються знання української астрономічної культури. Тут водночас закодовано й зародження /образ Космічного Яйця-Рація/, й завершення /образ ступової Могили-Піраміди/ вибудови Українського Світу, тобто Безвічність нашого Життя.

Мальована пич із Західного Поділля.
Мал. Лесі Космини

Напишу я слово про хату. На Україні й поза Вкраїною суцзу архітектурну праматір пристанища людського... високоправствєнну людську оселю.
Олександр Довженко

"Своя хатка — паніматка, а прийми — то чортові брат", — кажуть у народі. Ототожнення хати з матір'ю здавна закріпилось у свідомості українців. Поняття "Материнська хата" як джерело родової пам'яті, як генетичний корінь українського роду набуло загальнонаціонального значення й сприймається українцями не лише як рідна домівка, а й ширше — рідна земля, рідна Україна. В душі українця, як далеко не закинула б його доля від батьківщини, завжди світять "очі материнські і білява хата".

Тип і стиль, характер і образ української хати — вияв творчого генія народу, його багатотисячолітніх традицій та

вірувань, світоглядних уявлень та образно-символічного мислення, безпосереднього взаємозв'язку людини із стихіями і довколишньої природи. Українська хата лаконічно промовляє до нас своїми архітектурно-мистецькими формами (взаєморозподіл приміщень, їх обладнання та начиння, мистецьке оздоблення зсередини та зовні), розкриваючи талант, геній своїх творців, збагачуючи нас знаннями про традицію побуту наших пращурів.

Довершений естетизм мальовничості української хати став своєрідним національним символом культурної традиції українського народу. Своім виникненням і утвердженням цей символ значною мірою зобов'язаний мистецькому хистові української жінки ладувати наявними природними можливостями місцевих матеріалів (кольорові глини, рослинні барвники), довершеними речами власного виробу, опроміненими теплом її душі, жертвовною працездатністю й охайністю, озвученими неповторністю мелодій співаних нею пісень.

Весь предметний світ, що одвіку оточує українця (від миті його народження, впродовж буденних та святкових клопотів, узвичаєних у численних обрядах та віруваннях, аж до останнього моменту земного буття) освячує жінкати, сестра, люба дівчина, дружина. Цей світ позначено їхнім художньо-мистецьким баченням довкілля, плеканням добра й береженням родини від усього лихого.

Саме жінка стоїть на сторожі всіх обрядових церемоній, які відправляються

в хаті й слугують добробуту, миру й злагоді в родині.

Чарівною староукраїнською стихією віє від дівочих та жіночих ворожінь, пов'язаних із закликанням та вгадуванням своєї долі. Хата наповнюється цією стихією в такі свята, як день Катерини, в ніч під Андрія або в новорічну чарівну ніч, коли дівчата ворожать, намагаючись вгадати свою долю, викликати образ майбутнього чоловіка. Тоді магічної сили набувають найбуденніші хатні речі й окремі елементи життя. Так на Катерини опівночі перед "півнями" чарівну силу має горщик із вечерєю, обгорнутий новим вишитим дівчиною рушником. А перед Андрієм діяла магія розкладених на розстеленому на долівці рушникові спечених дівчатами солоних балабушок, або ж поведінка впущеного до хати півня, що має визначити, яким буде майбутній чоловік: паничем, господарем чи п'яничкою.

З тривогою й надією поглядала колись господиня на вхідні двері в хаті, очікуючи першого колядника на Введення чи першого посівальника на Новий Рік, свято вірячи, що це будуть гарні люди, які принесуть добру ознаку родині — здоров'я, щастя, достаток.

Особливо насичений магією обрядово-ритуальних дій господині Святий Вечір. Дійство починається з магічного добування вогню: перехрестившись тричі на схід Сонця, господиня красалом, що зберігалось останні дванадцять день під образами, викресує "новий огонь" і розпалює ним у печі дванадцять полін, що їх припасала протягом дванадцяти останніх днів. Святвечірні страви, що їх приготує господиня на "новім вогні" й подає родині до вживання з дотриманням ритуальних, освячених віковою традицією законів, набувають у свідомості українців могутньої непорушної магічної сили, спроможної примножити добробут родини, знешкодити дію злих сил, додати краси, здоров'я та щастя членам родини, їхнім близьким і далеким родичам, задобрити й умиротворити всіх, хто залишив цей світ. Аби знешкодити ворогів, господиня у Святий Вечір затикає усі отвори; "щоб злу силу відігнати", під святошну скатертину на чотирьох кутах столу кладе по голівці часнику: "щоб не винести з хати своєї долі", від Святого Вечора аж до Нового Року господиня не виносить сміття з хати, і лише після Нового Року, спалюючи сміття на городі, господиня використовує його магічну дію — обкурює димом садові дерева: "щоб краще родили", або стрибає через вогонь, закликаючи врожай наступного року.

Таку ж магічну дію на добробут і щастя має розкіш великоднього столу, що засвідчує омріяний господинею образ достатку в хаті, щастя, миру, спокою в своїй родині. Найбільшого значення господиня надає великоднім писанкам, які старанно готує з дочками у Великодню суботу. За народними

уявленнями магія писанки повинна: "відвернути напасті злої людини", "приворожити любов коханого хлопця", "припинити пожежу", "охоронити від градобою", "потамувати зубний біль", вилікувати різні хвороби тощо. І всіма цими чародійними силами писанку наділяє жінка, розписуючи яйце символічними барвами та знаками.

У весняно-літні свята Зеленої або Клечальної неділі (Трійці) та Івана Купала жінки й дівчата мають хати зокола і всередині клеченням, оберігаючи житло від шкідливої дії мавок, русалок, душ померлих, які приходять в ці дні до хати й ховаються у клеченні.

Хата є місцем проведення всіх регламентованих звичаєм етапів календарного циклу українців і всіх родинних обрядів, у відправі яких провідна роль належить жінці.

В ієрархії предметів-символів, споруд-символів — хата найважливіша. Сакральність хати яскраво виявляється в системі звичаїв та ритуалів, які супроводжують процес її спорудження та оздоблення. Як тільки майстер-будівничий доводить свою справу до кінця (вибір матеріалу, місця, закладених підвалин, виведення стін, стелі та даху) в процес опорядження хати, її "оживлення", пристосування до потреб родини включається жінка.

Господиня вимашує й вибілює стіни, оживлює їх поліхромією, розфарбовуючи на свій смак. Без особливого інструменту, використовуючи нехитре приладдя, вона досконало, соковито й своєрідно вивершує художній образ свого житла: підводить призьбу, облямовує вікна й двері, розписує стіни. Не копіюючи безоглядно пишну природу, а вміло наслідуючи, господиня творить ошатність свого житла за законами краси. Тобто довершення житла, як витвору мистецтва, бере на себе жінка-декоратор, справжній митець.

Вона викінчує хату, підкреслюючи поліхромією всі складові частини будівлі та оздоблюючи їх орнаментом, поглиблює враження від сприйняття окремих частин житла.

Особливого вміння досягли українські жінки в оздобленні внутрішнього простору хати: печі, покуті, мисника, стіни над спальним місцем — "напільної стіни". Жінка, як справжній митець-декоратор вміло використовує форму печі для розміщення на ній мальованих знаків-символів: хрестів, безконечника, дерева життя — "вазонки" та ін. Форма і оздоба взаємодоповнюють: форма несе оздобу, а оздоба прикрашає форму. Не залишаються поза увагою жінки й сіни — вона виписує зорі та магичні кола, вазони — символи життя й добробуту.

Господиня прикрашає також усі інші господарські будівлі на подвір'ї фарбуванням чи малюванням орнаменту, як і при оздобленні хати. Головний принцип декорування будівлі — підкреслення фарбою конструктивних її частин: стріхи, слупів, дверей. Коли зроблено це підкреслення обводкою кольоровою глиною з різними "капочками", "смужками" та найпростішими "кривульками", то виходить, що великі площини ніби облямовані рамцями. Частото-густо господиня, що має особливий нахил до оздоблення, вкриває й ці площини орнаментом, переважно "вазонами", неначе килимом. У настінних розписах чітко проглядається любовна магія...

У величальних піснях українців господиню, дружину, матір поставлено в ідеал хліборобського побуту, оскільки саме жінка своєю працею та вмінням стверджувала і в будні, і в свята вимріяне щастя та добробут. У обрядових величаннях господиня зображається Місяцем: вона гарна, спокійна — найкраща в Світі. Господиня дає всьому лад і сама вправно виконує домашню роботу: пряде золоті нитки, шиє, вишиває, біль білить, вбирається в пишній одяг:

*Гой, знати, знати, хто господиня:
В неї в світлиці, як в веселиці.
У неї вози все кованії,
У возах коні все воронії.*

Мальовані сіни із Східного Поділля.
Мал. Лесі Космини

ПРИКМЕТИ-ПОВІР'Я

ЖИТЛО, ГОСПОДАРСЬКЕ НАЧИННЯ

Хата

"Де треба хату ставити, то перше треба назначити місце на всіх чотирьох углах, понакопувати ямки та й понасипати пшениці, як ніхто не поїсть за трое суток, то те місце благополучне і там можна хату закладати".

"Коли закладають хату, то в той час ніхто із сторонніх не повинен бути присутнім, інакше тому буде велика біда..."

"Як закладають хату, то не можна дерева уперек дерева класти, щоб не померти".

"Як хату роблять, то не можна бити по сволюку довбнею чи обухом, щоб голови не боліли. Ще кажуть, не буде в тій хаті життя доброго".

Вікно

"Вікно — це місце для ангелів. На вікнах завжди, видно, сидять ангели".

"Не годиться у вікно плювати, бо на вікні сидить ангел — Божий слуга".

Поріг

"Не годиться через поріг здоровкатися — полаєшся з тим".

"Не подавай води через поріг, бо не оженишся (не вийдеш заміж)".

"На порозі гріх що-небудь робить, бо не буде воно так, як хочеш".

Ключі

"Ключів на стіл класти не годиться, бо будеш забуватися".

Стіл

"Стіл — святе місце; це той же престол Божий".

"Не можна пригощати за непокритим столом, особливо дівчину, бо чоловік у неї буде лисий".

"На столі гріх класти шапку, бо то місце самого Бога".

Віник

"Вважається смертним гріхом ставити на покуті віник: його місце в кутку коло печі".

"Віником не можна битися, бо як удариш, то неодмінно на того чоловіка нападе короста".

Вимітання

"Як лягають спати, то метуть хату, бо ангел ходитиме; а як неметена хата, то туди він і не прийде. Це роблять щовечора, завсіді".

Із зібрання П. Чубинського, том I, 1872.

ЕКОЛОГІЯ

"ДУНАЮ,
ДУНАЮ,
ДУНАЮ,"

ЧОМУ СМУТЕН ТЕЧЕШ?"...

Цей модуль зберігся на ритуальному посуді прародичів української доби української культури (понад 7 тисяч років тому) й символізує нескінченність процесу Світотворення. Осердний гармонізуючий, об'єднуючий елемент нагадує знак інтегралу. Наші предки не допускали в своїх зображеннях випадкових чи малозначних деталей, кожен елемент їхнього знакового письма мав життєву доцільність і глибокий пізнавальний сенс. Українці в ту пору володіли цілісним, інтегрованим знанням про Час і Простір, про Дух і Природу. То було реальне дієве ведичне знання, що досяглося нерозчленовано, цілісною міфо-релігійною свідомістю в єдності образно-інтуїтивного і логічно-понятійного мислення.

Знайомтеся: Володимир Олексієнко — президент Українського науково-технічного екологічного центру "Перун", один із авторів надзвичайно актуальної сьогодні методики розробки комплексної оцінки та класифікації якості води внутрішніх водоймищ. Саме він, Олексієнко, виступив ініціатором проведення Міжнародної екологічної експедиції "Голубий Дунай — 90", яка відбулася в період осінньої межени 1990 р., і зробив усе можливе, щоб вона стала значним явищем у справі дослідження Дунаю.

Наш кореспондент Олександр Кавуненко зустрівся з відомим екологом і повів з ним бесіду, яка, сподіваємося, зацікавить і Вас, читачу.

Кореспондент: — Володимире Дмитровичу, стан наших річок, інших внутрішніх водоймищ не може не викликати занепокоєння. Той же Дунай давно вже зажив печальної, точніше — розпачливої репутації стічної каналі Європи... Відчуття таке, що не лише у нас, а й на всьому континенті люди вже не мають можливості пити чистої води.

Володимир Олексієнко: — На Дунаї ми бачили таку можливість хіба що в Австрії. Але то вода альпійських льодовиків — її п'ють жителі деяких районів красеня Відня. Жителі ж інших придунайських країн, а їх близько 80 мільйонів, попри все змушені пити воду з ріки, звісно; попередньо підготувавши для вживання.

Кор.: — І все-таки: чому саме Дунай? Адже і Дніпро наш, і ще не вмерлі малі річки й озера воляють про допомогу...

В.О.: — Повірте, екологічний стан наших річок — це і мій біль, і Дніпро в першу чергу. Але, якщо говорити про Дніпро, то це проблема такого масштабу, до якої так чи інакше причетний майже весь господарський комплекс України. Щоб розраховувати на відчутні зрушення в екологічному стані ріки, необхідні були рішення найвищого державного рівня. Нарешті Указом Президента України навесні нинішнього року створено надзвичайну комісію з питань екологічного стану Дніпра і якості питної води. Це породило великі надії у спеціалістів на можливість зрушення з мертвої точки цієї важливої для долі України проблеми.

А на той час таких рішень не було.

Наші ж інтереси на Дунаї пов'язувалися з низькими показниками водозабезпеченості півдня України, особливо в посушливі роки. Страдають

люди, несе величезні збитки сільське господарство, виникає реальна загроза спалахів епідеміологічних захворювань. Із цим же тісно пов'язані й проблеми рекреаційного освоєння дельти Дунаю та північно-західного узбережжя Чорного моря, інфраструктура й курортно-рекреаційні комплекси яких у майбутньому можуть бути орієнтовані на споживання дунайської води.

Слід сказати, що у служб охорони здоров'я та представників ділових кіл багатьох держав, особливо тих, що не мають виходу до теплих морів, північно-західне узбережжя Чорного моря викликає особливий інтерес. Цей благодатний край володіє величезними природними рекреаційними ресурсами. Просторі чисті пляжі морського узбережжя, унікальний клімат, великі запаси високоцінних цілющих грязей, лікувальної ропи та підземних мінеральних вод іще з минулого століття привертала увагу фахівців і підприємців Європи.

Широкі рекреаційні й туристичні можливості мають також придунайські райони Килії, Рені, Ізмаїлу.

Переорієнтація цього унікального краю з рейкопромислового використання на рейки інтенсивного розвитку рекреації могли б забезпечити Україні багатомільярдні, в тому числі й валютні, прибутки. Адже добре відомо, що з індустрією туризму та відпочинку мало які галузі спроможні змагатися в рентабельності.

Але у нас, на превеликий жаль, усі ці багатства не використовуються. Більше того, внаслідок нерозважливої господарської діяльності тут виник цілий ряд серйозних екологічних проблем.

Одним з найважливіших завдань експедиції ми вбачали залучення найширших кіл міжнародної наукової та ділової громадськості до участі в освоєнні рекреаційних ресурсів північно-західного Причорномор'я України. Адже спільна великомасштабна діяльність щодо створення нових, європейського класу курортних і туристичних комплексів може бути економічно вигідною для нашої країни.

Кор.: — Тепер прошу, бодай коротко, — про склад експедиції.

В.О.: — Для розв'язання завдань, які стояли перед експедицією, було створено великий міжгалузевий науково-дослідний колектив, що об'єднав у своєму складі висококласних фахівців 25 провідних науково-дослідних установ, екологічних відомств та громадських організацій

України, Росії, Молдови, Румунії, Угорщини, Югославії, Австрії, Чехо-Словаччини — всього 117 осіб. Без перебільшення такому міжнародному об'єднанню під силу унікальні за обсягом та науковим рівнем екологічні дослідження внутрішніх водоймищ та їх басейнів.

Кор.: — Що ж, "команда" досить представницька. А в яких умовах довелося працювати? І що б Ви, Володимире Дмитровичу, сказали про обсяг робіт, який вдалося здійснити?

В.О.: — Для проведення експедиції "Голубий Дунай - 90" було спеціально дообладнано пасажирський теплохід "Амур" Українського Дунайського пароплавства, який регулярно виконує круїзні рейси по Дунаю. Так що був і певний комфорт, були й зустрічі з колегами і навіть прийоми у державних діячів країн, де ми побували. Але, знаєте, в експедиції я мав ще одну прекрасну нагоду переконатися: якщо людям створені сприятливі побутові умови, то й працюють вони з піднесенням, значно продуктивніше і якісніше.

А робота була вкрай напружена. Експедиція тривала всього сімнадцять днів, але протягом цього часу на 27 контрольних створах ріки, обраних за принципом імпактного й фонового моніторингу, для дослідження гідрологічної, гідрохімічної, токсикологічної, мікробіологічної, вірусологічної, радіологічної, зоологічної, біофізичної та геолого-екологічної ситуації було відібрано 72 проби води й водних об'єктів (донних залягань, мікроорганізмів, водоростей, безхребетних та риб). У розгорнутих на судні лабораторіях і в стаціонарних умовах науково-дослідних установ, уже по завершенню експедиції, вони досліджувалися по 252 забруднюючих інгредієнтах. Для прикладу скажу, що в першій дунайській експедиції, проведеної під егідою Міжнародної асоціації лімнологів Дунаю та Академії наук України у 1988 році, вдалося виконати дослідження лише по 52 показниках. Очевидно невідповідно на Міжнародній конференції екологів, що відбулася минулого року в Норвегії, угорці назвали нашу роботу на Дунаї найвизначнішою за всю історію дослідження ріки.

Невдовзі вийде спеціальний номер журналу "Водные ресурсы" Академії наук Росії, присвячений нашій експедиції. Її матеріали викликали неабиякий інтерес учасників на XVI конференції Придунайських країн, де обговорювалися гідрологічні прогнози, а також йшлося про те, як раціональніше, господарювати на воді. Ця представницька конференція відбулася наприкінці травня цього року в німецькому місті Кюльхайм. Я також був запрошений туди національним комітетом Німеччини, який активно працює за спеціальною програмою ЮНЕСКО.

Кор.: — Прошу, Володимире Дмитровичу, хоча б у загальних рисах розповісти про результати роботи експедиції.

В.О.: — Якщо коротко: уточнено і уніфіковано ряд методик, які використовуються для визначення окремих складових якості води та санітарно-гідробіологічного стану екосистеми. Завдяки експериментальним даним уперше в практиці дослідження Дунаю розроблено методику й визначено комплексну оцінку та класифікацію якості дунайської води, складено схему районування водної екосистеми на ділянці Дунаю між створами 18 км (м.Вилкове, Україна) і 1934 км (м.Відень, Австрія). Визначено рівні, функціональні напрямки та економічні параметри рекреаційного використання дельтової зони Дунаю та північно-західного узбережжя Чорного моря.

Кор.: — А як же почуває себе Дунай? Стічна канава він усе-таки чи ні?

В.О.: — Та що Ви, "стічна канава" — це явне перебільшення, Дунай іще живий. Антропогенні навантаження на нього дуже сильні, але не всюди однаково — впродовж його річища спостерігається досить значна диференціація якості води. На австрійській ділянці, наприклад, Дунай мало забруднений. Водночас ми знайшли чимало (на рівні гранично допустимих концентрацій) різних

домішок біля Братислави, Будапешта, Нови-Саду, Ізмаїла, великих промислових центрів (Турну-Мегурелі, Селістра-Келераши, Надбєне), а також у місцях впадання приток (Морави, Сави, Пруту). Найнебезпечнішими для Дунаю є токсикологічні (важкі метали, поліароматичні вуглеводи, пестициди, нафтопродукти, феноли і т.ін.) та мікробіологічні забруднення. Через це, наприклад, у гирлі Сави й Пруту спостерігається підвищена мутагенна активність води.

Одне слово, ситуація на Дунаї така, що навіть на найблагополучнішій його ділянці — австрійській — ловити рибу й купатися лікарі не рекомендують. Хоча до цих слухних порад люди не скрізь прислухаються. На українській ділянці Дунаю, наприклад, одній із найзабрудненіших, і досі вилловлюють та споживають широко відомий делікатес — дунайські оселедці.

Кор.: — Тепер повернемося до Дніпра. Як Ви уже згадували, для вирішення нагальних проблем річки створено урядову комісію. Очевидно, дуже допомогли б їй дослідження Вашого міжнародного наукового об'єднання?

В.О.: — Український науково-технічний екологічний центр "Перун" разом з Академією аграрних наук України, Державним комітетом водного господарства України та іншими природоохоронними установами України, Росії, Молдови, а також деяких європейських країн запропонували Мінприроді України восени цього року провести Міжнародну екологічну експедицію "ДНІПРО — 92" за маршрутом Лоев — Київ — Одеса — Київ. Її мета — комплексна оцінка якості води та санітарно-гідробіологічного стану водної й земної навколорічкової екосистеми дніпровських водосховищ, а також розробка на основі цих даних еколого-економічної концепції оздоровлення природного середовища дніпровського регіону.

Бачите, за нинішнього стану нашої техніки й економіки ми не в змозі здійснити швидкі й відчутні зміни ні в технологіях виробництва, ні в структурній організації господарського комплексу регіону. Водночас реальне екологічне становище в регіоні сягнуло критичної межі, подальше звільнення з розгортанням широкомасштабної природоохоронної роботи загрожує невідворотними процесами деградації цієї гігантської водної системи, катастрофічні наслідки якої для життєдіяльності населення майже всієї України повною мірою навіть важко предбачити.

Тому так важливо визначити першочергові невідкладні заходи щодо оздоровлення водної екосистеми, які були б і під силу нашій напіврозваленої економіці, і могли б дати помітний ефект поліпшення екологічної ситуації в регіоні. Але знайти правильні рішення цієї, з багатьма невідомими, задачі дуже й дуже не просто.

Посудіть самі — внаслідок господарської діяльності людини у Дніпро потрапляють десятки й навіть сотні тисяч забруднюючих речовин. А через те, що дослідницькі роботи складні, а відтак і дорогі, контролюється у воді лише кілька десятків із них. За такої ситуації неважко відчутися в ролі сліпої людини, яка, ніколи не бачивши слона, взялася за його ногу руками і вважає, що той слон круглий і високий, як стовп.

Звичайно, вчені розробили немало опосередкованих методик, які й завдяки таким, далеко не повним даним дозволяють зробити більш-менш обґрунтовані висновки про екологічний стан водної системи. Особливо цінну інформацію дають спостереження за живими організмами водойми. Та це аж ніяк не може задовольнити екологів, бо згубність дії багатьох токсикантів у такий спосіб вдається помітити тільки тоді, коли вони уже надто поширилися і почали впливати на здоров'я природи.

Через те особливої ваги сьогодні набувають комплексні дослідження водної дніпровської системи, які враховували б максимально можливу кількість забруднюючих факторів. Це дасть змогу визначити, які з них суттєво впливають на її екологічний стан. Повторюю, роботи ці дорогі. Але вони зараз — як єдино можливий спосіб наукового обґрунтування коректної і все-таки відносно дешевої системи екологічного моніторингу, що ґрунтується на регулярному контролі мінімальної кількості визначених пріоритетних показників стану водних ресурсів.

Такі роботи базуються передовсім на теоретичному аналізі даних щодо якісного та кількісного складу шкідливих скидань наявних у басейні ріки господарських об'єктів, а далі — на експериментальному дослідженні вже значно звуженого спектру забруднюючих факторів відібраних проб реальних природних об'єктів екосистеми. Головне тут за спеціальною оригінальною методикою визначити забруднювачі, що найбільше впливають на погіршення екологічного стану ріки.

На основі цих даних розроблюється комплексна оцінка й класифікація якості води, складається схема районування водної системи, яка дає наочну й багатогранну картину реального екологічного стану. Тільки тоді науковці та господарники матимуть надійні орієнтири щодо розробки першочергових техніко-еколого-економічних заходів, необхідних для врятування Дніпра.

Важливо також, що, крім наукових досліджень, міжнародний колектив експедиції візьме участь у наукових семінарах з проблем екологічного стану Дніпра, зустрінеться за "круглим столом" з представниками науки, промисловості, природоохоронної громадськості, журналістами. Тут ми плануємо розглянути результати досліджень експедиції "ДНІПРО - 92", а також всебічно обговорити конкретні заходи щодо оздоровлення кожного окремого регіону водної екосистеми Дніпра.

Прикладом такої роботи може служити Міжнародна екологічна експедиція "ГОЛУБИЙ ДУНАЙ — 90", про яку тут так докладно говорили.

Кор.: — Цікаво, чи Міністерство екології підтримало Ваші пропозиції?

В.О.: — На жаль, поки що ні. Як контраргумент, я почув там таку думку, що вже досить всіляких досліджень — необхідно узагальнити ті наукові дані, що стосуються Дніпра, і почати будувати очисні споруди, укріплювати береги тощо. Та якби ми все розуміли в процесах життєдіяльності дніпровської системи, хіба б потрапили в таку екологічну скруту? То що, знову вкладати величезні кошти навпомацки? Хіба це не нагадує наші "досягнення" недавніх років, коли значні капіталовкладення у водногосподарські об'єкти завдавали тільки збитків та шкодили навколишньому середовищу? Людство уже знає приклади, коли нерациональне ведення водного господарства садовило на мілини й значно міцніші економіки, ніж в Україні.

Вже зараз у нас є дуже спокливі пропозиції із закордону на проведення досліджень тамтешніх внутрішніх водойм за нашою методикою. Однак ми не поспішаємо прийняти ці запрошення. Ми знаємо: екологічний стан головної водної артерії України настільки тривожний, що ефективні заходи, спрямовані на його оздоровлення, життєво необхідно віднайти і впровадити найближчим часом. А через Ваш журнал могу запевнити читачів, що міжнародний комплексний колектив екологів, який склався в процесі виконання широкомасштабних досліджень Дунаю та об'єднав у своїх лавах близько сотні висококласних спеціалістів країн Європи, готовий долучитися до розв'язання уже згаданих науково-технічних проблем, без чого, вважаю, наш древній Славутич врятувати неможливо.

Кор.: — що ж, нехай щастить Вам, Володимире Дмитровичу, та Вашим колегам у здійсненні цих благородних задумів.

... Михайло Іванович Туган-Барановський (1865—1919), з литовсько-татарського роду, але народжений в Україні (на Харківщині) та симпатіями своїми, а в значній мірі й громадською діяльністю, зв'язаний з українським національним рухом. Крім численних і визнаних фаховою наукою праць з політичної економії, йому належить шерег праць соціально-етичного та соціологічного характеру. Почавши з марксизму, Туган-Барановський ухилився в бік етичного розуміння соціальної проблеми. Обороні своєрідного соціалістичного соціально-етичного світогляду присвячені праці зрілого періоду його творчості. Несталість поглядів, їх зміна і корегування типові для постаті Туган-Барановського, що покладав, очевидно, більшу вагу на шукання правди, аніж на посідання її.

Дмитро Чижевський

Прагнення подолати однобічність марксистського моністичного пояснення всіх економічних явищ спонукає нас звернутися до наукового доробку тих вітчизняних економістів, які зробили перші кроки на цьому шляху. До таких належить український економіст світового рівня Михайло Іванович Туган-Барановський, який розробив синтетичну теорію цінності, що стала широко відомою завдяки багатству закладених у ній ідей.

Особливе місце серед них, безперечно, належить ідеї формування господарської цінності не лише затратами виробництва, а й попитом споживачів, Туган-Барановський запропонував також політекономічну формулу пропорційності граничних корисностей трудовим затратам вільно відтворюваних господарських благ. Саме завдяки цій формулі теорія цінності Туган-Барановського здобула світове визнання, дала поштовх самостійним дослідженням багатьох економістів-сучасників ученого, особливо економістів-математиків як у нашій країні, так і за кордоном.

Наприкінці XIX ст. в економічній літературі домінували два підходи в поясненні вартості або цінності: марксистський та маржиналістський. Ортодоксальні марксистки виходили з трудової теорії вартості, яка ґрунтувалась на ідеї суспільно-обумовленого виробництва як вихідному пунктові пояснення причинних залежностей та соціально-економічних закономірностей у всіх їх складнощах та розмаїтті.

Маржиналізм, своєю чергою, ґрунтувався на повному запереченні суспільно-необхідних витрат праці як єдиної субстанції цінності, пояснюючи цінність господарських благ виключно їх граничною корисністю, що цілком закономірно впливало з основних методологічних засад цієї школи: абсолютизації суб'єктивно-психологічних чинників та примату споживання над виробництвом.

Михайло Туган-Барановський поклав початок синтезу теорій трудової цінності та граничної корисності у першій своїй науковій праці "Вчення про граничну корисність господарських благ як причину їх цінності": "Теорія граничної корисності не тільки не складає спростування поглядів Рікардо або К. Маркса, але ця теорія, правильно зрозуміла, складає несподіване підтвердження вченню про цінність названих економістів. Менґер та його школа досліджували суб'єктивні причини цінності, Рікардо та його послідовники — об'єктивні. До роботи Менґера можна було думати, що оцінка господарського блага його господарською корисністю не відповідає оцінці того ж блага за трудовою вартістю останнього. Теорія граничної корисності доводить, що обидва принципи оцінки перебувають між собою у згоді, яка тим більша, чим більшою мірою розподіл народної праці підпорядковується господарському принципів".¹

Туган-Барановський торкається питань теорії цінності у багатьох своїх працях, але в завершеному вигляді вона міститься в книзі "Основи політичної економії", опублікованій 1908 року.

В ній учений аналізує теорію цінності у двох площинах (для сучасного йому капіталістичного, або мінового господарства, що характеризується дотриманням "господарського принципу" окремим виробником на мікрорівні, і для господарства, що займається "розподілом затрат народної праці" в

Ніна Петровська

"ВЧЕННЯ ПРО ЦІННІСТЬ" МИХАЙЛА ТУГАН- БАРАНОВСЬКОГО АБО ЧОГО МИ ВАРТІ?

масштабах всього суспільства та дотримується "господарського принципу" на макрорівні), а також з двох боків: з позиції споживача і з позиції виробника.

М. Туган-Барановський сприйняв маржиналістський (за Є. Бем-Баверком) поділ господарської цінності на суб'єктивну (стосовно окремої особи) та об'єктивну (з погляду її об'єктивних результатів) і виділив в останній такі її характеристики, як мінова цінність предмета, його купівельна спроможність, ціна. Причому об'єктивна цінність виникає внаслідок взаємодії людей на основі суб'єктивної цінності через механізм попиту і пропонування.

Таке розуміння господарської цінності дуже тісно пов'язане у нього з двоїтим характером категорії корисності господарського предмета: з одного боку, абстрактна корисність, взагалі корисність того чи іншого роду речей, однакова корисність речей одного й того ж роду; з другого боку, конкретна корисність — дійсна користь, яку приносить даний конкретний предмет, корисність тієї чи іншої частини всього запасу.

М. Туган-Барановський вважав, що з погляду споживача процес оцінки відтворюваних і невідтворюваних предметів по суті однаковий: залежність цінності від корисності втілюється в категорії граничної корисності, що визначається найменшою (конкретною) потребою з числа всіх, які задовольняються за допомогою запасу предметів цього роду (абстрактнокорисних) у розпорядженні споживача.

Проте Михайло Іванович вважав, що сфера дослідження господарської цінності не може обмежуватись лише аналізом психологічних чинників, які впливають на неї; він дотримувався думки, що цінність господарських предметів залежить також від кількості останніх. А маржиналізм не дав відповіді на низку важливих питань: які чинники регулюють обсяг виробництва господарських благ, чому саме таких благ виробляється мало, а інших багато. Спроби представників школи граничної корисності пояснити вплив об'єктивних чинників на господарську цінність не мали успіху. Причину цього вчений додавав насамперед у одній з основних методологічних підійм теоретиків маржиналізму: ігнорування праці як основного об'єктивного чинника цінності. Туган-Барановський вважав у трудовій вартості основну логічну категорію господарства, а також абсолютну вартість. Він вважав, що господарська цінність і абсолютна вартість взаємно доповнюють одна одну і становлять два основні поняття економічної науки.

Розмежовуючи поняття абсолютної трудової вартості й господарської цінності (відносної вартості), учений наголошував, що в першій фігурує не предмет діяльності людини, а сама людина, своєю особистістю, зі своєю працею та стражданнями, зі своєю боротьбою з природою та своїми власними відчуттями, що виникають на тлі цієї боротьби. Це ствердило його в думці, що "категорія трудової вартості є переважно соціальна категорія — вона формує собою міст, що зв'язує політичну економію з соціальною наукою взагалі, через те що соціальний прогрес здійснюється на основі зростання продуктивності суспільної праці".²

Далі, говорячи про співвідношення абсолютної та відносної вартості, Туган-Барановський вважав, що саме в умовах мінового господарства неможливо звести відносну вартість до абсолютної, оскільки атомізовані товаровиробники, що додер-

Ніна Адамівна Петровська народилася у Києві, закінчила Київський університет. Доцент економічного факультету КДУ. Сфера наукових інтересів — всесвітня історія економічної думки, історія економічної думки на Україні.

жуються господарського принципу на мікрорівні, практично не можуть порахувати всі свої затрати в абсолютному трудовому виразі. Це можливо зробити лише в умовах "єдиного планового виробництва".³

Уже в першій своїй праці "Вчення про граничну корисність..." Туган-Барановський висуває термін "планомірний розподіл затрат праці по галузях виробництва". Саме в такому господарстві, на думку вченого, з'являється можливість підрахувати всі затрати в абсолютному виразі (через облік абсолютних трудових затрат), тобто не вдаючись до відносної вартості. В такому суспільстві цінність затрат праці безпосередньо визначає цінність господарського продукту.

Що ж стосується механізму формування господарської цінності з позиції споживача, то Туган-Барановський переносить механізм оцінки, а разом з ним і категоріальний апарат одиничного споживача на суспільство в цілому. У такий спосіб категорії "гранична корисність", "суб'єктивна цінність" розглядаються як іманентні споживачу-суспільству.

Саме завдяки такому розумінню господарської цінності стосовно планового господарства М. Туган-Барановському вдалося відкрити закон пропорційності трудових затрат та граничної корисності вільно відтворюваних господарських благ, який у "Основах політичної економії" він формулює таким чином: "Корисність останніх одиниць вільно відтворюваних продуктів кожного роду — їх гранична корисність — повинна бути обернено-пропорційна відносній кількості цих продуктів, що виробляється в одиницю часу, інакше кажучи, повинна бути прямо пропорційна трудовій вартості тих же продуктів".

Однак під впливом оцінок цієї формули з боку своїх сучасників, особливо економістів-математиків, Туган-Барановський у наступних виданнях праці "Основи політичної економії" доходить висновку про можливість використання формули для умов мінового господарства, оскільки він вважав, що і в ньому виробництво має суспільний характер попри атомізацію виробників.

Як бачимо, М.І.Туган-Барановський запропонував своє оригінальне трактування теорії сучасних йому суспільних наук (в тому числі політичної економії, психології, соціології, етики тощо), на власному внеску в розробку загальнометодологічних проблем економічної теорії. Незважаючи на переважно психологічне трактування понять, що фігурують у його вченні про цінність, відсутність чіткості у викладі теорії, а також у застосуванні категоріально-понятійного апарату, його теорія несе в собі дуже важливу ідею: формування господарської цінності не лише затратами виробництва, а й попитом споживачів.

В наш час, коли адміністративно-командна система перебуває в стані розпаду (затратний механізм ціноутворення, що базувався на ідеї трудової вартості, дискредитував себе), а ринковий механізм господарювання ще не створений (тому в ціноутворенні не можна повністю покладатись на теорію граничної корисності — наріжний камінь будь-якої теорії нормальної ринкової економіки), дуже злободенною, на наш погляд, є синтетична теорія цінності, яку започаткував у вітчизняній економічній літературі М.І. Туган-Барановський.

¹ Юридический вестник. 1890. № 10, с. 228.

² Туган-Барановский М.И. Основы политической экономии. Спб., 1908, с. 59.

³ Послідовник Туган-Барановського В.К.Дмітрів навів дві формули розрахунку господарської цінності через повні затрати праці в умовах мінового господарства, заперечивши висновок Туган-Барановського про неможливість такого обчислення.

Геннадій Дмитренко

СВІЖИЙ ПОГЛЯД НА ЕКОНОМІКУ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

3. "Дайош ринкову економіку!" або Помилка, якої можна було не допустити

Мова йде про ототожнення тоталітарно-бюрократичного суспільства, сформованого під безпосереднім керівництвом партійної диктатури, із гуманним суспільством, у якому соціальна справедливість є головним принципом, доведеним майже до абсолюту. Таке суспільство, до якого послідовно прагне усе людство (це передусім розвинуті країни, що досягли на цьому шляху значних успіхів), називається, як відомо, соціалістичним. І хоч суперечки з цього приводу можуть тривати безмежно, саме життя не може не підтверджувати правильності подібної думки. Тим більше, що з'явився інструмент, який полегшує таке підтвердження на абстрактному рівні і водночас дозволяє виправити грубу помилку "лідера перестройки", про яку мовилось раніше.

Спробуємо тезово висвітлити цю тему, використовуючи нормативно-системну модель гуманного суспільства, яка розкриває сутність суспільного розвитку із соціальних позицій (модель подано на схемі 1).

Як бачимо, нормативно-системна модель містить загалом відомі блоки й параметри. Однак, наклавши їх на справжній стан так званої соціалістичної, а затим капіталістичної формацій, виявимо результати, що не тільки прояснюють ситуацію, а й дають поштовх творчому осмисленню сьогоденних заходів і виробленню нестандартних підходів до радикального удосконалення нашого суспільства.

Приміром, чи можемо ми у нашій системі управління назвати хоч один керівний орган на місцях або в центрі, працівники якого своїм соціальним статусом чи економічно

відповідали б за досягнення соціальних цілей? Скажімо, колишній апарат ЦК КПРС або республік, місцеві ради або апарат міністерств, об'єднань, трестів і т. ін. Напевно, ні. Слів щодо турботи про людину справді було багато, але кастово-кланові інтереси робили свою справу — потреби конкретної людини рідко були предметом пильної уваги органів управління. Таким чином можна стверджувати, що соціальне цілебачення не перейняло все суспільство зверху вниз, а лише мало декларативний характер. Зворотного зв'язку в системі управління майже не існувало, оскільки рівень досягнення цілей конкретно не вимірювався.

Не зуміли ми також створити синхронно і налагоджено працюючий механізм управління підприємствами, зацікавити робітників розвивати свою робочу силу і користуватися здобутками науково-технічного прогресу. Останній, як відомо, наш господарський механізм систематично відкидав.

Засоби, використовувані для досягнення соціальних цілей (блок 3), так і залишилися в зародковому стані (й деклараціях), обумовивши слабкість мотиваційного механізму управління виробництвом через інтереси людей. А втім, застосовувались досить уперті спроби реалізувати такі параметри, як розподіл за працею і змагання, і менш уперті — колективізм (взаємодопомога) у рамках бригадного і колективного підряду. Однак відсутність конкретного науково обгрунтованого інструментарію вирішення цих завдань привело лише до їх дискредитації. Багато вчених при цьому стверджують, що такого інструментарію створити не

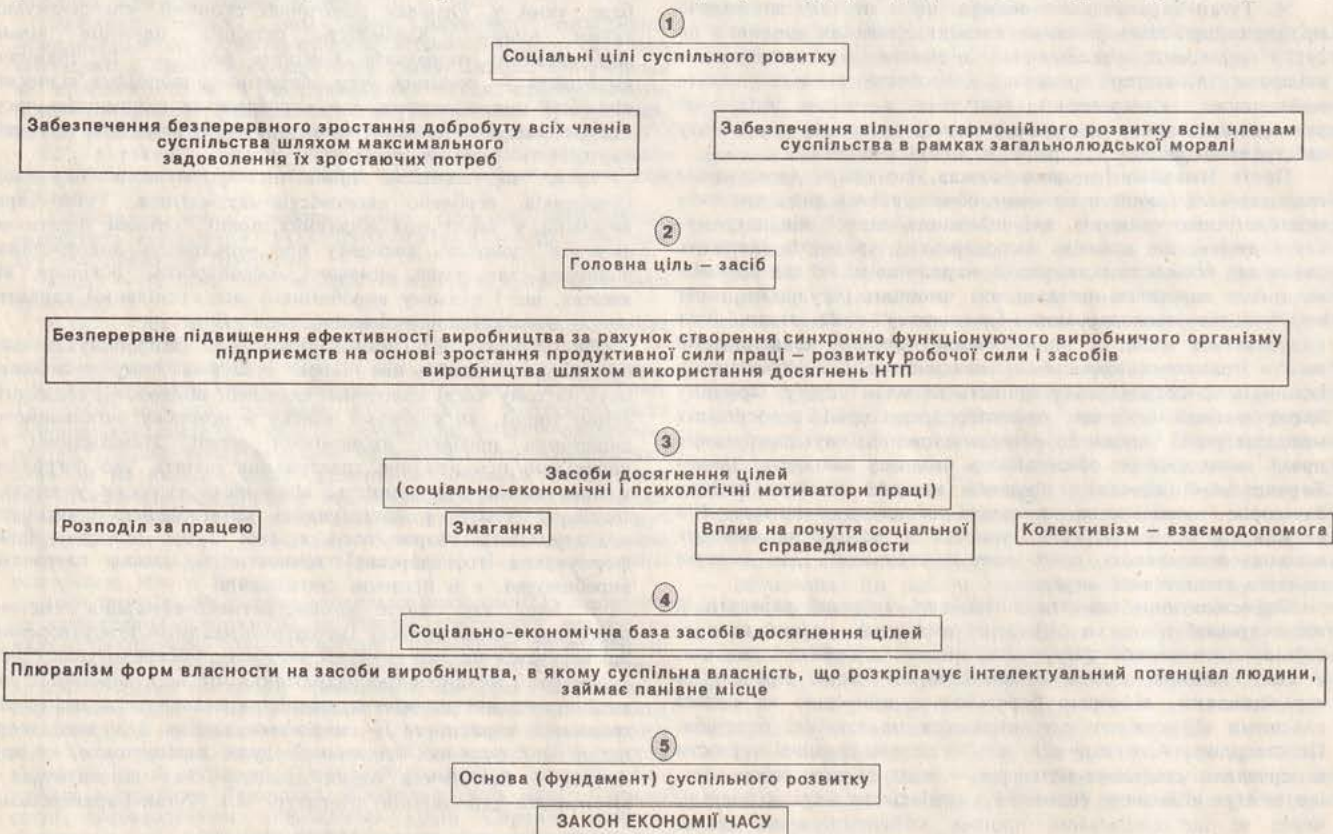

Схема 1. Нормативно-системна модель розвитку гуманного суспільства

можна, його в природі взагалі не існує.

Невдача спостигла нас і з реалізацією соціально-економічної бази засобів досягнення цілей (блок 4). Суспільна власність на засоби виробництва такою насправді не була. Працювали одні, а розпоряджувались засобами виробництва і результатами праці інші, не несучи жодної економічної відповідальності за наслідки такого розпорядження.

І, зрештою, про який фундамент суспільного розвитку може йтися, якщо вся система господарювання і соціального управління заснована на розбазарюванні робочого і соціального часу як у сфері виробництва, так і у сферах обміну, розподілу й споживання. Ніхто не цінував свого й чужого часу, який є єдиним ресурсом людського буття, що не піддається збереженню. Величезні втрати часу (праці) на всіх рівнях господарського механізму зумовили хронічний недолік нашої економіки, який призвів до її кризи — недовиробництва продукції. Нашу економіку інакше, як ПОВІЛЬНА, назвати не можна.

Таким чином, досить суттєві відхилення фактичної ситуації від нормалі за всіма параметрами нормативно-системної моделі дозволяють однозначно твердити, що соціалізму ми не будували, декларуючи його цінності й лише досягнувши певних локальних успіхів у системі соціального захисту населення.

Ми побудували псевдосоціалістичне суспільство або суспільство декларованого соціалізму.

Ототожнення ж його із справді соціалістичним завдало величезної шкоди ціннісній орієнтації не тільки радянських людей, а й усього прогресивного мислячого людства. Як син партійної диктатури, Горбачов також допустився такого ототожнення. Його нерішучі спроби врятувати ситуацію шляхом оголошення про рух до демократичного гуманного соціалізму не зупинили прорваний потік невдоволення існуючим ладом. Зупинити ж цей потік Горбачову не вдалося з простої причини — він не отримав від суспільної науки необхідного для цього інструменту.

4. Нова орієнтація суспільства і його економіки?

Капіталізм у його існуючому вигляді для багатьох радянських людей виявився принадишим, ніж справжній соціалізм, який здається їм міфом та утопією. І це справді факт, на який не зважати не можна, виробляючи нову концепцію розвитку пострадянського суспільства.

Але не можна, очевидно, не зважати й на те, що рухається капіталізм, який називається вже сьогодні "суспільством із людським обличчям", у бік соціалізації всіх своїх параметрів.

Візьмімо блок соціальних цілей. Колись, за часів Маркса, ті цілі стосувалися тільки певної невеличкої частини населення, яка володіла капіталом або його обслуговувала. В міру розвитку виробництва й накопичення національного багатства, під тиском трудящих мас і впливом сусіднього декларованого соціалізму підвищення добробуту й рівня вільного розвитку особи (в плані її самореалізації) стали охоплювати дедалі більше коло людей, у тому числі численний "середній клас", який володіє знаннями і вмінням, але не капіталами.

Поступово вся система управління суспільством, починаючи з муніципалітетів, через виборний виконавчий і законодавчий зворотній зв'язок стала орієнтуватися на загальнолюдські цілі, підвищуючи рівень соціальної захищеності людини. Виробництво, безперервно розвиваючись у рамках удосконалення ринкових відносин, стало працювати на споживача, точніше, на платоспроможний попит. Зв'язок між рівнем платоспроможного попиту населення та обсягами виробництва став очевидним. Краще живеться людям — краще виробництво.

Але чому ж саме по собі виробництво, тобто мікроекономіка, у "них" ніколи не було предметом особливих турбот і, тим паче, причиною кризи недоодержання суспільством продукції? Власне, відповідь відома. Хотілося б тільки заострити ще раз увагу на тих моментах, які будуть мати вирішальне значення для вироблення нової концепції економіки перехідного суспільства.

По-перше, приватні підприємства, з яких починався капіталізм, завжди працювали за принципом співірності витрат і результатів, що називається у нас прогресивним методом економічного управління — госпрозрахунком.

По-друге, маючи негуманні, але могутні соціально-економічні мотиватори праці у вигляді безробіття й конкуренції, вдалося створити мотивацію високоефективної праці та її нову етику. Остання, як система норм моральної поведінки людей у трудовій діяльності, сприяла й загальному підвищенню рівня цивілізації всіх людських стосунків.

Таким чином, госпрозрахунок як сильний мотиваційний механізм і як форма ефективного господарювання визначив високопродуктивне виробництво, а орієнтація на споживача обумовила і досить високу якість вироблених товарів.

Та є ще один момент, що займає особливе місце в розвитку виробничих сил капіталістичного суспільства, але його, як правило, мало хто помічає. А наша академічна наука взагалі зігнорувала.

Мова йде про те, що під впливом зовнішньої дії на підприємства (фірми) — конкуренції і внутрішнього чинника — госпрозрахунку, система управління виробництвом "осідлала" закон економії часу, дія якого згодом поширилась на всі сфери життя у розвинутих країнах. Звідси синхронна і налагоджена взаємодія всіх елементів системи управління, яка характерна сьогодні для підприємств і фірм розвинутої економіки.

На жаль, у літературі, в тому числі науковій і публіцистичній, недостатньо приділяється уваги цьому всезагальному законові розвитку людства, який є генетичною основою науково-технічного прогресу. Варто мати на увазі, що й суспільний розподіл праці, і винайдення колеса та двигуна, кондиціонера, холодильника та пилососа і т. ін. сталися від внутрішнього прагнення людини й людства економити час. Остаттній, як відомо, визначає сутність людського буття.

Сам процес вмонтування цього закону в мотиваційний механізм управління виробництвом здійснювався через пов'язаність заробітної плати із змістом робіт за одиницю (годину) робочого часу. Кожна робоча година стала коштувати певну кількість грошей. Звідси й пішов крилатий вираз "час — гроші", який має глибокий економічний і соціальний зміст. Як тут не згадати Дж. Кейнса, який вважав у своїй головній праці¹, що для аналізу соціально-економічних процесів обов'язково слід використати два кількісних виміри — одиницю (годину) праці й одиницю заробітної плати.

Таким чином, розвиток мотиваційного механізму управління в рамках використання дії закону економії часу стає, на погляд автора, тією особливістю ефективного функціонування виробництва в умовах ринкової економіки, на яку суспільній науці варто звернути найпильнішу увагу, маючи на меті пошуки методів лікування головної хвороби нашої економіки.

Характерно, що і вся система управління виробництвом, так званий сучасний менеджмент, має дві яскраво виражені тенденції розвитку. З одного боку, це дедалі частіше звертання до людини як головної продуктивної сили суспільства й власника своєї робочої сили (знань, умінь), який упроваджує у процес виробництва досягнення науково-технічного прогресу.

Прагнення підвищити трудову віддачу робітників, спроби спонукати їх більшою мірою реалізувати свій трудовий потенціал, водночас "підштовхуючи" їх у сферу самореалізації особистості, приводить до того, що все частіше й частіше в передових фірмах і корпораціях використовують гуманні соціально-економічні мотиватори праці (наведені в блоці 3 нормативно-системної моделі), в тому числі через оцінку останньої. Відбувається це ще й тому, що в умовах зростання соціальної захищеності трудящих постійно слабнуть традиційні мотиватори праці — безробіття й конкуренція за робоче місце.

Другою тенденцією є процес безперервного пошуку шляхів збереження робочого часу в системі управління як у масштабі всього виробництва, так і в рамках конкретних дій індивідів на робочих місцях. При цьому збереження свого й чужого робочого часу робітників щораз більше пов'язується із своєчасністю і якістю виготовленої продукції та виконуваних робіт у ланцюжку виробник (виконавець) — споживач.

Загалом, підводячи підсумки сказаному вище, можна висунути, що тенденція "олюднення" капіталістичного способу виробництва, яка започаткувалась після Великої депресії й стала суттєво розвиватися в післявоєнний період не без впливу кейнсіанства, псевдосоціалізму й боротьби за свої права, кажуть про те, що соціалізований капіталізм власним шляхом рухається до гуманного цивілізованого суспільства майбутнього.

Цей шлях здається зрозумілим, а тому простим і достатньо привабливим за своїми результатами. Чи не тому наша суспільна наука кинула гасло "дайш ринкову економіку!", щиро підхоплене розчарованою публікою й запевняливим людьми, але досить насторожено сприйняте величезною мовчазною більшістю.

Справді, дуже вже це гасло, викликане відчаєм і безнадійністю, схоже на нову декларацію й чергову утопію, не підкріплену серйозною науковою теорією.

Чи не вище так, як і в випадку з проголошенням усієї "перестройки", що почалася з гасла "більше соціалізму" без з'ясування суті того, що ж таке насправді "соціалізм"?

(Продовження — в подальших числах)

¹ Дж. Кейнс. Загальна теорія зайнятості, процента і грошей. 1936

Олександр Коновець

ЯК ПОДОЛАТИ ПРОВІНЦІЙНІСТЬ
УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ?

Олександр Федорович Коновець народився в с.Коропець на Тернопільщині. Закінчив Київський політехнічний інститут (факультет радіоелектроніки) та Київський університет (факультет журналістики). Член Спільної журналістики України, кандидат філологічних наук, науковий співробітник Відділення історії науки АН України. Автор кількох монографій з питань історії науки й техніки та української національної наукової преси.

Пам'ятаю, яку неоднозначну реакцію серед моїх колег викликала сама постановка цього питання. "А хіба буває наука провінційна?" — скептично зауважив один мій знайомий. — Наука — вона і в Африці — наука. Адже, приміром, фізичні закони мають універсальний характер, а внутрішня логіка машин і технологій, які функціонують на їх основі, не залежить від того, де вони винайдені". Справді, подумав я, але чомусь ядерний реактор, побудований за тими ж універсальними законами, вибухнув не в Африці, а саме в нас. Інший мій колега, як істинний патріот вітчизняної науки, навіть мало не образився. "Про яку таку провінційність ти говориш! — обурився він. — В багатьох напрямках науки і техніки ми маємо світовий рівень...". Може й так. Та коли у списках лауреатів Нобелівської премії не знаходив українських прізвищ, а в статтях провідних зарубіжних вчених не бачив жодного посилання на праці наших дослідників, то якось важко повірити у реальність отих поодиноких інтелектуальних проривів на теренах вітчизняної науки. Вже не кажучи про гуманітарну сферу, де діяв принцип скоріше бажаного, аніж дійсного і по суті відбувалася профанація науки. Майже як анекдот переповідають сьогодні радіоінтерв'ю колишнього президента Академії наук колишнього Союзу, коли ще не так давно на запитання кореспондента перелічити основні відкриття у вітчизняній науці за останні роки, той спромігся назвати лише одне "надзвичайне досягнення" — а саме: відкриття вченими-астрономами в далекій галактиці досі невідомої людству "блукаючої" зірки. То може наші трудові досягнення на ниві науки, як і ту "блукаючу" зірку, треба спостерігати через скельця телескопу?

У всякому разі, перераховуючи класика, скажу не без іронії: "провінційність" — не порок, але й не дуже велике благо. Що ж насправді таїться в змістові цього слова, яке дедалі частіше й критичніше звучить на ознаку нашої інтелектуальної спадщини і викликає таку різноманітну реакцію української публіки?

3 погляду історії

Я людина допитлива і старанно пройшовся по енциклопедичних довідниках. Одне із значень слова "провінція", яке дає словник Ф.Брокгауза і І.Ефрона, — "частина імперського володіння (населення, територія), а провінційний статус — "правило адміністративного управління колоніями, преторами, проконсулами і т.д.". Тепер "провінційність" має значення віддаленого від центру, навіть відтінок консервативного. І, звичайно, з погляду історії Україна тривалий час була колонією, тобто провінцією різних держав, і наліт провінційності ми сьогодні вбачаємо в різних сферах нашої діяльності, в тому числі і в науці.

Та не завжди українська наука і культура мали статус провінційних. Згадаймо хоча б знамениту бібліотеку Ярослава Мудрого, що стала символом розквіту науки й освіти в Київській Русі, або українське відродження XVII сторіччя, діяльність Братських шкіл, Острозької і Києво-Могилянської академії, а пізніше щедрий внесок у духовну скарбницю людства вчених-просвітителів світового рівня — Г.Сковороди, М.Смотрицького, С.Яворського, Ф.Прокоповича та ін., які мали величезний вплив на подальший розвиток української наукової думки. Однак у більшості часу історія української науки позначена воістину трагічними сторінками — репресіями і заборонами, переслідуванням усього освіченого, національного і духовно активного в народі. Особливо важкі умови для розвитку української науки склалися у XVIII столітті. Реформи Петра I, які стимулювали розвиток вищої освіти і науки в обох столицях імперії, а також діяльність його наступників, особливо Катерини II, мали катастрофічні наслідки для української нації. В університети Москви і Петербурга та Російської Академії наук систематично відбиралися кращі педагоги і

Нині як ніколи гостро стоїть проблема реформування української науки, її теперішнього виживання й подальшого розвитку на шляху до незалежної демократичної держави. Існують різні концептуальні підходи на способи й темпи розв'язання цієї проблеми. Пропонуюмо до уваги публіцистичну статтю кандидата філологічних наук Олександра Коновця "Як подолати провінційність української науки?", де автор висловлює свої погляди на історію, сучасний стан і перспективи розвитку академічної науки в Україні. Сподіваємося, шановний читачу, стаття викличе глибоку зацікавленість і ми отримаємо Ваш відгук з конструктивними пропозиціями.

Від редакції

студенти Києво-Могилянської Академії та українських колегумів і ліцеїв. Відбувався поступовий занепад освіти на Україні, чимало навчальних закладів були закриті або ж перетворилися на звичайні духовні учбові з обмеженою кількістю дисциплін і низьким рівнем їх викладання. Лише в XIX столітті спочатку в Харкові, а потім у Києві, Одесі та Катеринославі створюються університети і вищі технічні заклади, засновуються природничі й технічні товариства. Але вони були русифіковані, не орієнтовані на соціально-економічні й культурні потреби українського народу й, отже, не могли в достатній мірі служити осередками формування національної науково-технічної інтелігенції. У другій половині XIX і на початку XX століття в Україні народжуються перші національні наукові й просвітницькі осередки, започатковують свою діяльність Наукове Товариство імені Шевченка у Львові, Українське Наукове Товариство в Києві. Їх кращі представники — М.Максимович, Б.Грінченко, М.Драгоманов, М.Грушевський — разом із своїми сподвижниками у неймовірних умовах царської цензури і заборони рідної мови виборювали право українського народу на духовну та інтелектуальну свободу, право мати свою національну науку.

Революційні події 1905 та 1917 років мали величезний вплив на піднесення національно-визвольного руху в Україні. Здавалося б, нарешті, у боротьбі за свою державність справляться віковічні надії українців збудувати власні храми науки й культури. За часів Української Народної Республіки створюються Академія наук, українські університети в Києві та Кам'янець-Подільському, історико-філологічний факультет у Полтаві, ряд просвітницьких товариств і музеїв. У пореволюційні 20-і роки теж робиться чимало для відродження національної науки: створюються нові інститути й наукові центри, започатковуються перспективні дослідницькі напрямки, впроваджується у вузах і наукових закладах українська мова. Однак наростаючі тенденції централізації та ідеологізації суспільного життя поступово знову приводять до занепаду науки, скорочення й заборони різних її ініціативних форм. Політика репресій проти визначних учених, закриття багатьох дослідницьких закладів, необґрунтована реформа університетів, ідеологізація гуманітарних знань — все це стало причиною гальмування багатьох перспективних напрямів української науки.

Сформована ще в 30-і роки командно-адміністративна система управління наукою і досі не здала своїх позицій. І навіть у 60-і роки, в пору так званої "хрущовської відлиги" і піднесеної ходи науково-технічної революції, українські вчені не змогли вповні розкрити свій творчий потенціал. Як за царизму, так і за часів більшовицької влади кращі інтелектуальні сили з України "перетікали" до Москви, Санкт-Петербурга та інших наукових центрів Росії. Лівова частка коштів на науку, кращі прилади й експериментальне устаткування, найпрестижніші наукові стажування і відрядження за кордон — все це, як належне, діставалося "старшому братові". Економіст І.Розпутенко у своїй статті "Неоколоніальний синдром", надрукованій у другому числі часопису "Сучасність", наводить вражаючі факти. Лише шість відсотків передового науково-технічного потенціалу колишнього СРСР зосереджено в Україні, а решта в основному в Москві, Санкт-Петербурзі, Новосибірську. Відповідно і лише 6 відсотків коштів, відведених для фінансування прогресивних напрямків у розвитку науки та техніки, потрапляло в Україну, хоча у республіці робився 21 відсоток винаходів. Українські науковці бували за кордоном з метою стажування, обміну науковим досвідом тощо у 36 разів менше, ніж їх колеги з колишнього Союзу.

Руйнування імперії та створення незалежної української держави відкрило реальні можливості для відродження національної науки. Але поки що вона залишається провінційною — у відношенні як до колишньої метрополії, так і до розвинутих країн Заходу. Наше суспільство, його виробнича сфера і досі економічно не зацікавлені в науковій

продукції. Перебування протягом століть в умовах колоніального гніту, тоталітаризму та жорстокої ізоляції від світу негативно відбилося на менталітеті українців, їх готовності брати державну відповідальність за долю національної науки й культури. І не так просто тепер українським ученим подолати, навіть чисто психологічно, отой комплекс "вторинності", провінційності щодо своїх російських чи західноєвропейських колег.

Не хотілося б зовсім відмовляти нашій науці в потенційних можливостях. Бо навіть за тих укрїнських несприятливих історичних умов, які склалися в останні десятиріччя, українським вченим вдавалося в окремих галузях, як кажуть, іти в ногу з часом, зокрема в кібернетичній, електроварюванні, порошковій металургії. Однак цей процес треба оцінювати реально і в цілому, співвідносячи зі світовим досвідом. І в такому разі поняття "провінційна наука" набуває широкого соціального змісту, включаючи рівень фінансування та організації науки, можливості технологічного й інформаційного забезпечення її структур, зрештою, фахову підготовку і правову захищеність самого вченого.

Сьогодні доля дарує нам шанс на реальне відродження нашої науки й культури. Проте поглиблення економічної кризи в Україні в період переходу до ринкових відносин надто обмежує можливості молодій державі достатньо фінансувати науку. Досить сказати, що нині Фінляндія витрачає на науку в 10 разів більше, ніж Україна, а враховуючи співвідношення населення — в 100 разів. Отже, треба розраховувати насамперед на внутрішню енергетику, тобто на розумну організацію інтелектуальної праці.

На мій погляд, є два основні питання, від розв'язання яких залежить доля української науки. Перше — як позбутися командно-адміністративних відносин у науці, перейти до демократичних форм наукової діяльності, подолати в ній такі симптоми тоталітарної системи, як монополізм і протекціонізм, з тим, щоб якнайповніше розкрити творчий потенціал вченого. І друге, що логічно випливає з першого, — як спрямувати науку на національні інтереси молодій державі і в той же час за своїми технологічними можливостями й результатами наблизити її до світового рівня. Розв'язання цих питань багато в чому залежатиме від того, чи здатна нині до оновлення Академія наук України — цей інтелектуальний і духовний центр нації.

Допоки діє номенклатурний принцип

Розумію, що тепер, коли ринкова економіка безжалісно вторгнеться в тихий і зовнішній комфортний світ науки, "вимиваючи" з нього кращі уми і ставлячи молодих інтелектуалів перед проблемою самовиживання, може й не на часі вести мову про сухі науковознавські розрахунки та прогнози, які, чого гріха таїти, часом не витримують реалій життя. Але я не хотів би драматизувати, наприклад, те, як у цих умовах виживе наша галузева наука. Адже вона безпосередньо замкнута на виробництво і так чи інакше працюватиме в ринковому просторі. Банкрутство збиткових інститутів, скорочення зайвого "наукового баласту", додаткових витрат на освоєння нових методик і технологій — усе це стане неминучим чинником самовиживання кращих і перспективніших наукових колективів. Тут усе залежатиме від тебе самого — яку наукову продукцію запропонуєш і чи зможеш її реалізувати. Інша річ — бюджетні організації. Мене найбільше хвилює доля фундаментальної, а по суті академічної української науки.

Науковознавцями доведено: найефективніший принцип розвитку науки — це принцип її самоорганізації або саморегуляції, який визначається внутрішньою логікою й соціальними потребами розвитку нових ідей і знань, а також можливостями вчених вільно й демократично асоціюватися в групи, колективи, співтовариства для кращого продукування і втілення цих ідей. Але що таке принцип самоорганізації у відношенні до академічної науки? І чи можна взагалі говорити про вияви самостійності щодо наукової установи, яка тривалий час була підпорядкована Раді Міністрів, а в дійсності, обслуговувала апарат ЦК КПУ?

Справді, донедавна академіками здебільшого ставали ті, хто був компартійною номенклатурою. Вакантні пости директора інституту чи керівника великого наукового підрозділу теж очікували номенклатурників. Деякі з них і нині займають керівні наукові посади, а в складі Академії переважають сьогоднішні або колишні адміністратори від науки. Життя показало: це не найкращі критерії підбору наукової еліти, тим більше, що навіть талановиті вчені внаслідок багаторічного адміністрування втрачають наукову кваліфікацію та ефективність. Подібний добір кадрів

відбувався і на рівні завідуючих відділів та лабораторій. Це, як правило, не сприяє інтелектуальному збагаченню у відповідних галузях науки.

Здавалося б, п'ять років "перестройки" внесуть нові якісні зміни, демократизують принципи кадрової політики в нашій академічній науці. Але, на жаль, цього не сталося. Останнім часом в Академії наук, зокрема в її гуманітарному секторі, організуються нові інститути, формуються нові підрозділи й структури багатьох наукових установ. Не можна не помітити, як нерідко до керма новостворених наукових колективів стають колишні партійні й комсомольські лідери. Швидко перефарбувавшись на демократів, вони мимоволі вносять у зміст наукової праці дух адміністрування, бюрократичної тяганини, набутого ними у застійні часи.

Або взяти практику діяльності Вчених та інших експертних рад. Традиційно вони беруть на себе основний тягар вирішення проблем наукової діяльності, уособлюючи "мозковий центр" колективу. Загальновідома й їх низька ефективність. Принцип самоорганізації Вчених рад, який використовується при їх формуванні, призводить здебільшого до негативних наслідків. Чому? Секрету тут ніякого немає. Це щось на зразок продовження отєї недавньої практики застійних часів, коли номенклатура сама себе обирала до елітарного управлінського кола, а потім сама себе призначала на високі посади, винагороджуючи й преміюючи один одного. Про подібні випадки багато писалося у пресі.

Той, хто мав нагоду близько познайомитися з діяльністю таких експертних рад, міг перекоонатися, що атестація вченого або участь його у конкурсі на заміщення наукової посади — це фікція, формальна процедура. Основним критерієм конкурсу почасти є не наукові праці й доробки, не фаховий рівень, а, власне, особлива думка керівника підрозділу, його, так би мовити, суб'єктивний погляд на свого підлеглого (захочу — позолючу, а захочу — покараю). Особито знаю приклад, коли Вчена рада одного з підрозділів Академії забалотувала обрання наукового співробітника за конкурсом, посилаючись на відверто сфальсифіковані оцінки його керівника, хоча науковий доробок конкурсанта був більше, ніж достатній. Дивно спостерігати, як солідні вчені мужи при цьому намагаються зберігати вигляд об'єктивних експертів. Втрати професійного гатунку очевидні, не кажучи вже про моральний бік таких випадків.

Переконалися, подібні ради повинні формуватися на конкурсній основі за участю й під контролем авторитетних учених світового рівня. Я радий, що, нарешті, створюється українська Вища Атестаційна Комісія. З'являється ще один атрибут державності й можливості самостійно визначати кваліфікацію вчених. Але в той же час виникає й природне побоювання, аби наша провінційна схильність до орієнтації на "середняка", відсутність належного досвіду співвіднести свої результати з міжнародними критеріями не призвели до зниження загального рівня дисертаційних робіт та девальвації вчених ступенів і звань.

Ну добре, це, так би мовити, перекося по службовій вертикалі. А чи змінилося щось суттєве в самій організації праці науковця, її мотивації? Пам'ятаю, які надії ми плекали на початку "перестройки" щодо можливостей розкрити свій творчий потенціал, які гарячі дискусії тоді вели з приводу запровадження прогресивних форм наукової діяльності — тимчасових "гнучких" колективів, принципу "мозкової атаки", права вчених на вільний перехід у суміжні сфери, освоєння ними, так би мовити, міждисциплінарного простору, участі їх у конкурсах і грантах. І що ж, з того часу майже нічого не змінилося. Подекуди виникла парадоксальна ситуація: навіть деякі з тих, хто спочатку найактивніше виступав за ці, такі життєво необхідні, зміни, згодом, очоливши наукові підрозділи на засадах старих структур, самі при першій же нагоді їх "законсервували". А навіщо йому щось перебудувати, мати зайвий клопіт, якщо час працює на нього. Адже випробувані методи адміністрування прямо ведуть до вершин наукової слави. Допоки живе номенклатурний принцип, доти час для науки працюватиме в зворотньому напрямі!

Номенклатурний принцип згубно діє на психологію молодого вченого, стиль його життя, привчаючи до догматики, маніпулювання чужими ідеями, зрештою, до конформізму. Адже якщо ти маєш свою власну думку, відмінну від думки шефа, вважай, що на твоїй науковій кар'єрі поставлено хреста. Отож, не дивно, що так слабо звучить громадський голос українських вчених щодо захисту природи, започаткування ініціатив щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, відродження української культури тощо.

Наука нашої молодій державі може бути заснована на засадах нової етики, на демократичних принципах гуманізму. А носіями цих нових принципів можуть стати лише

люди чесні, не заражені вірусами відживаючої командно-адміністративної системи. Критерії підбору наукових кадрів, їх висунення на керівні посади відомі. На них неодноразово наголошував Президент України — професіоналізм і відданість ідеї незалежності молодій державі. На жаль, ці вимоги менше всього торкнулися академічної науки, де продовжує діяти номенклатурний принцип.

Виникає закономірне запитання: хто і як зможе зруйнувати номенклатурну модель академічної науки, запровадивши цивілізовані, демократичні засади діяльності наукового співтовариства? Рух знизу? Низам здебільшого байдуже. В умовах майже феодальної залежності їх від академічної верхівки це є досить нерéalно. Тоді може очікувати ініціативи від керівної академічної верхівки?

Хто оновить "академічне дерево"?

"А може й добре, що Академія консервативна, — заявив на загальних зборах Академії наук України один вшанований лауреатськими медалями академік. — Бо не вдасться декому розвалити те, що складалося десятиліттями!" І тим заслужив аплодисменти від своїх численних прихильників. Справді, без консерватизму, що пов'язаний з формуванням наукових традицій і шкіл, в академічній науці не обійтися. Та чи потрібно так уже суворо оберігати те, що плекалося в умовах тоталітаризму — адміністрування, привілеї, монополія на істину тощо? І чи врятує взагалі непримиренний консерватизм те становище, в яке сьогодні потрапила академічна наука?

А воно не таке вже й благополучне, як це намагалися представити виступаючи на вищезгаданих зборах. При недостатній фондоозброєності і фінансовому забезпеченні їй справді загрожує небезпека і насамперед "вимивання" молодих перспективних учених, які не змогли реалізувати себе в академічному середовищі, тобто знайти відповідну мотивацію і використання своїх інтелектуальних сил. Чимало з них потребують соціального захисту — і щодо зарплати, і щодо житлових умов. Так, нині кожен восьмий співробітник Академії наук потребує поліпшення житлових умов. Відтік з Академії інтелектуальної еліти — це вже загрозна реальність. Лише за 1991 рік її покинуло 568 кандидатів наук, 288 молодих спеціалістів.

Не маю нічого проти консерватизму, якщо він сприяє збереженню кращих традицій і не заважає рости новому. З першого погляду загальні збори Академії, де обговорювався її новий Статут, хоча й справляли враження консервативне, але й не зовсім догматичне в своїх прагненнях, як кажуть, іти в ногу з часом. Тут поважно обмінювалися новими думками та ідеями щодо шляхів розвитку Академії в нових економічних умовах: як зберегти її потенціал, оживити діяльність її структур, розширити права регіональних наукових центрів, інститутів і т.ін. На фоні поміркованих виступів іноді навіть звучали критичні голоси і дещо радикальніші пропозиції, особливо, коли обговорювався проєкт нового Статуту. Але то були поодинокі голоси. Натомість одностайний лідер "за" свідчив, що академіки стали дружньою стіною супроти нових змін.

Здавалося б, є нагальна потреба демократизувати механізм виборів до Академії наук, прийняти ще ряд важливих рішень, щоб дати дорогу молодій українській еліті. Але й ті, навіть незначні поправки до проєкту Статуту, які б дозволили дещо поліпшити діяльність Академії, були не прийнятні. Та й не відбулося широкого й зацікавленого обговорення проєкту Статуту безпосередньо в наукових колективах. Текст проєкту було надруковано в такій мізерній кількості примірників, що їх ледь вистачило академікам. Більшість науковців так і залишилися в ролі пасивних спостерігачів.

Що вже переконувати в необхідності повернення Академії її початкової назви — Українська Академія наук. І для того є абсолютно всі підстави й можливості. Час такий. Відчувалося, навіть сам головуючий на зборах Президент Академії був не проти відновлення історичної справедливості. Адже всі академії світу означені назвами своїх країн. Але знову спрацював синдром консервативної більшості і рішення не було прийнято. Це в якійсь мірі нагадувало ситуацію у Верховній Раді, яка ще до недавнього часу вперто відхиляла прийняття нашої національної символіки.

Та справа не лише у прийнятті відповідного Статуту. Проблема значно глибша. Два роки тому було розроблено концепцію розвитку Академії наук України. За цей час вона, безперечно, застаріла. Тепер, коли наша країна прямує до ринкової економіки, вибираючи свою незалежність, потрібні нові ідеї й підходи щодо оновлення академічної науки.

Взяти хоча б питання про те, якою взагалі за своїми

функціями й за своєю структурою та змістом діяльності повинна бути Академія наук України, виходячи насамперед з національних інтересів новоствореної держави? І тут, справді, треба визначитися. Якщо Академія — це корпорація, тобто клуб вчених, то цей елітарний клуб повинен уособлювати "інтелектуальний центр", який забезпечує відповідний рівень фундаментальних досліджень — на зразок академічних установ більшості країн Заходу. А якщо це асоціація наукових закладів, різноманітних технологічних і дослідно-експериментальних комплексів, то чи може вузьке коло академіків, а точніше Президія Академії наук, самочинно вирішувати різнопланові проблеми наукових колективів?! Адже за новим Статутом Президія є головним розпорядником академічного кошторису, фінансових і кредитних операцій, фонду фундаментальних досліджень. Планування науково-технічного і соціального розвитку колективів, розподіл майна теж її прерогатива.

Саме так аргументував на зборах свою позицію Голова Комітету з питань науково-технічного прогресу, доктор фізико-математичних наук С.М.Рябенко, прагнучи довести, що в умовах переходу до ринкової економіки інноваційний процес потребує створення нових форм взаємодії "фундаментальна наука — прикладні дослідження — виробництво". Держава повинна асигнувати не Академію в цілому, а окремі програми — ті, що за своїми результатами орієнтовані на світовий рівень. І я цілком поділяю цю стратегію. Поділ учених на касту, квоти без урахування нових реалій лише призведе до посилення монополізму й корупції в науковому співтоваристві.

Ще одна важлива проблема. Як урівноважити співіснування науково-дослідної й проєктно-технологічної складових діяльності Академії наук? Адже нині вона ніби нагадує живе створіння з надто малою головою "чистої науки" і дуже великим тулубом прикладних досліджень та розробок. І ця диспропорція далі зростає. Не так давно, приміром, до складу академії увійшли колишні галузеві інститути — чорної металургії, автоматики, кристалів та ін. Тим часом на вищезгаданих зборах звучали голоси про те, що дослідно-виробнича база повинна бути збережена, і в майбутньому на її основі треба створювати технопарки й технополіси. Чи є тепер оптимальною та пропорція, яка склалася між науково-дослідною та виробничо-технологічною сферами діяльності Академії наук? Навряд чи хтось робив з цього приводу обґрунтовані розрахунки й прогнози. Якщо й надалі збережеться подібна тенденція, то незабаром такий неотехнічний академічний монстр поглине фундаментальну науку. Згадаймо, як ще донедавна наша преса рекламувала досвід діяльності інженерних центрів Академії наук. Сьогодні ж ми дедалі більше переконуємося, що подібні комплекси є скоріше змістом діяльності науково-виробничих структур промислового сектора економіки, аніж академічної сфери.

Проголошена в новому Статуті самостійність академічних інститутів є насправді лише декларованою. Адже майже всі права віддані Президії Академії, участь докторів і кандидатів наук у самоуправлінні обмежена. Реалії такі, що Академія нині й справді не є корпорацією вчених, а асоціацією інститутів з усією системою науково-дослідних і проєктно-технологічних установ. Отже, варто подумати, щоб участь у вирішенні важливих питань її життєдіяльності брала не тільки "еліта", а й широка наукова громадськість. Мова йде про демократизацію управління Академією наук. Цілком очевидно: сформований за номенклатурним принципом корпус українських академіків сьогодні потребує суттєвого оновлення. Але як це зробити? За прийнятим нещодавно новим Статутом академіки в будь-який момент можуть заблокувати реалізацію будь-якої нагальної ідеї. А зовні — державні, законодавчі органи або громадськість — тепер навряд чи можуть втручатися у справи Академії, як колись, "за вказівкою ЦК". Адже згідно з указом Президента України вона дістала статус автономної і незалежної установи.

Я не проти того, аби вчені Академії наук, з числа найталановитіших і найдосвідченіших, брали на себе відповідальність за її долю. Але, як рядовий науковець, я повинен бути впевнений: по-перше, що вони чесно дбатимуть про інтереси української науки в цілому і кожного її представника зокрема, і, по-друге, коли за віком чи з інших причин хтось із них не зможе бути реальним лідером наукового напрямку чи наукового колективу, то його місце, як керівника, повинен посісти талановитіший і прогресивніший діяч. Лише те наукове співтовариство має шанси на майбутнє, яке виробило ефективний механізм самооновлення. Чи здатна нині Академія наук до здійснення розумної ротатії своїх лідерів, запровадження справді демократичних принципів наукової діяльності? Судячи з рішень останніх академічних зборів, навряд чи можна про це сказати ствердно.

Інтелект нації: коріння і крона

Лауреат Нобелівської премії бельгійський фізик І.Пригожин свого часу аргументовано довів: не ізольована, а лише відкрита система здатна до самоорганізації. Якщо нашу науку уявити як певну комунікативну систему, то шлях до її самооновлення лежить насамперед через цілковиту відкритість світові, гуманізацію усіх її діяльних сфер. У той же час спроможність до новацій, засвоєння світового досвіду зовсім не означає забуття глибоких національних традицій.

Наша українська Академія порівняно із західноєвропейськими — це дуже молода (заснована пізніше на 283 роки від Французької Академії — 1635 р. і на 55 років пізніше від Національної Академії наук США — 1863 р.). Народжуючись у революційному вирі 1918 року, за задумом її засновників В.І.Вернадського і М.П.Василенка, вона повинна була б увібрати все краще із світового досвіду розвитку академічного співтовариства. Та й створювалася вона не на голому місці, а на підвалинах таких всесвітньовідомих наукових центрів, як Наукове Товариство імені Шевченка у Львові та Українське Наукове Товариство в Києві. Визначаючи завдання Української Академії наук, В.І.Вернадський наголошував, що її робота повинна відповідати, крім свого світового рівня, важливим 1) національним, 2) державним і 3) місцевим потребам.

Однак ці ідеї не було реалізовано тим природним шляхом і тією мірою, що впливає на національні традиції і особливостей розвитку української науки й культури. По суті Українська Академія наук сформувалася за зразком російської, а пізніше копіювала структури союзна Академії. І ті її традиції, які формувалися за умов колоніалізму й тоталітарного режиму і які нині так ревно відстоює консервативна більшість Академії, не є власне національними. Досить простежити розвиток національної науки протягом XIX — початку XX століть і побачити ті справді світові здобутки на теренах українознавства, щоб переконатися в цьому. Хоча потім не обійшлося й без втрат. Зокрема, величезної руйнації та негативних впливів зазнала національна наука в 30-і роки: було закрито багато гуманітарних установ Академії наук, а чимало визначних учених репресовано. А тим часом непомірно у відношенні гуманітарних досліджень виріс обсяг технічних досліджень і розробок. Це збіднювало духовний потенціал Академії, стирало її національне обличчя. Такий технократичний перекик зберігається й досі.

Отож виникає питання: чи такими вже недоторканими мають бути ті заскоружені традиції, які несуть у собі сліди командно-адміністративної системи. Може варто, виходячи насамперед з національних інтересів, сміливіше йти на зміни в академічній науці, орієнтуючись як на національні традиції, так і на світовий досвід. Мова йде не про руйнування академічних основ взагалі, а про доцільне, розумне привнесення в його діяльність елементів нового, притаманного новому часові.

Подібні проблеми стоять і перед вузівською та галузевою наукою. Багато залежить від державної політики в цій сфері. Сьогодні є нагальна потреба створити ефективну систему державного захисту науки й освіти, законодавчими актами закріпити основні напрями й пріоритети їх розвитку. Нещодавно Верховна Рада України прийняла закони "Про освіту" і "Про основи державної політики в сфері науки і науково-технічної діяльності", найближчим часом передбачається прийняти ще ряд подібних законів, а саме — про інтелектуальну власність, науково-дослідну організацію тощо. В них, звичайно, закладається чимало нового, реформаторського, того, що визначає пріоритети національної науки й освіти. Зокрема, в законі "Про освіту" запроваджуються нові кваліфікації та наукові ступені, визначається право на автономію та самоврядування освітянських і наукових організацій та установ, а головне — чітко окреслюються права на міжнародне співробітництво — право укладати прями зв'язки з зарубіжними партнерами, на зовнішньоекономічну діяльність, організацію спільних фондів, міжнародне визнання статусу національних навчальних закладів, дипломів, вчених ступенів і звань. Хотілося б, щоб ці нові закони не лише декларувалися, а й були якнайшвидше реалізовані.

Цьому могло б сприяти створення спеціальної програми, спрямованої на посилення інтеграції вузів з науковими установами Академії наук України, а також формування конкретних механізмів її реалізації. Дещо в цьому напрямі вже робиться. Так, у Київському університеті організовано відділення цільової підготовки наукових кадрів та аспірантів за участю вчених Академії наук, значно полегшилися

юридичні умови залучення співробітників академічних установ до викладацької діяльності, так би мовити, за сумісництвом. У той же час сьогодні гостро стоїть питання: як подолати розрив між окремими ланками науки й освіти, починаючи саме від дошкільних закладів, шкіл та вузів і закінчуючи підготовкою науковців і педагогів високої кваліфікації, стажуванні їх у міжнародних наукових центрах. Очевидно й те, що недостатньо використовується фаховий потенціал академіків у вузах України. Учені дедалі частіше ставлять питання про створення спільних наукових колективів "академія-вуз". Потребує також активізації спільна робота над створенням сучасних підручників і посібників.

Визначальним змістом концепції розвитку національної освіти є її гуманітарний аспект. Не випадково учасники науково-практичної конференції "До нової України — шляхом реформ", яка відбулася в березні нинішнього року в Києві, наголошували на необхідності гуманізації змісту науки й освіти, зокрема за рахунок пріоритету в системі освіти таких предметів, як національна історія, культура, філософія, народознавство, створення підручників та посібників, які б синтезували національний і світовий досвід. Саме з такою метою створено навчально-наукові заклади нового типу з широкою гуманітарною освітою міжнародного рівня — Міжнародна школа україністики, Інститут українознавства Київського університету, університет "Києво-Могилянська Академія". Значний стимул розвитку національної науки може мати започаткування нових гуманітарних центрів у більшості регіонів України.

Важливу роль у гуманізації освіти й підготовці ерудованих і високоінтелектуальних спеціалістів будь-якого профілю відіграє вивчення, викладання й широка популяризація історії науки — української та світової, зокрема при підготовці спеціалістів технічного й природознавчого напрямку. Адже пам'ять про науку не лише дозволяє краще засвоювати предмет науки, а й через "драму ідей", долю окремих вчених сприяє формуванню глибокої духовності, гуманістичних уявлень про висоти і злети української наукової думки. Особливо, якщо ці історичні постаті вчених є національною гордістю українського народу. Наші колеги з Росії вже давно дійшли висновку, що історія науки — це прямий шлях до гуманізації освіти. Вони активно розробляють і впроваджують у вузах і школах курси програм з історії вітчизняної науки, готують відповідні підручники й посібники. Школа, що ми, українці, і тут, як кажуть, пасемо задніх.

Безумовно, саме глибока гуманізація усіх сфер наукової діяльності сприятиме відродженню національних традицій української науки. На жаль, у новому Статуті Академії наук не прозвучала ідея про благодісну місію вчених — сприяти розбудові незалежної демократичної України. Національний нігілізм серед науковців — явище досить поширене. І найболішою для українських вчених проблема — повернення до своєї рідної мови. Українська мова тривалий час була гнаною в Академії та вузах нашої країни і це призвело до їх тотальної русифікації. Досить сказати, що близько 90 відсотків періодичних видань і книжкової продукції Академії поки що виходять російською мовою. Більше двох третин наукової еліти (академіки, члени-кореспонденти) не володіють українською мовою, а таких, які використовують її у повсякденні — не більше восьми відсотків. Час уже зрозуміти: мова — це не просто формальна знакова система для спілкування науковців, не просто елемент їх загальної культури, а могутній чинник духовного відродження нації, ядро якої становлять національно свідомі інтелектуали.

Втрата інтелектуальною елітою своїх мовних коренів неминує призводити до втрати нею інтересу до суто національних проблем і перспектив. Як би ми сьогодні не ставилися до політики "українізації", яка проводилася в нашій республіці у 20-і роки, треба визнати, що саме вона дала потужний поштовх до розбудови, хоч і на міфологемах більшовизму, національного життя українського суспільства, спроби повсякчасного запровадження рідної мови в науково-технічній і діловій сфері. Навіть довгі шість десятиліть років тоталітарного режиму, численних репресій і політики русифікації не змогли заглушити оті живучі паростки шани до рідної мови. Багатовіковий історичний досвід розвитку нашої нації свідчить: розквіт української науки і культури припадає саме на ті періоди, коли українська мова ставала пріоритетом державної політики, починала вільно функціонувати в суспільстві. Престиж української науки більшою мірою залежить від престижу саме україномовних наукових видань. Адже наші інтелектуальні прагнення і здобутки сприймаються світом насамперед через призму власне національного, специфічного для України.

ПОШТОВІ МАРКИ УКРАЇНИ

АВТОР ПЕРШИХ МАРОК ПОШТИ УКРАЇНИ

художник Олександр Андрійович
Івахненко — гість редакції

Олександр Андрійович узявся до створення марок ще за два місяці до оголошення конкурсу, участі в якому так і не брав. (До речі, жодного конкурсного ескізу не було прийнято до реалізації.) Як непросто з'являлися на світ наші нові державні знаки, у т.з. перехідний період, Ви дізнаєтеся від самого художника.

— Важко творити марки, та це моє хоббі. Звернувся з пропозицією виконати марку — "Декларація про державний суверенітет України". Виготував три ескізи. Верховна Рада затвердила перший варіант марки з написом "Пошта України". Та під час друку у видавництві "Марка" в Москві цей напис було замінено на "Почта СССР"...

А в двох наступних марках — "500 років українського козацтва" та "100-річчя першопоселення українців у Канаді", — видрукованих на московській фабриці "Госзнак", уже збережені і композиція, і напис "Пошта України". Вони вважаються першими українськими марками. Та для мене першою

лишається "Декларація про державний суверенітет України"...

Олександр Андрійович показує свої свіжі марки, приурочені до Ігор XXV Олімпіади у Барселоні. Їх тема — українська художня гімнастика — виявилася щасливою. На жаль, ми не дочекалися їх виходу й не встигли подати в наші колекції.

— Ці марки друкують у Канаді, і я сам щойно отримав. Чекаю ще одну свою марку — до Всесвітнього форуму українців, її також друкують у Канаді.

Мова заходить про перші українські марки — класичні витвори Георгія Нарбута.

— Вони досі лишаються неперевершеними зразками графічності. Працюючи над своїми марками, я вивчав марки Нарбута. Вони розмаїті за композицією, структурою і не вкладаються в жоден із нинішніх стандартів. Я осмислив досвід Нарбута, але графічно його не наслідував. Вирішив створити художні марки, які асоціювалися б колористикою з нашим традиційним народним декоративним розписом.

Перші українські художні марки не схожі на попередні "союзні". Сялою мистецької традиції вони вирвалися із сковуючих стандартів, що тримаються лише на кількох композиційних блоках. Як доводилося долати догми, видно вже з марки "Декларація про державний

суверенітет України"... Зверніть, читачу, увагу, як у марках простежується доля цілої України. Ось, приміром, марки 1922 року — "Допомога голодуючим"...

— Так, марка — це історія цілої культури. В марках чітко окреслюється символіка нашого пластичного мислення. До того ж — це дуже відповідальна й почесна праця для художника. Адже марка — державний знак, як і національна валюта... Ось нині працюю над поштівкою пам'яті Миколи Куліша й художньою маркою — "Печатка Війська Запорозького". І знову проблема з нестандартним вирішенням...

Хіба тільки творчі труднощі чекають на митців? Скільки у нас організаційних, м'яко кажучи, недоречностей. Ось і нинішню художню раду бажано оновити, збагативши художниками, які мають досвід роботи з проектуванням і марок, і грошових знаків.

— Я хотів би сказати, що варто залучати до виготовлення поштівок, конвертів, художніх і стандартних (одноколірних) марок відомих художників-графіків. Адже через марку світ найширше пізнає нашу культуру.

З ІСТОРІЇ МАРОК УКРАЇНСЬКОЇ ПОШТИ

Історія українських поштових марок почалася 1918 року. Саме тоді за малюнками видатного українського художника-графіка Георгія Нарбута вперше побачили світ поштові марки з написом "Українська Народня Республіка". Їх номінали — 10, 20, 30, 40, 50 шагів (див. ліворуч). Потім поштове відомство змушене було робити надруки на марках Росії та інших держав.

Нові марки з оригінальних малюнків було віддруковано урядом УНР 1920 року, та в обігу вони не були. У 1922-1923 роках у Німеччині на замовлення уряду УСРР надруковано чотири марки (див. праворуч угорі), однак їх було замінено марками СРСР.

І ось тепер, після проголошення незалежності України, наше міністерство зв'язку почало випуск своїх марок (див. праворуч унизу). Першу з них присвячено 500-річчю українського козацтва, другу — 100-річчю першопоселення українців у Канаді. Автор цих марок — київський художник Олександр Андрійович Івахненко.

Наприкінці березня цього року видано марку, присвячену 150-річчю від дня народження видатного українського композитора Миколи Віталійовича Лисенка. Автор — київська художниця Лариса Іллівна Корень.

У травні Пошта України почала продаж марок першого стандартного випуску. На них зображено фрагмент однієї з марок Української Народної Республіки (30 шагів, 1918 р.). Перший стандартний випуск складається з марок восьми номіналів — від 50 коп. до 50 крб. Вони також відрізняються кольором. Виготовлено поштові мініатюри за оригіналами київського художника Василя Івановича Дворника.

В липні випущено поштові марки, присвячені XXV Олімпійським іграм. Дві марки на тему художня гімнастика (різниця між ними в кольорі та номіналові) створив О.А.Івахненко. Малюнок третьої марки — стрибун із жердиною — виконала Л.І.Корень.

Зараз підготовано до друку марку з гербом та прапором України, поштову мініатюру, присвячену Всесвітньому форуму українців, поштовий блок "Троїсті музики". На жовтень цього року готуються марки, присвячені 500-річчю українського друкованого слова, 360-річчю Києво-Могилянської Академії.

Нині складаємо план випуску марок Пошти України на 1993 рік.

Арнольд Бранделіс,
відповідальний секретар
Спілки філателістів України

НАШ СПОНСОР:
УКРГАЗПРОЕКТ

- * це передова технологія
- * якість
- * терміновість
- * помірні ціни

УКРГАЗПРОЕКТ проектує:

- * магістральні газопроводи, конденсатопроводи й продуктопроводи;
- * газопроводи-відводи та газорозподільні станції;
- * компресорні та насосні станції;
- * автомобільні газонаповнювальні компресорні станції (АГНКС);
- * мережі газопостачання населених пунктів та об'єктів промислового й сільськогосподарського призначення;
- * підземні сховища газів та нафтопродуктів;
- * кушові бази зріджених газів;
- * заводи газової апаратури;
- * ремонтно-механічні заводи й бази;
- * заводи будівельної індустрії;
- * теплиці й тепличні комплекси (в т.ч. з використанням вторинних енергоресурсів компресорних станцій);
- * об'єкти житла й соціальної інфраструктури.

Ми готові розглянути Ваші пропозиції.

Наша адреса:

252655, м.Київ-50,
МСП, вул.Артема, 77
Телеграф: Київ-50, Укргазпроект
Телетайп: 132044 Жасмин
Телекс: 131370

OUR SPONSOR:
UKRGASPROEKT

- * state-of-the art technology
- * quality
- * emergency orders
- * reasonable prices

UKRGASPROEKT designs:

- * trunk gas lines, condensate lines and product pipelines;
- * spur lines and gas distributing stations;
- * compressor stations and pumping stations;
- * automatic natural gas compression & refueling stations;
- * gas supply systems to populated areas and locations of production and agriculture regions;
- * underground gas and oil products storage;
- * cluster liquefied gas storage depot;
- * gas equipment works;
- * machine shops and construction machinery workshops;
- * construction industry works;
- * greenhouses and greenhouse systems (including secondary usage of power resources of CS);
- * housing, cultural and welfare facilities.

We will be happy to consider your proposals.

Our Address:

Ukraine, 252655, Kiev-50,
Artema str., 77
tel. 244-72-50
Telex 131370

УКРІНБАНК —
це надійний та стабільний прибуток

УКРІНБАНК сьогодні:

- * це 10 філій в Україні
- * понад 3000 організацій та установ — клієнти банку
- * прями кореспондентські рахунки у банках Європи та Америки

Наша адреса: 252601, МСП, Київ, вул.Жовтневої революції, 12А
факс (044) 229-02-75

Київська філія: Київ, вул.Суворова, 19.
тел. 294-97-03
Вкладна каса: бульвар Лесі Українки, 26.
тел. 294-79-00

UKRINBANK
means secure and stable income

UKRINBANK today:

- * has 10 divisions in Ukraine
- * and correspondent relations with the main banks in Europe and America.

Our address is 12a October Revolution str.
Kiev MSP 252601
Fax (044) 229-02-75
Kiev's Branch
19 Suvorov str. Kiev
Tel. 294-97-03
Deposit Department
26 Lesya Ukrainka Blvd
Tel. 294-79-00